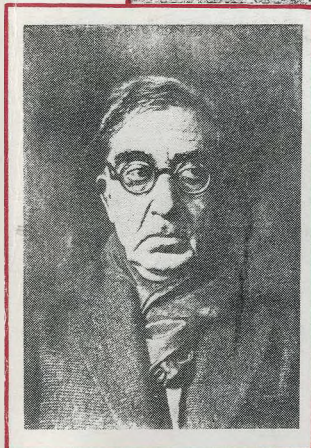

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

‘Ο λογοτεχνικός Πολίτης

Μηνιαία επιθεώρηση • Νοέμβριος 1982 • τεύχ. 55 • Τιμή 120 δρχ.

**Α. ΑΝΤ. ΛΙΒΑΝΗ και Σια Ε.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ - ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
«ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ»**

Σόλωνος 94 • τηλ. 36.10.589—36.00.398

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

Σειρά Παγκόσμια Λογοτεχνία
ΓΚΑΡΣΙΑ ΜΑΡΚΕΣ
(Βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας 1982)

Τό χρονικό ενός προαγγελθέντος θανάτου

Έκδοση εξαιρετικά φροντισμένη και σε υπεύθυνη μετάφραση από τα Ισπανικά της Κλαιτής Σωτηριάδου - Μπαράχας.

Τόσο για το έργο αυτό του Μάρκες όσο και για τα άλλα τέσσερα που θα ακολουθήσουν ο εκδοτικός οίκος εξασφάλισε τα αποκλειστικά-τους δικαιώματα για την Ελλάδα.

- **Κακιά ώρα**
- **Φυλλορόημα**
- **Ο συνταγματάρχης δεν περιμένει γράμμα από κανέναν**
- **Το φθινόπωρο του Πατριάρχη**

Φυσικά κυκλοφορούν από τον εκδοτικό-μας οίκο, πάντα τα

«Εκατό χρόνια μοναξιάς»

μόνιμο πια μπεστ-σέλλερ στην προτίμηση του κοινού.

Και μια ακόμα επιτυχία του οίκου-μας: εξασφάλισε τη συνεργασία της
ΔΙΔΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥ

Σύντομα κυκλοφορούν τα έργα-της:

- **«Επάγγελμα Πόρνη»** 12η έκδοση
- **«Μου σερβίρετε ένα βασιλόπουλο παρακαλώ;»** (το πιο αντιφεμινιστικό - φεμινιστικό βιβλίο που γράφτηκε ως τώρα)

**Πληροφορίες — Παραγγελίες:
Α. ΑΝΤ. ΛΙΒΑΝΗ και Σια Ε.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ - ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
«ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ»**

Σόλωνος 94 • τηλ. 36.10.589—36.00.398

Ύψιλον / βιβλία

Σολωμού 16, Αθήνα 148, τηλ. 3638257

- ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ • ΡΩΣΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
- ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ • ΤΙ ΖΗΤΑΕΙ Ο ΣΠΑΡΤΑΚΟΣ
-ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΠ' ΤΗ ΦΥΛΑΚΗ
- ΕΡΝΕΣΤ ΜΑΝΤΕΛ • ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ
- ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ • ΟΥΓΓΡΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1956
- ΓΑΛΛ. ΚΙΝΗΜΑ ΟΙΚΟΓ. • ΝΑ ΜΑΘΟΥΜΕ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ • ΝΑ ΚΑΝΟΥΜΕ ΕΡΩΤΑ
- ΕΡΝΕΣΤ ΜΑΝΤΕΛ • ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ
ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
- ΤΡΙΣΤΑΝ ΤΖΑΡΑ • Ο ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ Ο ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΟΣ
- ΚΑΡΑ ΚΟΡΣ • ΓΙΑΤΙ ΕΙΜΑΙ ΜΑΡΞΙΣΤΗΣ
- ΤΕΡΥ ΗΓΚΛΕΤΟΝ • Ο ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ
- ΑΝΤΟΝ ΠΑΝΕΚΟΥΚ • Ο ΛΕΝΙΝ ΣΑΝ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ
- ΤΖΑΝΦΡΑΝΚΟ ΣΑΝΓΚΟΥΙΝΕΤΤΙ • ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
- ΚΑΡΑ ΚΟΡΣ • ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
- ΠΑΟΥΛ ΦΡΕΛΙΧ • ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

ΧΟΡΧΕ ΛΟΥΙΣ ΜΠΟΡΧΕΣ

- Ο ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ
- ΤΟ ΕΓΚΩΜΙΟ ΤΗΣ ΣΚΙΑΣ
- ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΤΙΜΙΑΣ
- ΡΟΔΙΝΟ ΚΑΙ ΓΑΛΑΖΙΟ
- ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΕΛΩΝΑΣ

Ύψιλον / βιβλία

Σολωμού 16, Αθήνα 148, τηλ. 3638257

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Ύψιλον / βιβλία

Σολωμού 16, Αθήνα 148, τηλ. 3638257

βιβλία
παιδα-
γωγικά

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

Κριστιάν Ρουσόφ
**ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ
ΠΡΩΤΑ!**

Μόλιβιτ
Ο ΠΑΤΕΡΝΑΣ

P. Ντ. Λαίγνχ
**ΣΥΝΟΜΙΛΙΕΣ
ΜΕ
ΠΑΙΔΙΑ**

ΠΟΛΩΝΙΑ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΕ ΕΞΕΓΕΡΣΗ

άρθρα

ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ὁ ἀνεύρετος σοσιαλισμός

ἐπιλογή ἀρθρων ἀπὸ τὸν ΠΟΛΙΤΗ
1976-1981

Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΑΝ ΚΑΙ ΟΔΥΝΗΡΗ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ

Ἡ τελευταία φορά πού εἶχαμε ἀυξήσει τήν τιμή τοῦ ΠΟΛΙΤΗ ἦταν πρὶν 19 μῆνες. Ἀπὸ τότε συνέβηκαν πολλά στό χορό τοῦ τιμαρίθμου. Εἰδικότερα, σέ ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ, ἡ ἀύξηση τοῦ ἐκδοτικοῦ κόστους (χαρτί, τύπωμα, δέσιμο, σύνθεση, πάγια ἐξοδα κ.λπ.) κυμάνθηκε ἀπὸ 20 ἕως 40%. Εἶναι φανερό ὅτι μ' αὐτά τὰ δεδομένα εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀυξήσουμε τήν τιμή τοῦ περιοδικοῦ: στό ἐξῆς ἀπὸ 100 δρχ. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ θά πουλιέται 120 δρχ. τό τεῦχος.

Εἰδικότερα μέ τίς συνδρομές τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐδῶ καί τρεῖς μῆνες ὑπάρχει μιὰ σχεδόν ἀπαγορευτική γιά τήν κυκλοφορία ἐντύπων ἀύξηση τῶν ταχυδρομικῶν τελῶν. Ἐτσι, τὰ γραμματόσημα γιά ἓνα τεῦχος μας τῶν 96 σελ. πού ταχυδρομεῖται στίς ΗΠΑ κοστίζουν 80 δρχ. τήν Εὐρώπη 40, τήν Αὐστραλία 130! Γι' αὐτό παρά τήν ἐκπτώση κατά 20% στήν τιμή τοῦ τεύχους, ἡ συνολική ἐπιβάρυνση γιά τίς συνδρομές ἐξωτερικοῦ εἶναι ἀνάλογη μέ τήν ἀύξηση τῆς τιμῆς τῶν ταχυδρομικῶν τελῶν.

Ὁ παρακάτω πίνακας δείχνει τή νέα τιμή τῶν συνδρομῶν πού θά ἰσχύει ἀπὸ τοῦτο τό τεῦχος (ἀριθμ. 55).

ΝΕΑ ΤΙΜΗ ΣΥΝΔΡΟΜΩΝ

ΧΩΡΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ	Ἀξία 12 τευχῶν	Γραμμα- τόσημα	Σύνολο	Ἐτήσια (12 τεύχη)	Ἐξάμηνη (6 τεύχη)
Εὐρώπη	1440	450	1890	1600	800
ΗΠΑ-Καναδάς	1440	960	2400	2200	1100
Αὐστραλία	1440	1560	3000	2800	1400
Ἐσωτερικοῦ	1440	24	1464	1200	600

Σημείωση: Οἱ ἐτήσιες συνδρομές ἰσχύουν γιά 12 τεύχη καί ὄχι γιά 12 μῆνες καί ἡ ἐξάμηνη γιά 6 τεύχη καί ὄχι γιά ἕξι μῆνες. Ἡ τιμή τῆς συνδρομῆς ὑπολογίζεται μέ ἐκπτώση περίπου 20%.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Θανάσης Χατζής

Στις 18 Νοεμβρίου, κηδεύτηκε ο Θανάσης Χατζής, Γενικός Γραμματέας του ΕΑΜ από τό φθινόπωρο του 1941 ως τό καλοκαίρι του '44 και ήγεικό στέλεχος του ιστορικού ΚΚΕ. Τόν συνοδευσαν στήν τελευταία του κατοικία καμιά διακοσαριά παλιοί, συγγενείς του, σύντροφοί του, συναγωνιστές και φίλοι του. Οί στρατιές τής «Γενιάς του Πολυτεχνείου», του κινήματος τής 'Αλλαγής, τής ανανέωσης και τών συνεπών «έκφραστών» τής εργατικής τάξης άπουσίαζαν. Ή μάλλον, εκπροσωπήθηκαν διά αντιπροσώπων, κομματικών και κυβερνητικών, όλων όρκισμένων «συνεχιστών» τής αντιστασιακής εποποιίας. Ήταν τυχαία ή άδιαφορία;

Ο Θανάσης Χατζής ήταν από κείνα τά μνημεία πού χάνονται, τό ένα μετά τό άλλο. Σήμερα κανείς δέν τάχει ανάγκη. Τό πολύ πολύ νά του στήσουν τόν καθιερωμένο άνδριάντα για νά 'χουν τή συνείδησή τους ήσυχη. Είναι τόσο άβολο νά υποστηρίξει κανείς ότι τό έαμικό κίνημα ήταν επανάσταση πραγματική, ότι δέν ήταν μοιραίο νά χαθεί, άρα μπορεί νά ξαναγίνει. Νά τό υπενθυμίζει μέ συνέχεια, συνέπεια και πάθος, όπως τό έκανε ο Θανάσης Χατζής. Γιατί ή αγωνιστική του προσφορά στά φλογισμένα χρόνια συνεχίστηκε μέ τήν άσυμδίβαστη στάση τόν καιρό τής έμικράτσιας και τήν «Νικηφόρα Έπανάσταση πού χάθηκε» στά ύστερα χρόνια του, μνημείο πιά μιάς ιστορικής αίσθησης πού θέλει νά κρατήσει ανόθευτη τήν επαναστατική αυθεντικότητα μιάς εποχής, και άρνείται πεισματικά τίς σκοπιμότητες και τά ιδεολογήματα του σημερινού κοινού αίσθήματος.

Τί σχέση έχουν όλα αυτά μέ τήν άπέραντα άνοστη, άνιστόρητη και υποκριτική ίαχή «ΕΑΜ - ΕΛΑΣ - Πολυτεχνείο», πού τήν προηγούμενη τής ταφής του, στις 17 Νοεμβρίου, αντιβούιζε στους δρόμους τής 'Αθήνας;

A.E.

Ο βασιλεύς απέθανε, ζήτω ο βασιλεύς

A. Ο έκλιπών

Τή σορό του Λεονίντ Μπρέζνιεφ θά συνοδεύσουν στήν τελευταία κατοικία ως συνήθως όλα τά όμορφα λόγια πού αρμόζουν σ' αυτές τίς περιπτώσεις: τόν άντρα, πού ή ύπογραφή του είναι χαραγμένη κάτω από τήν εισβολή στήν Τσεχοσλοβακία, στό 'Αφγανιστάν και τήν Πολωνία, εκείνον του όποιου τό όνομα φέρει τό δόγμα τής περιορισμένης κυριαρχίας τών 'Ανατολικών χωρών, όλοι, φίλοι και έχθροί - και στόν τόπο μας πραγματικά όλοι -, θά χαρακτηρίσουν ως αρχιτέκτονα τής παγκόσμιας ύφεσης και ειρήνης.

Όμορφα λόγια; Όχι μόνον. Οί φίλοι μας οί Πολωνοί γνωρίζουν καλά ότι ή ύφεση και ή ειρήνη συμβαδίζουν άπόλυτα μέ τό δικό τους πειθαναγκασμό, μέ τήν παγίωση τής εξάρτησης του τόπου τους από τή Σοβιετική Ένωση· τό γνωρίζουν, γιατί σ' αυτούς έλαχε νά πληρώσουν τό τίμημα τής παγκόσμιας ειρήνης. Έμείς οί υπόλοιποι, πού τίποτα δέν κληθήκαμε νά πληρώσουμε, μπορούμε κάλλιστα, χωρίς κατ' ανάγκη νά λέμε ψέματα, νά άπολαμβάνουμε τήν ειρήνη πού Μπρέζνιεφ και Πολωνοί μās χάρισαν. Και νά ύμνούμε τό σύντροφο Πρώτο Γραμματέα ως αρχιτέκτονα της· γιατί πραγματικά ήταν: οί Πολωνοί (και άλλοι) άποτέλεσαν άπλως τό υλικό μέ τό όποιο οικοδομήθηκε ή ειρήνη αυτή.

B. Ο διάδοχος

Κι όπως ή παγίωση τής σοβιετικής ήγεμονίας επί τών γειτονικών της κρατών άποτελεί μίαν από τίς προϋποθέσεις - από σοβιετικής τουλάχιστον πλευράς - πού πάνω τους εδράζεται ή παγκόσμια ειρήνη, έτσι και ή παγίωση τής ταξικής φύσης τής σοβιετικής κοινωνίας θά προσφέρει τό στέρεο έδαφος, πού πάνω

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

του θ' ἀνθήσει κάποιο καχεκτικό ἄνθος· σέ μᾶς ἀπό μακριά θά ἀχνομυρίσουν γνώριμες εὐωδίες: ἐξομάλυνση τοῦ ἀνώμαλου ἐσωκομματικοῦ καθεστώτος, φιλελευθεροποίηση, ἴσως καί δημοκρατικές διαδικασίες. Κι ἔτσι, χωρίς πάλι νά μοῦμε στόν κόπο νά καλοξετάσουμε τό ἄνθος, θά ἀφήσουμε στόν τόπο μας τή σχετική φιλολογία γύρω ἀπό τήν «οὐαλή» καί «φυσιολογική» διαδικασία τῆς στέψης τοῦ διαδόχου ν' ἀνθήσει: ὁ Ἄντροπωφ θά χαρακτηρισεῖ ἀπό τούς ἐχθρούς τῆς Σοβ. Ἐνωσης λόγω θητείας στήν Κά Γκέ Μπέ ὡς ἀντίστοιχος τοῦ καθ' ἡμᾶς Καραθανάση. Οἱ ἄλλοι πάλι, οἱ φίλοι ἢ οἱ συνοδοιπόροι θά ἀνακαλύψουν στό νέον ἡγέτη διαφορετικοῦ τύπου ἀρετές: «φιλελεύθερος», «συνετός» καί ὁπωσδήποτε ὁ ἄνθρωπος τοῦ κόμματος μέσα στήν Κά Γκέ Μπέ καί ὄχι ὁ ἄνθρωπος τῆς Κά Γκέ Μπέ στό κόμμα. Ὅλοι δέ, θά συμφωνήσουν ἰδιωτικά – γιὰτί οὔτε τούς μέν οὔτε τούς δέ συμφέρει νά τό ἀναφέρουν δημόσια – ὅτι τὰ πάντα ἐξελίχθηκαν οὐαλά.

Φοβοῦμαι, πῶς γενικότερα τῆ μισή τουλάχιστον ἀλήθεια μᾶς τῆ λένε οἱ δεῦτεροι, οἱ «φίλοι». Ὁ νέος ἡγέτης, ὅπως καί ὁ προκατόχος του, δέν εἶναι οὔτε δέβαια Καραθανάσης, ἀλλ' οὔτε Μπέρια, οὔτε καί Στάλιν, κατά πῶς θέλουν νά μᾶς ὑποβάλουν ἢ δεξιά, οἱ φοβισμένοι καί οἱ συνειρμοί μας. Δέν εἶναι Στάλιν: θά λέγαμε μάλιστα ὅτι γι' αὐτό ἀκριβῶς ἐκλέχτηκε. Γιατί ἂν κατά τήν κρίση ὀρισμένων κομμουνιστῶν ἀποσταλινοποίηση δέν ἔγινε στή Σοβ. Ἐνωση, ἀπ' τήν ἄλλη κἀτι ἔγινε, κἀτι πού ὀνομάστηκε «ἀποσταλινοποίηση»: στό 20ό Συνέδριο, τὰ παιδιὰ, τὰ δημιουργήματα τοῦ Στάλιν, οἱ μηχανισμοί πού ὁ ἴδιος κατασκεύασε καί πού ἄλλοι θά ὀνομάσουν γραφειοκρατία κι ἄλλοι νομενκλατούρα, ὅλα ἐκεῖνα τὰ στελέχη τοῦ κόμματος, τοῦ κράτους, τοῦ στρατοῦ, τῆς δημοσίας διοικήσεως, τῶν ἐργοστασίων καί τῶν ἐπιχειρήσεων, θά ὀρμήσουν νά θανατώσουν παντοτεινά τόν πατέρα-δημιουργό τους. Γιατί ὁ δημιουργός εἶχε τὰ δημιουργήματα στή δούλεψή του. Αὐτός ἦταν – καί κυρίως εἶχε τῆ δυνατότητα νά εἶναι – αὐθαίρετος, ὄχι μόνο πρὸς τούς ἐχθρούς ἀλλά καί πρὸς τὰ πλάσματά του, τούς μηχανισμούς του. Τούς ἐξουσίαζε καί ὅ,τι ἤθελε τούς ἔκανε. Ὅ,τι ἤθελε· ἀκόμα καί σοσιαλισμό, πού λέει ὁ λόγος.

Μέ τήν ἀποσταλινοποίηση τὰ παιδιὰ ἀποφάσισαν πῶς εἶναι καιρός νά δουλέψουν ὄχι πιά γιά τόν πατέρα – τόν ὅποιονδήποτε πατέρα – μά γιά λογαριασμό τους. Καταδίκασαν λοιπόν τῆ σταλινική αὐτάρκεια καί αὐθαίρεσία, στό βαθμό πού οἱ ἰδιότητες αὐτές ἐγκυμονοῦσαν μιά πιθανή μελλοντική ἀμφισβήτηση τῆς ταξικῆς δομῆς πού ἔτινεν νά παγιωθεῖ στή σοβιετική κοινωνία, μιάν ἀμφισβήτηση τῆς δικῆς τους ταξικῆς ὑπόστασης.

Ἄλλ' ὁ πατέρας ἦταν ἕνας, οἱ μηχανισμοί του πολλοί. Ἐπρεπε λοιπόν νά ἀναζητηθεῖ ἕνα modus vivendi ἀνάμεσα στούς ἀκέφαλους ἀπογόνους. Κι αὐτό γιά νά βρεθεῖ ἔπρεπε νά περάσει μέσα ἀπό ὅλες ἐκεῖνες τίς διαδικασίες πού μᾶς εἶναι γνωστές ἀπό τὰ ὀλιγαρχικά καθεστώτα: λίγες ἴντριγκες, ἐνίοτε καί καμιά δολοφονία ἐπικίνδυνου καί φιλόδοξου ἀντιπάλου, κάποιες τρώικες, ἀλλά καί συλλογικές ἡγεσίες καί ἡγέτες ἰσορροπιστές: ἄνθρωποι πού ξέρουν πού πατάνε, αὐτοὶ καί ἡ ἐξουσία τους.

– Ὁχι Μπέρια λοιπόν, πρὸς θεοῦ, ἀλλά Χρυστσώφ.

– Ὁχι Ζβιγκούν – ἀλήθεια νά πέθανε ἄραγε ἀπό φυσικό θάνατο πρὶν ἕνα περίπου χρόνο, αὐτός, ὁ Νο 2 τῆς Κά Γκέ Μπέ, ὁ ἄνθρωπος πού συνεπικουρούμενος ἀπό ἕνα μέρος τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας (Οὐστίνωφ, Μπουγκάγιεφ) τόλμησε νά ἀντιταχθεῖ δημόσια στή «διαφθορά» τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας καί στήν προϊούσα δυτική διείδουση πού κατά τῆ γνώμη του δέν σταματάει στήν Πολωνία ἀλλά ἔχει φθάσει μέχρι τῆ σοβιετικῆς μητροπόλε, ὁ ἄνθρωπος πού ἀνακάλυψε σκάνδαλα τῆς κόρης τοῦ Μπρέζνιεφ μέ πολύτιμες πέτρες προβαλλόμενος κατ' αὐτό τόν τρόπο ὡς ἐπίδοξος διάδοχός του, πρὶν ἀκόμα ὁ τελευταῖος πεθάνει;

– Οὔτε δέβαια Σουσλόφ, ἀφοῦ οἱ ἄκρως συντηρητικές θεωρητικές ὑπηρεσίες πού παρεῖχε στό κόμμα, κάθε ἄλλο παρά τοῦ ἐξασφάλιζαν τὰ ἀπαραίτητα πιτοποιητικά τοῦ πολιτικοῦ ἰσορροπιστή, τοῦ ἀνθρώπου πού δέν στηρίζεται στή θεωρία, ἀλλά σέ κείνους πού τόν ἀνέδειξαν – ποιός μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι ὁ πρόσφατος ἐνταφιασθεῖς στήν Κόκκινη Πλατεία Σουσλόφ πέθανε ἀπό φυσικό θάνατο, ὅταν μάλιστα λίγες μέρες ἀργότερα ἀκολούθησε ξήλωμα γνωστῶν σουσλοφικῶν, ὅπως τοῦ Λάπιν ἀπό τήν τηλεόραση, τοῦ Σιμπάγιεφ ἀπό τῆ συνδικαλιστικῆς ἡγεσίας;

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

- 'Αλλ' ό 'Ανθρώπω ναί: αυτός έχει αποδείξει τή νομιμοφροσύνη του, υπηρέτησε πιστά επί δεκαπέντε συναπτά χρόνια τόν Μπρέζνιεφ και ό,τι εκείνος υπηρετούσε, ήλεγξε για λογαριασμό του κόμματος με επάρκεια τίς μυστικές υπηρεσίες όντας ταυτόχρονα αποδεκτός από αυτές αλλά και από μεγάλο μέρος τών στρατιωτικών. Κοντολογίς: στό πρόσωπό του ένοσρακώνεται καλύτερα από όπουδήποτε άλλου ή ίσορροπιστική επάρκεια μεταξύ τών διαφόρων μερίδων τής σοβιετικής άρχουσας τάξης και επιπλέον έχει δείξει, από τήν εποχή τής θητείας του στίς μυστικές υπηρεσίες, ότι δέν είναι ύποπτος κατάχρησης τής μελλοντικής εξουσίας του. 'Ακόμα, ήταν από τούς λίγους στενούς συνεργάτες του Μπρέζνιεφ, πού δέν όφειλε τήν άνοδό του σ' αυτόν, πού τόν υπηρέτησε δηλαδή από νομιμοφροσύνη. Κι αυτή μετράει πολύ σήμερα στή Σοβ. 'Ενωση. 'Ισως μάλιστα στό πλάι του - πάλι με «όμαλές» διαδικασίες - τοποθετηθεί σέ λίγο και ό Τσερνιένκο ως Πρόεδρος του 'Ανωτάτου Σοβιέτ. Θά δούμε. Συνήθως πάντως έτσι γίνεται: τόν πρώτο καιρό ή εξουσία μοιράζεται κάπως πίο συλλογικά, μέχρις ότου ό νέος ήγέτης αποδειχθεί ακίνδυνος, πέραν πάσης ύποψίας για κατάχρηση, και ως έκ τούτου ικανός νά τή συγκεντρώσει όλη επάνω του. Διαδικασία πού ίσως φαντάζει δαιδαλώδης, αλλά είναι απαραίτητη σέ καθεστώτα όλιγαρχικά, καθεστώτα πού ενώ δέν μπορούν νά είναι όσον άφορά τό πόπολο δημοκρατικά, είναι έν τούτοις άναγκασμένα νά καταφύγουν άκόμα και σέ θεσμοθέτηση κάποιας μορφής διαδικασιών σέ επίπεδο κορυφής, ώστε νά εξασφαλιστεί ή απαραίτητη συνοχή και ίσορροπία τών διαφόρων μερίδων τής άρχουσας τάξης.

Όσοι λοιπόν μάς παραμυθιάζουν με τά περί φιλελευθεροποίησης και τά τοιαύτα και κυρίως όσοι περιμένουν έναγωνίως κάποιες ένδείξεις θεσμοθετημένης όμαλότητας, ώστε με δάκρυα στά μάτια νά έπαναφωνήσουν «σύντροφοι!», τούτο δέν πρέπει νά ξεχνούν: όπως ή παγίωση τής διεθνούς ειρήνης βασίζεται στήν παγίωση τής εξάρτησης τών ύπολοίπων χωρών του ύπαρκτου σοσιαλισμού, έτσι και ή έσωκομματική ειρήνη και κάθε μελλοντική «εξομάλυνση» πατάει πάνω στήν παγίωση τής ταξικής διάρθρωσης τής σοβιετικής κοινωνίας. Περί αυτού τσακώνονται, όταν τσακώνονται, χάριν αυτού συμβιβάονται, όταν συμβιβάονται.

Δαμιανός Παπαδημητρώπουλος

Οικονομία: περιμένοντας τό «πενταετές» τά προβλήματα συσσωρεύονται. Καί όξύνονται.

Οί εξέλιξεις τής ελληνικής οικονομίας είναι κακές. Καί δέν χρειάζεται πολύς κόπος για νά δείχτει κάτι τέτοιο. Όσοι άκόμη έχουν τό κουράγιο ή τήν όρεξη νά γράφουν και νά σχολιάζουν τά διαθέσιμα στοιχεία ή τίς ένδείξεις για όσα δέν είναι διαθέσιμα, συμφωνούν γενικά και χονδρικά επί τών διαπιστώσεων: συνεχιζόμενη επενδυτική άπνοια, πτώση τής βιομηχανικής παραγωγής στό επίπεδο του 1976, σοβαρές τάσεις για αύξηση τής ανεργίας, μείωση τών συναλλαγματικών άποθεμάτων, γενική στασιμότητα ή πτώση τής παραγωγικότητας... Καί όλα αυτά δέν αντισταθμίζονται από τή συγκράτηση τής αύξησης τών τιμών κατά 2-3 ή και 4% σέ σχέση με τήν περυσινή, γιατί ό έν λόγω δείκτης δέν μπορεί νά είναι τό άπαν μιάς οικονομικής πολιτικής, γιατί έτσι κι άλλώς είναι πολύ ύψηλότερος από ό,τι στίς χώρες-μέλη τής ΕΟΚ, γιατί ή συγκράτηση του είναι σέ μεγάλο βαθμό τεχνητή: δέν αυξήθηκαν π.χ. οι τιμές τών

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

συγκοινωνιών, πράγμα πού φυσικά συγκρατεί τή γενική αύξηση τών τιμών αλλά παράλληλα μεταφράζεται στα τεράστια έλλείματα τής Ολυμπιακής (5,5 δίσ) τού ΟΑΣ (13,7 δίσ) τού ΟΣΕ (7,7 δίσ) κ.λπ. Καί τό ίδιο ισχύει γιά τά ταχυδρομεία ή τό νερό καί τήν αποχέτευση. Τά έλλείματα αυτά, πού στό σύνολό τους θά φτάσουν, λέγεται, τά 77 δίσ γιά όλους τούς δημόσιους οργανισμούς (συμπεριλαμβανομένου τού ΙΚΑ, τού ΟΓΑ κ.λπ.) κάποιος πρέπει νά τά πληρώσει, δηλ. ό κρατικός προϋπολογισμός μέσω αύξημένων φόρων ή μέσω πληθωρικού χρήματος, δηλ. μέσω νέας αύξησης τών τιμών καί τού κόστους διαδίωσης.

Όλα αυτά είναι πράγματα αδιαμφισβήτητα καί ή πολιτική τής στρουθοκαμήλου έμποδίζει τήν αντιμετώπισή τους. Έξάλλου ή παραπάνω διάγνωση δέν αμφισβητείται ούτε από τήν ίδια: τά συχνά (άλλά όχι πάντα) ικανότατα καί πάλαι ποτέ πολυγραφότα, (ορισμένα τουλάχιστον) στελέχη τής κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής από καιρό σιωπούν ποικιλοτρόπως. Καί καμιά αντιπαρέθεση εκ μέρους τους δέν αποτολμήθηκε οπουδήποτε άπέναντι στίς αναλύσεις πού διατυπώνονται εδώ κι εκεί καί μέ σαφώς ποικίλα κίνητρα, πλὴν όμως καί μέ σαφή σύγκλιση ως προς τά πραγματικά περιστατικά.

Ίσως αντίταχθεί εδώ (άλλά από ποιόν;) ότι άπέναντι στα λόγια υπάρχουν τά έργα, τά όποια ως γνωστόν όμιλούν από μόνα τους καί γιά λογαριασμό τους. Αλλά έργα καί αποφάσεις δέν είδαμε ακόμη, εκτός από ψήγματα καί κάποιες γενικές καί άσαφείς τοποθετήσεις, στίς όποιες έξάλλου άφιερώθηκαν πολλές, υπέρ τό δέον, σελίδες καί τού «Πολίτη».

Είναι λοιπόν προφανές ότι ή Κυβέρνηση θά είναι σύντομα ύποχρεωμένη νά ξεπεράσει τίς σκληρές αδυναμίες πού κάνουν τή χορωδία τής όπερας νά τραγουδάει όρμητικά «προχωρείτε, προχωρείτε» μένοντας άυστηρά άκίνητη.

Ήδη πολλά λέγονται καί γράφονται γιά τίς εναλλακτικές επιλογές πού τής προσφέρονται. Καί όρισμένες από αυτές θά τίς δούμε στόν προσεχή προϋπολογισμό πού θά κατατεθεί γύρω στα τέλη Νοεμβρίου. Μέχρι τότε τά μόνα άπτά δείγματα αποφάσεων πού είδαμε είναι τά μέτρα υπέρ τών έξαγωγών (καί τών έξαγωγών;) καί τά μεγάλα επενδυτικά σχέδια πού άνακοίνωσε ό κ. Αρσένης (συνολικού ύψους 43 δίσ).

Τά πρώτα έγιναν ευμενώς δεκτά από τούς ενδιαφερομένους, από τή ΝΔ καί τό συντηρητικό τύπο μέ γκρίνια όμως από τό ΚΚΕ. Δέν πρόκειται μολαταύτα παρά γιά διευθετήσεις καί διευκολύνσεις πού όπως έχουν τά πράγματα στόν τομέα τού έξωτερικού έμπορίου, είναι άπλως λογικές καί σ' ένα βαθμό αναπόφευκτες: ή δυνατότητα π.χ. πού δίνεται στίς έξαγωγικές επιχειρήσεις νά δαπανούν άνεξέλεγκτα ένα όρισμένο ποσό (τό περίφημο 3%) γιά νά «πειθούν» τούς πελάτες τους νά τίς προτιμούν έναντι τών ανταγωνιστών τους. Τό ποσό αυτό μέ απλά λόγια προορίζεται γιά «λαδώματα» πού όλοι κάνουν σέ πλείστες αγορές (άρραγε καί στήν ελληνική;...) καί τώρα αναγνωρίζεται ως «κανονικό» έξοδο γιά τή λειτουργία τών επιχειρήσεων. Δέν περιλαμβάνονται στα μέτρα αυτά διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις σχετικά μέ τούς φορείς τού έξωτερικού έμπορίου, τήν όμοιογενοποίηση καί τό συντονισμό τής κρατικής πολιτικής στόν τομέα αυτό, τήν έξαγωγική στρατηγική καί τίς προϋποθέσεις της: δέν λύνονται δηλ. τά πολύ πραγματικά προβλήματα τού κατακραμασμού τών έξαγωγικών επιχειρήσεων (πού είναι περισσότερες στήν Ελλάδα από ό,τι σέ μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες) τών συγκρούσεων άρμοδιοτήτων ανάμεσα στα ύπουργεία (άλλο άσχολείται μέ τίς έξαγωγές, άλλο μέ τίς εισαγωγές, καί όχι πάντα όλων τών προϊόντων, κανένα μέ τήν κατάσρωση έξωτερικής οικονομικής πολιτικής καί τών προκαταρκτικών της έρευνών καί διαβουλεύσεων), κ.λπ. κ.λπ.

Σήμερα, στήν πραγματικότητα, ή ελληνική οικονομία πολύ λίγο έξάγει: οι άλλες οικονομίες εισάγουν από αυτήν. Η αντίστροφη αυτής τής κατάστασης δέν άρχίζει ασφαλώς μέ τά παραπάνω μέτρα, όσο κι αν άπάλυναν τίς μεταφυσικές άγωνίες τών χιλιάδων μικρομεσαίων έξαγωγών τής χώρας.

Όσο γιά τά επενδυτικά σχέδια πού άνακοινώθηκαν, περιμένοντας τίς «λεπτομέρειες» πού θά αναλύσουν αργότερα οι κρατικές τράπεζες πού θά τά χρηματοδοτήσουν σέ τούτο ή εκείνο τό βαθμό, άς επαναλάβουμε μονότονα μερικά από τά σχόλια πού κατά καιρούς δημοσιεύτηκαν στίς ύπομονετικές στήλες τού Πολίτη:

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

• Τέτοια και ανάλογα σχέδια ανακοινώθηκαν αρκετές φορές στο παρελθόν, από τη μεταπολίτευση ως σήμερα. Και ιδρύθηκαν και ειδικοί φορείς και νοικιάστηκαν γραφεία και προσελήφθησαν και τα αναγκαία στελέχη. Δέν προχώρησαν όμως. Γιατί; Ήλειψε ή βούληση; Ή,τι έγινε μέχρι τώρα είναι για πέταμα; Επθύνες υπάρχουν; Κι αν ναι, θά αναζητηθούν; Στο κάτω-κάτω είναι σημαντικότερο κάτι τέτοιο από την εκκαθάριση των «χουντικών καταλοίπων»

• Από τα πρώτα εκείνα σχέδια μέχρι σήμερα παρατηρείται μιά προϊούσα απίσχναση: τα πετροχημικά λιμνάζουν, ή αλουμίνα περιδιαβάει εις αναζητήσιν εταιρων από την ΕΣΣΔ μέχρι τό Ίράκ, περνώντας από την Ούγγαρία και τη Βουλγαρία, τά ηλεκτρονικά για τίς ανάγκες του ΟΤΕ εξαφανίστηκαν, ή βιομηχανία παραγωγής πρώτων φαρμακευτικών υλών αγνοείται κ.λπ.. Βέβαια, προστέθηκαν νέες ιδέες (κώκ, ηλεκτρώδια, διαλυτήρια πλοίων κ.λπ.) αλλά ποτέ δέν δόθηκαν εξηγήσεις, επί της αρχής, για την εγκατάλειψη των άλλων σχεδίων.

• Οί επενδύσεις αυτές είναι από πολλές πλευρές σημαντικές και μπορούν να ξεκινήσουν την προσπάθεια για τό άνοιγμα μιās ποιοτικά νέας φάσης ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας. Ποιός θά τίς πραγματοποιήσει; σέ πόσο διάστημα; μέ ποιούς συνεταιρούς, προμηθευτές, πελάτες; ποιές συνοδευτικές ενέργειες θά εξασφαλίσουν τη διάχυση των επιπτώσεών τους στή λοιπή βιομηχανία, υπάρχουσα ή προς δημιουργία; Αυτά και άλλα ανάλογα ερωτήματα είναι καιριο και επείγον να απαντηθούν συνολικά και συγκεκριμένα. Πού και πότε θά γίνει αυτό; Στο νέο «πενταετές πρόγραμμα»; Θά περιμένουμε.

Ο ρόλος των κρατικών οργανισμών και των συνθηγιών ή κανόνων λειτουργίας τους θά βαρύνουν τρομακτικά στήν καλή ή κακή εξέλιξη των σχεδίων αυτών. Η παραγωγικότητα, ή αξιοπιστία και ή φερεγγυότητα της κρατικής μηχανής είναι εντόνωσ συζητήσιμες έως άνυπαρκτες. Πώς θά τίς αντιπαρέλθει ή κυβέρνηση και μέ ποιά νέα (;) σχήματα; Έδω οί γενικές πολιτικές κατευθύνσεις της κυβέρνησης είναι πραγματικά τεχνικά προσαπαιτούμενα της οικονομικής επιτυχίας. Και θά χρειαστούν πολλές προσπάθειες για να πεισθούν οί ενδιαφερόμενοι, δηλ. περίπου όλοι οί Έλληνες πολίτες, ότι τέτοιες νέες κατευθύνσεις υίοθετήθηκαν.

• Οί επιπτώσεις των επενδύσεων αυτών, σημαντικές στήν παραγωγική δομή της βιομηχανίας, θά είναι ελάχιστες, σ' ένα πρώτο τουλάχιστον στάδιο, σέ άλλα καυτά προβλήματα της σημερινής συγκυρίας, όπως π.χ. ή ανεργία, και κακώς διάφοροι ανεπαρκείς προπαγανδιστές τους αποδίδουν τέτοιες προθέσεις. Τό πόσο σοβαρό είναι τό πρόβλημα, φαίνεται από τίς ανακοινώσεις του κ. Βαίτσου για τά επενδυτικά σχέδια πού έχουν υποβληθεί στο ύπουργείο του μέ βάση τό νόμο περί κινήτρων. Σ' αυτές μαθαίνουμε ότι οί εγκριθείσες προτάσεις όμως 7,2 δις δρχ. ύπολογίζεται ότι θά δημιουργήσουν 1888 θέσεις εργασίας. Ή δηλαδή κατά μέσο όρο μιά θέση εργασίας θά απαιτήσει επένδυση 4 εκ. δρχ. Τό ποσό αυτό είναι ήδη έντυπωσιακό, αλλά πολύ χαμηλότερο από τό απαιτούμενο για θέσεις εργασίας σέ μεγάλες βιομηχανίες έντατικής χρήσης κεφαλαίου όπως οί περισσότερες από όσες ανακοινώθηκαν. Δέν είναι δηλαδή αυτές πού θά λύσουν τό επείγον πρόβλημα της ανεργίας πού επίκειται ή ήδη υπάρχει. Για κάτι τέτοιο θά χρειάζονταν επενδύσεις αρκετών εκατοντάδων δισεκατομμυρίων δραχμών στή βιομηχανία. Αυτά φυσικά αν οί επενδύσεις πού ανακοινώθηκαν γίνουν και απασχολήσουν τό προσωπικό πού επιβάλλει ή οικονομική της λειτουργία και όχι τίς εκατοντάδες θρωρούς, κλητήρες, ιδιαιτέρους κ.λπ. πού μετά κάποια «κοινωνική πολιτική» ή απλούστερα ή πειστική ρουσφετοπραξία έχει επιβάλει στο παρελθόν στίς υπάρχουσες κρατικές βιομηχανίες. Έπομένως ή απασχόληση πρέπει να έλθει από άλλο και κατά τό δυνατό μέ οικονομικό τρόπο, όχι δηλαδή μέ τό φούσκωμα της ήδη καταρρέουσας, και από αυτό τόν λόγο, κρατικής μηχανής. Από πού όμως; Ή μήπως θά χρειαστεί να επαναπροσδιοριστεί ό ίδιος ό όρος «απασχόληση» ή ποιότητά της, ή διάρκειά της, ή σκοπιμότητά της, ή αντιστοιχία της μέ νέου τύπου κοινωνικές ανάγκες; Κι αυτά στο πενταετές θά τά βρούμε; Είθε.

Είναι πάντως φανερό από τίς λίγες αυτές παρατηρήσεις (άφήσαμε απέξω εκείνες πού άφορούν στίς κυβερνητικές αντίληψεις για την κατάσταση και επιθυμητή εξέλιξη των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων) ότι ίσως ή οικονομική ανάπτυξη της χώρας είναι πράγμα πολύ σοβαρό για να άφεθεί μόνο στους οικονομικούς συμβούλους.

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἐπιχείρηση πολεοδομική ἀνασυγκρότηση, 1982-1984

Ἡ «ἐπιχείρηση»...στόν ἀέρα

Στίς 29 Σεπτεμβρίου τοῦ 1982, βγήκε «στόν ἀέρα» τῆς ΕΡΤ καί διά στόματος τοῦ Ὑπουργοῦ Χωροταξίας ἡ ἀνακοίνωση γιά τήν ἔναρξη τῆς «Ἐπιχείρησης Πολεοδομικῆς ἀνασυγκρότησης» τῆς χώρας.

Μέ τήν ἀνακοίνωση αὐτή πληροφορηθήκαμε καί ἐπίσημα, (γιατί ἀνεπίσημα πολλά εἶχαν κυκλοφορήσει ἀρκετά πρὶν ἀπό τή συγκεκριμένη αὐτή ἐμφάνιση), ὅτι ἡ κυβέρνησις τῆς Ἀλλαγῆς, μέ ἄγγελο πρωτοστάτη τὸ Ὑ.Χ.Ο.Π., πρόκειται νά διαθέσει 1,05 δισεκατομμύριο δρχ. γιά τήν ἐκπόνηση πολεοδομικῶν καί τοπογραφικῶν μελετῶν, στό πλαίσιο μιᾶς εὐρείας κλίμακας ἐπιχείρησης ἀνασυγκρότησης τῆς χώρας.

Προτίθεται δηλαδή τὸ ὙΧΟΠ, μέ τήν «ἐπιχείρηση» αὐτή, νά βγάλει ἀπό τήν ἀφάνεια, τήν ἐγκατάλειψη καί τὸ μαρασμὸ 410 πόλεις, κωμοπόλεις καί οἰκισμοὺς τῆς χώρας, (ἀπὸ τήν Ἀθήνα καί τὴ Θεσσαλονίκη ὡς τὴν Παραμυθιά καί τὸ Μαργαρίτι, ἀπὸ τὴν Πάρο ὡς τὴ Βόνιτσα, ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά ὡς τὴ Σύμη). Οἱ «προνομιούχες» αὐτές περιοχές θά ἀπλώσουν τὰ προβλήματά τους σέ ἀποκεντρωμένα γραφεῖα ἀποκεντρωμένων εἰδικῶν, θά χειρουργηθοῦν καθόλας τὰς κατευθύνσεις (πολεοδομικῆς, ὀλίγον τοπογραφικῆς, κάπως περισσότερο οἰκονομικο-στατιστικῆς, μηχανολογικῆς καί ἀπαραιτήτως περιβαλλοντολογικῆς) καί... θά ἀνασυγκροτηθοῦν.

Ἡ ἐξαγγελία τοῦ Ὑπουργοῦ Χωροταξίας, τὰ μάλα εὐχαρίστησε τὸν πραγματικὰ μεγάλο ἀριθμὸ μηχανικῶν, ἀνέργων καί ἡμιπασχολουμένων, οἱ ὅποιοι περνώντας στό ντούκου (καί δικαίως) τὰ περὶ πολεοδομικῆς κοσμογονίας καί οσοιαλιστικῆς ἀνασυγκρότησης, σχολίασαν λίαν εὐμενῶς τὴν πρωτοβουλία αὐτῆ τῆς κυβέρνησις (νά ἀναθέσει δηλαδή μαζικὰ μελέτες), δραματιζόμενοι, προφανῶς, ἀγελάδες παχιές, (ἀλίμονο!!), γιά τὰ ἐπόμενα δύο χρόνια. Τουλάχιστον.

Στοὺς ὑπόλοιπους ἀκροατῆς τοῦ Ὑπουργοῦ, τοὺς ἀπλούς πολίτες τῆς πρὸς ἀνασυγκρότηση χώρας, τὸ ἐνδιαφέρον ὑπῆρξε ἀπὸ περιορισμένο ὡς ἀνύπαρκτο. Γιατί βέβαια, λίγα συγκεκριμένα λέχθηκαν ἐπὶ τῆς οὐσίας, πολλά ἀφέθηκε νά ἐννοηθοῦν ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης καί γιατί ἀναμφισβήτητα παρόμοιες διακηρύξεις, πολλές φορές ἔχουμε ἀκούσει ὅλοι μέχρι σήμερα. Πού ἄλλοτε ἀναφέρονται σέ Χωροταξικά Σχέδια τῆς χώρας, ἄλλοτε ρυθμίζουν τὴν Ἀθήνα καί τὴν προοίουσα ὑποβάθμισή της, ἄλλοτε προβάλλουν κέντρα ἐντατικῆς ἀνάπτυξης κι ἄλλοτε ὅπως τώρα βγάζουν στήν ἐπικαιρότητα τὰ Γρεβενὰ καί τοὺς Μολάους. Διακηρύξεις, πού μέσα στή γενική ἀσάφεια τοῦ στόχου τους, (συγκρότηση, ἔλεγχος τοῦ χάους κληρονομημένου συνήθως ἀπὸ τὴ δεξιά), λειτουργοῦν ὀλίγον ἀνακουφιστικά, (ἀφοῦ φτιάχνουν αὐτόματα ἐξίσου ἀσαφῆ καί μικρῆς διάρκειας δράματα γιά βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς) καί περιορισμένα, (ἀφοῦ πολὺ γρήγορα διαπιστώνεται ἡ ἔλλειψη ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στίς ὑποσχέσεις καί τὸν τρόπο ὑλοποίησής τους).

Τὴν ἀνακοίνωση τῆς «ἐπιχείρησης» ἀπὸ τὴν τηλεόραση, ἀκολούθησαν δημοσιεύσεις, λεπτομερῆς τεκμηρίωση γιά τὴ σκοπιμότητά της, ἀναλυτικὲς ὁδηγίες πρὸς τοὺς μηχανικοὺς γιά τὴν ὑποβολὴ τῶν προτάσεων. Κάθε πόλη καί ἡ καρτέλα της, κάθε καρτέλα καί ἡ ἀπαιτούμενη σύνθεση τῆς ἐπιστημονικῆς ὁμάδας, κάθε ὁμάδα καί οἱ ἀνθρωπομήνες της, κάθε ἀνθρωπομήνας καί ἡ ἀμοιβή του. Ἀρχισαν πυρετώδεις ἐπαφές γιά τὴ σύσταση ὁμάδων, γιά τὴν ἐξασφάλιση τοῦ ἀπαραίτητου, (σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες) πολεοδόμου, μέ πτυχίο Β' ἢ Γ' (γραμμένου δηλαδή στίς κατηγορίες ρυθμιστικῶν μελετῶν τοῦ μητρῶου μελετητῶν). Ἡ σχετικὴ σπάνις τῶν πτυχίων αὐτῶν ὡδήγησε σέ μαζικὲς ἀλλαγές κατηγορίας, σέ μαζικὲς ἐγγραφές στὰ μητρώα τοῦ Δημοσίου, μέ πιστοποιητικά πού ἀποδείκνυαν...σοβαρὴ ἐμπειρία στήν πολεοδομία. Ἀναζητήθηκαν ἐναγωνίως οἱ ὑπάρχοντες ντόπιοι, κατατέθηκαν ἐσπευσμένα πτυχία ἐργοληπτῶν Δημοσίου, (ἀπαγορευτικά γιά τὴ συμμετοχὴ στίς μελέτες αὐτές), κοντολογίς, τὸ σύ-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

νολο των μηχανικών της χώρας, μπήκε αιφνίδια στη χορευτική πίστα της ρύθμισης του χώρου, κι άρχισαν «καθ' ομάδας» νά χορεύουν με φανατισμό στους ρυθμούς του ΥΧΟΠ. Περιβλημένοι και καθαγιασμένοι από την άμεριστη «εμπιστοσύνη» του Υπουργού. Πειθήνιοι, πιστεύοντες και μη έρευνώντες, άνευ όρων αποδέκτες της «πρόσκλησης» του Υπουργού. Φτάνει νά επιδιώσουν. Φτάνει νά μη θέσουν τόν έαυτό τους εκτός Πολεοδομικής άνασυγκρότησης.

Η όποια:

• Η άναγκαιότητα της έπιχείρησης

Στή δημοσίευση της προκήρυξης για τίς μελέτες και σ' όλες τίς αναλυτικές έπεξηγήσεις, εκτός από τά τυπικά στοιχεία τά όποια καθορίζονται σάν άπαραίτητα για τήν ύποβολή των αίτησεων (ών ούκ έστι άριθμός), περιλαμβάνονται και όρισμένα εισηγητικά, άς πούμε, κείμενα, πού προσπαθούν νά δικαιολογήσουν τή σκοπιμότητα και τήν ιστορική σημασία της «έπιχείρησης».

Διαπιστώνεται, λοιπόν, στά κείμενα του ΥΧΟΠ, «ή θλιβερή κατάσταση των πόλεων μας με τήν αυθαίρετη δόμηση, τήν καθημερινή καταστροφή κάθε έχνους ιστορικής και πολιτιστικής συνέχειας, τήν αισθητική κρίση, τήν ύποβάθμιση της κατοικίας και της ποιότητας ζωής γενικότερα» και έπισημαίνεται ότι όλα αυτά είναι «συμπτώματα ενός προγραμματισμένου καθεστώτος ύπανάπτυξης της έλληνικής επαρχίας και έκμετάλλευσης των εργαζομένων των πόλεων» πού δέν έχουν έπιτρέψει άλλες έπιλογές οικιστικής ανάπτυξης. Περιγράφεται δηλ. συνοπτικά τό μοντέλο ανάπτυξης της Ελλάδας και αφήνεται νά έννοηθεί ότι με τήν προτεινόμενη έπιχείρηση θά έπιτευχθεί τό ξεπέρασμά του.

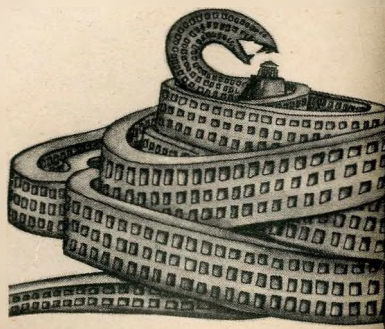
Άς πούμε, ότι για τή συνοπτική αυτή διάγνωση δέν έχουμε αντίρρηση. Θά ήταν όμως ένδιαφέρον νά αναλύσουμε λεπτομερέστερα τό πώς άκριβώς αντιλαμβάνεται αυτό τό μοντέλο ό Υπουργός Χωροταξίας και τό πώς θεωρεί ότι θά ξεπεραστεί. Με τήν πολεοδομική ή όποια άλλη έπιχείρηση.

Άς γυρίσουμε για λίγο στό πρόσφατο παρελθόν, στό Φεβρουάριο δηλ. του 1982, όταν ό κ. Τρίτος, σέ συνάντησή του με εκπροσώπους της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, άνακοίνωσε σέ γενικές γραμμές τήν πολιτική της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ για θέματα Χωροταξικού Προγραμματισμού και Σχεδιασμού. Σέ μία εισηγήση 34 σελίδων άνέπτυξε τή γενική θεωρητική του τοποθέτηση, έκανε διαπιστώσεις για τήν ύπάρχουσα οικιστική κατάσταση, για διάθρωση του έλληνικού χώρου και πρότεινε μέτρα για τήν αντιμετώπιση των προβλημάτων στό άμεσο και άπώτερο μέλλον. Στό κείμενο αυτό παρουσιάζεται με συγκινητική «άπλότητα» και μελοδραματική «διάγνωση» ή άποψη του Υπουργού για τό μοντέλο ανάπτυξης της χώρας.

Άποκαθίσταται καταρχήν ή «αδιάλειπτη ένότητα» άνάμεσα στις διάφορες φάσεις της ιστορίας της χώρας μας. Η αρχαία Ελλάδα συνεχίζεται μέσα στό Βυζάντιο, φτάνει μέχρι τά μέσα του 2ου αιώνα, οικοδομώντας μέχρι τό 1940 περίπου ένα συνεχή πολιτισμό. Ο παραγωγός, ό μάστορας, ό άρχιμάστορας, ό άρχιτέκτονας, όλοι ύφαινον μέχρι τότε τό θεμελιακό ίστό της δημοκρατίας. Και ξαφνικά, εκεί κάπου μετά τό Β Παγκόσμιο Πόλεμο, με τό ξερίζωμα του άγρότη, του διοτέχνη, του τεχνίτη, με τήν έσωτερική και έξωτερική κατάλυση των ελευθεριών του έλληνικού λαού, καταρρέουν όλα, γίνονται άμορφα, άσημα. Η άρχιτεκτονική έκφραση χάνεται. Η «έσωτερική λειτουργική κοινωνικότητα» των οικισμών άποσυντίθεται. Τό φυσικό περιβάλλον καταστρέφεται. Και μαζί ή ζωή των κατοίκων.

Άν αφήσουμε κατά μέρος τίς λυρικές εκφράσεις και τά συγκινησιακά ερεθίσματα του κειμένου, θά φανεί ξεκάθαρα ό έντονα ιδεολογικός του χαρακτήρας. Μέσα σ' αυτό, οι κοινωνικές κατηγορίες μπερδεύονται, ή ιστορία πολτοποιείται, ό χρόνος γίνεται κυκλικός. Και προβάλλεται σχεδόν φανατικά, τό αίτημα της επιστροφής στην παλιά πόλη, στους παλαιούς οικισμούς, στις άντοδύναμες ένότητες. Νά ξαναφτιάξουμε τόν παραγωγό, τό μάστορα, τόν άρχιμάστορα, τόν τεχνίτη. Νά ξαναφτιάξουμε πάει νά πει τίς παλιές παραγωγικές σχέσεις, τους παλιούς τρόπους παραγωγής!

Σύμφωνα πάντα με τήν εισηγήση του κ. υπουργού, άφετηρία όλων των καταστροφών είναι ό μετά τό 1950 τρόπος ανάπτυξης. Και μόνο. Όλα τά πριν άποδεκτά. Όλα τά μετά άπορριπτά. Τό πρόβλημα, όμως, πού μπαίνει σήμερα

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δέν είναι ή καθολική άποδοχή ή άπόρριψη ιστορικών περιόδων. Είναι αντίθετα ή κριτική αντιμετώπιση των συγκεκριμένων εξελίξεων, χωρίς τή φόρτιση ενός λαϊκού ρομαντισμού, που κινδυνεύει νά γίνει τροχοπέδη στη διαμόρφωση ενός σύγχρονου προβληματισμού. Γιατί βέβαια μόνο κάποιος τέτοιος προβληματισμός μπορεί νά οδηγήσει είτε στην άποδοχή, είτε στην άπόρριψη του συγκεκριμένου καπιταλιστικού μοντέλου ανάπτυξης της Ελλάδας (που σίγουρα άρχισε πολύ πριν από τό 1950).

Αναμφισβήτητα ό τρόπος ανάπτυξης της χώρας από τό 1950 και μετά είχε πολύ ύψηλό κοινωνικό κόστος και συνοδεύτηκε από τή γνωστή πολιτική καταπίεσης. Τό κοινωνικό αυτό κόστος ήταν άπαραίτητο για τίς γενικές αναπτυξιακές κατευθύνσεις που επιλέχθηκαν. Οί κατευθύνσεις αυτές, όδήγησαν στην ποσοτική αύξηση όρισμένων οικονομικών μεγεθών και συγχρόνως βάθυναν τόν εκμεταλλευτικό και έξαρτημένο χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας.

Τό ξεπέρασμα όμως αυτού του μοντέλου που φυσικά έχει σημαδέψει άποφασιστικά τίς πόλεις, τίς κωμοπόλεις και τά χωριά, που φυσικά έχει καταδικάσει τήν περιφέρεια σε ρόλο δεύτερης κατηγορίας, δέ γίνεται ούτε μέ ξόρκια και επίρριψη ευθύνων (αναμφισβήτητων) στις κυβερνήσεις της δεξιάς, ούτε μέ τό διασπικό μοίρασμα κάποιων εκατομμυρίων για μελέτες άμφισβήτησιμης αποτελεσματικότητας, ούτε μέ έμμεσες προσπάθειες για τή διάλυση όργανωμένων έπιστημονικών ομάδων και τό πτωχόρισμα στο μοναχικό άποκεντρωμένο άρχιτέκτονα. Γιατί μέ τέτοιες έρμηνείες της ύπάρχουσας κατάστασης και τέτοιες «έπιχειρήσεις» βελτίωσης της οι «νέες άξίες και οι νέοι τρόποι παραγωγικής όργάνωσης που επιβάλλει ή διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού που έχει άρχισι μέ τήν πρώτη σοσιαλιστική κυβέρνηση της χώρας», για τά όποια μιλάει ό ύπουργός Χωροταξίας, θά καταρρεύσουν πριν άκόμη προλάβουν νά ένταχθούν άκόμη και στο ρητορικό όπλοστάσιο της άλλαγής.

• 'Η έπιχείρηση και οι συγκεκριμένοι στόχοι

Στά κείμενα της προκήρυξης των μελετών αναφέρεται ότι τό ΥΧΟΠ, μέ τήν προτεινόμενη άνασυνκρότηση στοχεύει:

- α. στον άμεσο σχεδιασμό των πόλεων και ενάισθητων περιοχών της χώρας, που σήμερα καταστρέφονται από τήν έλλειψη του
- β. στον προγραμματισμό της ανάπτυξης όλων των πόλεων και περιοχών της χώρας στο πλαίσιο του πενταετούς προγράμματος
- γ. στην άνάθεση των μελετών μετά από εκδήλωση ένδιαφέροντος σε γραφεία που θά λειτουργήσουν τοπικά.

Όργανικά κομμάτια της πολεοδομικής έπιχείρησης, θά είναι, σύμφωνα μέ τό «μήνυμα» του ύπουργού Χωροταξίας προς τούς Έλληνες μηχανικούς:

- 'Η άσκηση πολιτικής γής και δυναμικής στεγαστικής πολιτικής
- ή προστασία των αιγαιών και της γής κοινωνικής ιδιοκτησίας
- ή δημοιογία κτηματολογίου κάθε πόλης
- ή εξασφάλιση του άναγκαίου χώρου για τή σωστή άνάπτυξη της βιομηχανίας, της βιοτεχνίας και της κοινωνικών λειτουργιών
- ή άμυντική προστασία των πόλεων από θεομηνίες
- ό σωστός άνθρωπογεωγραφικός σχεδιασμός των βαθμίδων της τοπικής αυτοδιοίκησης

Ός εδώ καλά, άφου πρόκειται για προτάσεις μέ τίς όποιες κανείς σχεδόν δέν έχει αντίρρηση. Όταν όμως οι προτάσεις αυτές περνούν από τό επίπεδο της άνώδυνης διακήρυξης σ' εκείνο της ύλοποίησης μέσω του πρώτου και άποφασιστικού δήματος της συγκεκριμένης έπιχείρησης τότε πραγματικά χάνουν τή σοβαρότητα τους. Άφου, μία σειρά από κρίσιμα έρωτήματα κινδυνεύουν νά μετατρέψουν τή «σταυρογραφία πολεοδομικής άνασυνκρότησης» σε πενιχρό σισίτιο άνέργων μηχανικών.

• 'Η έπιχείρηση και τά έρωτήματα

- Πώς επιλέχθηκαν οι 410 πόλεις, κωμοπόλεις και οικισμοί ; Είναι άπλά και μόνο πρωτεύουσες Νομών, επαρχιών και κάποιτοι δυναμικοί οικισμοί ή έχουν

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

επιλέγει με άλλα κριτήρια : Σέ ποιές προθέσεις χωροταξικής διάρθρωσης ανταποκρίνεται αυτή ή επιλογή ; Πώς τό πενταετές πρόγραμμα επηρέασε αυτή την επιλογή και ποιές είναι οι κατευθύνσεις του (πληθυσμιακά, οικονομικά, κοινωνικά κ.λπ. μεγέθη) για τίς περιοχές αυτές ; Ποιές είναι οι επιδιώξεις για επενδύσεις στην περιφέρεια και ποιά είναι ή επιθυμητή κατανομή τους ; Ποιός είναι ό ρόλος των ήδη δυναμικών αστικών κέντρων στην όποια χωροταξική διάρθρωση ;

– Ποιό είναι τό θεσμικό πλαίσιο με βάση τό όποιο θά γίνει ή εκπόνηση και ή εφαρμογή των καινούριων μελετών, ή άλλιώς τί γίνεται μ' εκείνο τό μεταβατικό οίκοδομικό νόμο, που ή ψήφισή του μετατέθηκε για μετά τίς δημοτικές εκλογές (μη τυχόν και ξεσηκωθούν τίποτε μικρομεσαίοι που θά δούν νά μειώνεται ή ποσότητα της κόρης τους, λόγω της προβλεπόμενης εισφοράς σε γη και χημικά) ; Τί γίνεται τό μεγαλύτερο μη μεταβατικό θεσμικό πλαίσιο που θά αποτελούσε τό πραγματικό υπόβαθρο για ή διαμόρφωση των πόλεων ; Πώς δηλαδή στο τέλος τέλος προηγείται ή εγχείρηση του ασθενούς χωρίς νά έχει γίνει διάγνωση, μόνο και μόνο για νά μη μείνει άνεργος ό γιατρός (όχι μόνο ό χειρουργός, αλλά και ό παθολόγος κι ό δερματολόγος κι όλες γενικά οι ειδικότητες) ;

– Πώς θά εκπονηθούν αυτές οι μελέτες όταν είναι γνωστό ότι δέν υπάρχουν οι απαραίτητοι χάρτες, κινηματογραφήσεις, όταν λείπουν απαραίτητα απογραφικά στοιχεία, όποτε οι πολεοδόμοι, για νά εξασφαλίσουν τά προς τό ζήν, θά μετατραπούν σε υπαλήθους της Στατιστικής ;

– Πώς θά ενισχυθεί ή πρωτοβάθμια Τοπική Αυτοδιοίκηση και πώς θά υπάρξει ουσιαστική αποκέντρωση αποφάσεων όταν ήδη από τό πρώτο στάδιο της επιλογής των μελετητών άγνοούνται οι δημοτικές αρχές, έχει τόν πρώτο λόγο ό Νομάρχης και τόν τελευταίο και αποφασιστικό ό Υπουργός Χωροταξίας ; Γι' αυτά όλα τί έχει νά πει ό κ. Υπουργός Εσωτερικών ;

– Πώς θά επιτευχθεί ή απαραίτητη συλλογική αντιμετώπιση των προβλημάτων του χώρου, ό ουσιαστικός διάλογος, όταν ή πολεοδομική αντίληψη που προτάνευσε, μεταγράφεται στο : κάθε πολεοδόμος Β' ή Γ' και ή πόλη του, κάθε πόλη και ό ντόπιος της, κάθε μελέτη κι ένα έπειγον συνοικέσιο πτυχίων και έντοπιότητων (πραγματικών ή περιοριζομένων στην κάποια σχέση που όλοι έχουμε μέ κάποιο τόπο καταγωγής) ; Πιστεύει λοιπόν ό κ. Τρίτης, (που θά πρέπει αναμφισβήτητα νά έχει πληροφορηθεί αυτό τό εξευτελιστικό άλισιόδειο) ότι διασφαλίζεται ή ποιότητα των μελετών μέσα από αυτές τίς, πραγματικά απαραίτητες, διαδικασίες συγκρότησης ομάδων ;

« Ιστορική πρόκληση» (όχι πρόσκληση), για τόν «Έλληνα τεχνικό και επιστήμονα χωροεκτιμώμενη την «επιχείρηση πολεοδομική ανασυγκρότηση 1982-84» ό κ. Τρίτης, λόγω της φύσης και της κλίμακας της. Και ξέρει ότι σ' αυτή την πρόκληση, (τό σενάριο που λέγαμε), θά ανταποκριθούν, θά ανταποκριθούμε όλοι, και ή υπογράφοσα. Προβάλλοντας μέσω των συλλογικών μας όργάνων κάποιες επιφυλάξεις, αντιρρήσεις, διεκδικήσεις (οί όποιες όμως συνάντησαν την κατηγορηματικά άρνητική στάση του ύπουργού). Και καταλήγοντας νά αποδεχθούμε την άδυναμία μας νά υιοθετήσουμε κοινή στάση διαμαρτυρίας γι' αυτήν την ολοκληρωτική υποβάθμιση της όποιας πολεοδομικής μας εμπειρίας.

Γιατί οι καιροί είναι χαλεποί.

Και γιατί στα οικονομικά χάλια που έχουμε, ποιός νά μιλήσει για τίς άνορθόδοξες διαδικασίες ανάθεσης που ακολουθούνται, για τίς νεοεισαχθείσες παρεκκλίσεις του Ν. 716 περί ανάθεσης μελετών, (ό όποιος, δέν υπάρχει άμφιβολία, θά πρέπει κάποτε νά τροποποιηθεί στο σύνολό του), για τό γενικό άλαλούμ που γίνεται στα διάφορα επίπεδα προγραμματισμού και σχεδιασμού ; Για τίς χωρίς άρχη και τέλος προδιαγραφές, όπου ή έλλειψη κοινής λογικής κορυφώνεται σε φολκλορικές άπαιτήσεις αναλυτικής φύτευσης δρόμων, πάρκων και λοιπών κοινοχρήστων χώρων, σε άξονομετρικά κεντρικών περιφερειών-πλατειών και σε προσδιορισμό των στάσεων των λεωφορείων, του φωτισμού των δρόμων και των καθισμάτων ; Ποιός νά έπιστημάνει ότι δείχνει τουλάχιστον έλλειψη σοβαρότητας άν όχι άγνοια του προβλήματος ό άπαιτούμενος καθορισμός των όρίων όλων των οικισμών της επαρχίας στην όποια άνήκει τό υπό μελέτη κέντρο, σε μεγεθυμένους χάρτες ή αεροφωτογραφίες ; Ποιός νά

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

διαμαρτυρηθεί για τον τρόπο που γίνεται από τα πριν άκρως τεχνοκρατικά ή καταμέτρηση της συνεισφοράς κάθε επιστήμονα (με ακρίβεια ανθρωπογεωδομιάδας) για κάθε πόλη κομμόπολη και οικισμό ; Και κατά συνέπεια ο καθορισμός της αντίστοιχης αμοιβής ; Και ποιός τελικά να αποφασίσει να καταγγείλει το γεγονός ότι κινδυνεύει η Ελλάδα να αποκτήσει ρυθμιστικά φτιαγμένα από χτεσινούς εργολάβους ; Πως θα αντιληφθεί τελικά η κυβέρνηση της αλλαγής ότι τέτοιες «προκλήσεις» ιστορικές ή όχι, θα πρέπει κάποτε να σταματήσουν ;

Ας είναι. Η «επιχείρηση», είτε το θέλουμε είτε όχι, ξεκίνησε. Και είναι κρίμα που δεν ξεκίνησε σωστά, γιατί και από ρυθμιστικά έχει ανάγκη η Ελλάδα και πρόβλημα ανεργίας υπάρχει και αναξιποίητο επιστημονικό δυναμικό παραμένει.

Ίσως ή διασύνη να οφείλεται εν μέρει στις δημοτικές εκλογές, που απαιτούσαν τέτοιες εντυπωσιακές πρωτοβουλίες «νοικοκυρέματος» της χώρας. Ίσως ακόμη να έχει σχέση με κάποια κονδύλια που χάνονται αν δεν διατεθούν εγκαίρως (έτσι τουλάχιστον ακούστηκε). Έτσι κι αλλιώς όμως τα προβλήματα παραμένουν. Όπως και οι κίνδυνοι παράδεισης σε αδιέξοδα που δύσκολα ξεπερνιούνται. Και κυρίως εμφανίζονται κίνδυνοι επιστροφής σε μορφές άσκησης πολιτικής που σε τίποτα δεν θα διαφέρουν από ό,τι έχουμε χρόνια τώρα παρακολουθήσει. Οπότε βέβαια, το «φραντέου με την ιστορία» του ΠΑΣΟΚ, τουλάχιστον με την πλεοδομία και τα προβλήματα του χώρας, θα 'ναι κάπως δύσκολο να γίνει στο νέο ιστορικό σταυροδρόμι που περιμένει ο υπουργός Χωροταξίας.

Βάσω Κιζήλου.

Περιμένοντας τό Νόμο-πλαίσιο για τήν έρευνα-και μιά μικρή άπεργία στό ΕΙΕ που σημαίνει πολλά.

Οι στάσεις εργασίας του προσωπικού του Έθνικου Ίδρυματος Έρευνών (ΕΙΕ), αποτέλεσμα της διάστασης απόψεων μεταξύ έρευνητών, διευθυντών έρευνητικών κέντρων και μελών του Δ. Σ του ΕΙΕ αναδεικνύουν όρισμένες πλευρές της κατάστασης που επικρατεί στό Ίδρυμα και γενικότερα στον νευραλγικό τομέα της έρευνας.

Πριν τις βουλευτικές εκλογές, παράγοντες στον τομέα της έρευνας, αλλά και τά κόμματα της αντιπολίτευσης συνέκλιναν σε δύο διαπιστώσεις. Τήν ανυπαρξία στρατηγικής και τις ελλείψεις βασικών προϋποθέσεων για να υπάρξει έρευνα στην Ελλάδα. Η κυβέρνηση της Δεξιάς λογίζοταν υπεύθυνη και καταδικαζόταν ή πολιτική που ακολουθοῦσε. Στό ΕΙΕ τό Δ. Σ. πριν τις εκλογές είχε διαμορφώσει μιά θέση σύμφωνα με την οποία μεταβίβαζε εξουσίες, από τό Δ. Σ. στους διευθυντές των κέντρων του Ίδρυματος. Ξεκίνησε μάλιστα τήν ίδια περίοδο και τήν προσπάθεια να δημιουργήσει έσωτερικό κανονισμό λειτουργίας ό οποίος ποτέ δεν έγινε. Η προσπάθεια δεν έφτασε στό τέλος της όχι μόνο επειδή πλησίαζαν οι εκλογές, αλλά εξ αιτίας των έσωτερικών αντιφάσεων του Δ. Σ. και κυρίως επειδή δεν λύθηκαν οι διαφωνίες που υπήρχαν, στην τότε κυβέρνηση της Ν. Δ.

Μετά τις εκλογές ή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αποδέχτηκε τήν παραίτηση του παλιού Δ. Σ και στη θέση του διόρισε νέο με πρόεδρο τον καθηγητή Γ. Βουδούρη (ΕΜΠ) και μέλη τους καθηγητές: Θ. Αγγελόπουλο, Η. Βογιατζόγλου, Α. Μπακόπουλο, Ε. Πρωτονοτάριο, Ε. Παπαθωμόπουλο, Θ. Σκουλικίδη, Μ. Τύπα, Ε. Ανδρόνικο, και άλλους. Ουσιαστικά όμως τό Ίδρυμα από τό Μάρτιο του 1981 μέχρι και τό Μάιο του 1982 δεν λειτουργούσε. Τό νέο Δ. Σ στις 19-7-82, εξέδωσε μιά απόφαση για τή λειτουργία των κέντρων ή όποια, όπως σημείωνε τό ίδιο, «ανταποκρίνεται στις ανάγκες για εκδημοκρατισμό της λειτουργίας των κέντρων, για αποκέντρωση και άνοδο της απόδοσης των έρευν-

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τών». Η απόφαση αυτή στην ουσία ήταν ένας πρόχειρος κανονισμός λειτουργίας του Ίδρυματος. Περιορίζει εξουσίες των Διευθυντών και είχε την πρόθεση να προωθήσει κάποιες μορφές αποκέντρωσης. Ουσιαστικά όμως, ενώ εξέφραζε τη θέληση για αναδιοργάνωση και εκδημοκρατισμό του ΕΙΕ, ακύρωνε τις προθέσεις και τις εξαγγελίες του ΔΣ. Μεταβίβαζε ξανά τις αρμοδιότητες στο Δ.Σ. και όπως σημείωνε χαρακτηριστικά στην απάντησή του ο Σύλλογος Προσωπικού, «τίς υπερέξουσίες του Διευθυντή αναλαμβάνει τό πλησιέστερο πρὸς τό γνωστικό αντικείμενο του κέντρου μέλος του ΔΣ». Η απόφαση καθιέρωνε τή λειτουργία, σε κάθε κέντρο, Ἐπιστημονικοῦ Συμβούλιου του Κέντρου (ΕΣΚ), αλλά υπογράμμιζε και διατύπωνε με σαφήνεια τόν εισηγητικό χαρακτήρα των ΕΣΚ και τόν αποφασιστικό ρόλο του ΔΣ, πράγμα πού δέν ικανοποιούσε τή βασική θέση του προσωπικού να έχουν τά ΕΣΚ ουσιαστικές αρμοδιότητες. Η απόφαση αυτή άνεστάλη, μαζί και οι συζητήσεις, πού είχαν αρχίσει μεταξύ του ΔΣ και έρευνητικού προσωπικού, με έγκύκλιο του Ὑπουργοῦ Ἐρευνας και Τεχνολογίας κ. Γ. Λιάνη (1-10-82). Η έγκύκλιος τόνιζε, ότι δέν μπορεί να εφαρμοσθεῖ κανένας νέος κανονισμός στά Ἐρευνητικά Ἰδρύματα μέχρι να συμπληρωθούν οι προκαταρκτικές επαφές, έτσι ώστε, «ή έπεξεργασία των κανονισμών να συνδυαστεί με τήν αναδιάρθρωση τής ερευνητικής δραστηριότητας τής χώρας και τή ρύθμιση τής ύπόστασης των ερευνητών». Τό ΔΣ του Ἰδρυματος ανακάλεσε στις 27-10 τήν απόφασή του, έδωσε τις ίδιες εξουσίες στους διευθυντές, διατήρησε τά ΕΣΚ προσδιορίζοντας τή σύνθεσή τους. Ἐξάλλου όρισε ότι τά ΕΣΚ έχουν συμβουλευτικό χαρακτήρα, μέχρις ότου να γίνει ό «Νόμος-πλαίσιο» για τήν έρευνα.

Οί εξελίξεις αυτές στό ΕΙΕ και ή κατάσταση όπως διαμορφώθηκε μετά τήν έγκύκλιο του κ. Λιάνη σε όλα τά ερευνητικά ιδρύματα, είναι ενδεικτική απόψεων και επιλογών πού θά καθορίσουν μελλοντικά τήν άνύπαρκτη σήμερα πολιτική τής κυβέρνησης στό τομέα τής έρευνας. Είναι φανερό δηλαδή, ότι ή κυβέρνηση δέν έχει συγκεκριμένη πολιτική και πρόγραμμα, πού να στοιχειοθετεί μιά στρατηγική για τήν έρευνα. Ὑπάρχουν μόνο οι εξαγγελίες, ή ίδρυση του Ὑπουργείου Ἐρευνας και Τεχνολογίας και οι πρόσφατες δηλώσεις του πρωθυπουργοῦ στην ΔΕΘ για τήν ανάγκη να δοθεῖ προτεραιότητα στην προώθηση ερευνητικών προγραμμάτων στό τομέα τής ηλεκτρονικής και τής βιολογίας.

Τό ΠΑΣΟΚ αντιμετώπιζει τώρα τά προβλήματα και τήν ανάγκη να διαμορφωθεῖ κάποια πολιτική στόν τομέα τής έρευνας. Ἐν κρίνουμε δε από τις αντιλήψεις πού υποκρύπτει ή «έγκύκλιος Λιάνη» και τήν πρακτική του ΔΣ του ΕΙΕ ή πολιτική στην οποία προανατολίζονται οι αρμόδιοι κυβερνητικοί παράγοντες στηρίζεται περισσότερο στόν έλεγχο των ερευνητικών κέντρων, τήν προώθηση τεχνοκρατών και τήν συγκεντρωτική λειτουργία των ιδρυμάτων, παρά πρὸς τή δημιουργία ενός θεσμικοῦ πλαισίου, πού να επιτρέπει τή δημοκρατική και αποτελεσματική λειτουργία των ερευνητικών ιδρυμάτων, τήν αποκέντρωση και να εξασφαλίζει ερευνητές οι οποίοι, δέν θα είναι δέσμοι τής εξουσίας των εκάστοτε διευθυντών, αλλά θα συμμετέχουν ενεργητικά στη διαμόρφωση τής γενικότερης πολιτικής και των ειδικότερων επιλογών, στόν τομέα τής έρευνας.

Η απόρριψη τής άποψης του Συλλόγου Προσωπικού ΕΙΕ σύμφωνα με τήν όποια καθοριστικό ρόλο στη λειτουργία και στην προσπάθεια εκδημοκρατισμοῦ του Ἰδρυματος θα έπρεπε να έχουν τά ΕΣΚ— με ουσιαστικές όμως αρμοδιότητες για τήν έρευνα, τόν προγραμματισμό, τή χρηματοδότηση και τήν αξιολόγηση προγραμμάτων, μελετών και προσώπων— είναι μιά ένδειξη τής «άλλαγής», όπως τήν βλέπει τό Ὑπουργείο Ἐρευνας και Τεχνολογίας και άλλοι παράγοντες, με τό «Νόμο-πλαίσιο» για τήν έρευνα. Η υιοθέτηση του συγκεντρωτισμοῦ, στην περίπτωση των διαφωνιών στό ΕΙΕ, δέν αποτελεί μόνο μιά αντιδημοκρατική πρακτική. Είναι και δείγμα των απόψεων εκείνων, πού δέν επιθυμοῦν να μετέχει τό ερευνητικό προσωπικό στις διαδικασίες ενός ζωντανού ερευνητικοῦ κέντρου, αλλά θέλουν να είναι άπλός αποδέκτης αποφάσεων και εκτελεστής εντολών. Ἐπομένως να του είναι δύσκολο ή απαγορευτικό να θέσει προβλήματα του πού και πώς ή έρευνα.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Φαίνεται όμως ότι στόχος του κ. Λιάνη, και του ΔΣ του ΕΙΕ πού τόσο συντομα και τόσο αλόγιστα πειθάρχησε στην εγκύκλιο του κ. Υπουργού. Είναι ο έλεγχος των κέντρων έρευνας, με τό «Νόμο-πλαίσιο». Βέβαια μπορεί να αποκτήσουμε «Νόμο-πλαίσιο», όπως στά ΑΕΙ, και νά χάσουμε τήν έρευνα. Μπορεί νά έχουμε καλούς τεχνοκράτες, πού θά φέρουμε άπ' έξω, αλλά νά μήν υπάρχει πολιτική. Νά έχουμε Δ.Σ και Υπουργείο, αλλά νά μήν λειτουργούν τά έρευνητικά κέντρα. Όλα αυτά μάλλον άπασχολούν ελάχιστα ή καθόλου τό νέο Υπουργείο τής «άλλαγής» και όσους έχουν άναλάβει νά διαμορφώσουν μιά πολιτική γιά τήν έρευνα και νά δημιουργήσουν συνθήκες και προϋποθέσεις γιά νά υπάρξει.

Στήν απαίτηση έτσι νά δημιουργηθούν προϋποθέσεις παραγωγής και άναπαγωγής τής επιστήμης στον τόπο μας, νά ανοίξουν νέοι δρόμοι, νά αξιοποιηθούν οί έρευνητές πού δουλεύουν σέ έρευνητικά κέντρα και όσοι δέν έτυχε νά εργάζονται στά υπάρχοντα ιδρύματα ή κυβέρνηση, στό όνομα του «Νόμου-πλαίσιο» γιά τήν έρευνα, περιορίζει κάθε δυνατότητα και μετατρέπει τό επισημονικό δυναμικό σέ εκτελεστή και μόνο άποφάσεων.

Η κινητικότητα, ό πλουραλισμός, ή άνεξαρτησία, οί υλικές προϋποθέσεις, ή άλλαγή νοοτροπίας και οί άπόψεις πού έχουν διατυπώσει έρευνητές, τόσο στό παρελθόν όσο και πρόσφατα, παραπέμπονται στις καλλένδες τής «άλλαγής». Και ή κρίση στά Έρευνητικά Ίδρύματα συνεχίζεται.

Γιάννης Φλώρος

Πολωνία, ή Καρχηδόνα τής Άριστεράς

Όταν στις 13 Δεκεμβρίου 1981, τό πολωνικό ραδιόφωνο, με τή φωνή του στρατηγού Βόϊσεχ Γιαρουζέλσκι, άνακοίνωσε στις 6.00 τό πρωί ότι «άπό τά μεσάνυχτα ισχύει στρατιωτικός νόμος σέ όλόκληρη τή χώρα», έφτασε τότε στό μή παρέκει ή θεωρία γιά τίς «άτέλειες» του σοσιαλισμού. Χάθηκαν και τά τελευταία ψήγματα επιχειρημάτων και γκρέμισαν οί ύστατες αττάπατες.

Συγχρόνως, έγινε και κάτι άλλο. Είδαμε γιά πρώτη φορά, τήν ευνομία τής «σοσιαλιστικής» βίας νά μήν μπορεί νά επιδληθεί και τήν έξουσία σοδαροφάνως έντρομη νά μήν μπορεί νά ύποκριθεί ότι βασιλεύει ή τάξη, όπως π.χ. στήν Τσεχοσλοβακία.

Έγινε τέλος τό σπουδαιότερο: είδαμε γιά πρώτη φορά προλεταρίους: μεταλλουργούς και εργάτες ναυπηγείων και άνθρακωρύχους, είδαμε αυτό τό θεμέλιο του σοσιαλισμού, τήν εργατική τάξη, αυτό τόν όγκόλιθο τής έπίσημης «σοσιαλιστικής» ιδεολογίας, νά συσπειρώνεται μαχητικά, σέ γιγάντιες άπεργίες, νά καταλαμβάνει τά εργοστάσια και νά προβάλλει αντίσταση στά πυροβόλα επιχειρήματα του στρατού.

Είδαμε, με άλλα λόγια, ένα κίνημα ισχυρό και ώριμο, μιάς πολιτικής και κοινωνικής ποιότητας, πού ίσως δέν μπορούσε έτσι νά δημιουργηθεί σέ μιά δυτική χώρα. Και τότε, γεννήθηκε ή έλπίδα πώς ίσως οί Πολωνοί εργάτες θά μäs γλίτωναν άπό τό μή παρέκει τής καταστροφής των όραμάτων γιά έναν καλύτερο κόσμο, άπό τό κενό τής ιδεολογίας, άπό τό άδιαιμόρφωτο πολιτικό τραύλισμα όλων εκείνων πού άρνιούνται τόν αντιιστορικό, άντιμαρξιστικό και βάρβαρο εκδιασμό: «είσαι με τό σοσιαλισμό ή με τόν καπιταλισμό», και επιμένουν νά μή διαλέγουν άνάμεσα σέ δύο πρότυπα κοινωνικής καταπίεσης ή σέ δύο πρότυπα στρατιωτικής επέμβασης. Γεννήθηκε ή έλπίδα πώς ίσως οί Πολωνοί εργάτες θά ξανάχιζαν τό όνειρο ενός καλύτερου κόσμου.

Μόνο πού ένας ύπόκωφος κώδωνας του κινδύνου ήχει όλο και πιό καθαρά. Γιατί σύσσωμη ή πιό μαύρη αντίδραση στον κόσμο έξαφνα συγκινήθηκε με τους εργάτες του Γκντάνσκ. Γιατί οί στρατηγοί κι οί άστυνόμοι στήν Πολωνία

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

φυλακίζουν τούς εκλεγμένους συνδικαλιστές, πυροβολούν τούς απεργούς, στο όνομα του σοσιαλισμού, στο όνομα της εργατικής τάξης, στο όνομα του Λένιν και του Μάρξ. Γιατί ο Πάπας είναι Πολωνός και η εκκλησία βρίσκει όλα ακουόντων με τη μελίρροτη φωνή της, όπως συμβαίνει πάντα όπου επικρατεί κοινωνική βαρβαρότητα. Και πριν απ' όλα, γιατί η βία από ένα σημείο και πέρα είναι πάντα η πιο δυνατή, ο τρόμος επιβάλλεται και η οικονομική εξουθλίωση εξοντώνει όλους τούς ήρωισμούς. Μιά υπόκωφη απειλή πλανιέται: μπορεί να γονατίσει ο πολωνικός λαός. Και να χαθεί, όπως έγραφε τό σαραχτικό κείμενο του Κουρόν.*

Όμως, αν αυτό γίνει, θά είναι ανυπολόγιστες οι συνέπειες για απρόδλεπτο χρόνο. Θά κυριαρχήσει η βαρβαρότητα απ' άκρη σ' άκρη στον κόσμο. Θά αναβληθεί, ίσως για πολλές ζοφερές δεκαετίες, η δυνατότητα δημιουργίας μιας νέας προοδευτικής ιδεολογίας.

Η Πολωνία είναι η Καρχηδόνα της άριστεράς. Εάν χαθεί η Πολωνία, θά μείνουν για χρόνια πολλά δύο εκδοχές για να διαλέγουν οι νέοι: η επέμβαση των Αμερικανών πεξοναυτών από τη μία και των σοβιετικών τεθωρακισμένων από την άλλη, ή πρώτη για την «έλευθερία», ή δεύτερη για τό «σοσιαλισμό».

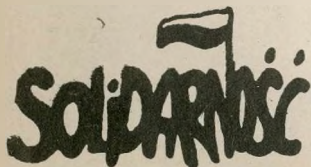
Η Πολωνία είναι η Καρχηδόνα της Άριστεράς. Η Άριστερά είναι πολύτιμο είδος και κινδυνεύει από εξαφάνιση. Πολύτιμο, γιατί ως χτές είχε κάποιες σημασίες που χάνονται. Εκεί που ο σκοπός ήταν ένας κόσμος καλύτερος, σκοπός γίνεται τό δίκαιο του ισχυροτέρου. Εκεί που ήθικη τους ήταν η θυσία για τη δικαιοσύνη και την έλευθερία, στρεψόδικα αγωνίζονται να δικαιολογήσουν την άδικία. Εκεί που σύμβολο τους ήταν ο μικρός και άοπλος Δαυίδ, γίνονται πρότυπα τους οι σιδερόφραχτοι ήρακλείς του βασιλέως.

Σημαίες κόκκινες κρατάνε στην Ελλάδα σήμερα χιλιάδες όπαδοί των στρατηγών και της αστυνομίας. Εάν η Πολωνία χαθεί, η καταστροφή θά είναι ανυπολόγιστη. Ο ολοκληρωτισμός θά γίνει, δίχως αποχρώσεις πιά, από μαύρος δίχρωμος. Και μέ τις δύο εκδοχές του θά είναι η πιο μεγάλη δύναμη στον κόσμο. Και στη βομβαρδισμένη γη πάντοτε άργούν πάρα πολύ τά νέα άνθη να ξαναφυτρώσουν.

Άννα Φραγκουδάκη

* Βλ. Πολίτης τεύχ. 52, Ιούλιος 1982.

Η ΠΟΛΩΝΙΑ ΖΩΓΡΑΦΙΖΕΙ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΗΣ

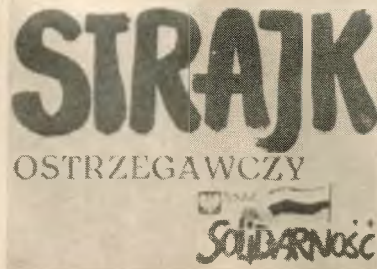
Άπό τόν Δεκέμβρη του 1981, κάθε μήνα σχεδόν με σταθερό ρυθμό, ο δυτικοευρωπαίος που θά θέλε να ξεχάσει είναι αναγκασμένος να δέχεται κάποια ενοχλητική είδηση σχετικά με τη λαϊκή αντίσταση στη στρατοκρατούμενη Πολωνία. Και οι είδησεις αυτές δείχνουν ότι η Άλληλεγγύη ήταν τό ύψιστο κοινωνικό και πολιτικό μόρφωμα της πολωνικής κοινωνίας που έθεσε επί τάπητος τό ζήτημα της διαχείρισης της τύχης του έθνους από την εργατική τάξη. Τό ότι κάθε Πολωνός πολίτης δέν συναινει στή στήριξη της δικτατορίας του Γιαρουζέλσκι είναι τουλάχιστον δείγμα ότι η εργατική τάξη έπαιζε πραγματικά ρόλο ήγεμονικό και οι κατευθύνσεις που γεννήθηκαν στο Γκντάνσκ, τό Ράντομ και όλους τούς άγώνες της περασμένης δεκαετίας έγιναν υπόθεση ενός ολοκληρω λαού.

Όστόσο ένας τομέας λιγότερο σημαντικός για την τύχη της Πολωνίας αλλά ένδεικτικός για τό χαρακτήρα του κινήματος είναι ο τομέας των γραφικών τεχνών, των συμβόλων που χρησιμοποιήθηκαν για την προπαγάνδα της «Άλληλεγγύης».

Η σημασία των συμβόλων αυτών είναι άλλωστε φανερή κι απ' τό γεγονός ότι κανείς δέν μπορεί πιά να σκεφτεί την «Άλληλεγγύη» ή την Πολωνία, χωρίς να φέρει στο μυαλό του την εικόνα του «Solidarność» όπως παλιότερα κανείς δέν μπορούσε να σκεφτεί τό Κομμουνιστικό Κίνημα χωρίς τό σφυροδρέπανο.

Τό σύμβολο «Solidarność» έχει ωστόσο μία πολύ συγκεκριμένη ιστορία που γεννιέται μαζί με τό συνδικάτο σηματοδόντας συγχρόνως και μία νέα τάση στην εξέλιξη των γραφικών τεχνών. Ός τό 1980 που έγινε ή 8η

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Αναστασία Βασιλείου - Αθήνα

Μπιεναλλε άφισας στη Βαρσοβία οι γραφικές τέχνες της «πολωνικής σχολής» βρίσκονται, πέρα από φωτεινές εξαιρέσεις, σε παρακμή. Η νέα τάση πρωτοεμφανίζεται το 1981 στο φεστιβάλ άφισας του Κάτοβιτς και άδιαμφισβήτητος πατέρας της θεωρείται ο Jersy Janiszewski που πήρε το πρώτο βραβείο για την άφισα του «Solidarnosc - POLSKA '80». Νά πως διηγείται ο ίδιος τη γέννηση του συμβόλου που έμελλε να συνδεθεί με τις τύχες του πολωνικού συνδικάτου αλλά και να υποδείξει μια νέα κατεύθυνση των γραφικών τεχνών όπου κυριαρχεί η απλότητα, το ελεύθερο σχέδιο στο χέρι, η άμεση και κατεχορήγη πολιτική σημασία του μηνύματος. «Μία μέρα τον Δεκέμβρη του '70 όταν σπούδαζα στη σχολή γραφικών τεχνών της Βαρσοβίας μπαίνει κάποιος σπουδαστής και φωνάζει «Έ, παιδιά, το Γκντάνσκ καίγεται». Τόσο φοβήθηκε τότε η διεύθυνση της σχολής την αντίδρασή μας που μάς υποχρέωσε να φέρουμε από τους γονείς μας ένα πιστοποιητικό όπου να φαίνεται ότι το απόγευμα γυρίσαμε σπίτι μας απ' όπου και φύγαμε το άλλο πρωί, προτού πάμε στη σχολή. Αυτή ήταν η έκφραση της ελευθερίας στην Πολωνία.

Τό 1980 - κάτοικος πιά του Γκντάνσκ - όταν έμαθα ότι οι εργάτες είχαν κατέβει σε άπεργία έτρεξα εκεί γεμάτος συναισθήματα. Σέ λίγες μέρες μπόρεσα να βρεθώ μέσα στά ναυπηγεία. Ο άερας ελευθερίας και αλληλεγγύης που επικρατούσε μέ αναστάτωση. Καταλαβαίναμε μία γλώσσα άπλή, καθαρή και άληθινή. Θέλησα λοιπόν κι εγώ να συμμετάσχω στην υπόθεση, να τήν υποστηρίξω ως γραφίστας, να έκφράσω έτσι και τή δική μου προσωπική εξέργηση.

Βρισκόμουν στην αίθουσα συζητήσεων όπου συγκεντρώνονταν οι αντιπροσωπείες των εργατών απ' όλη τήν Πολωνία. Ο κόσμος έγραφε όπως μπορούσε ανακοινώσεις, εκκλήσεις, ονόματα περιοχών και εργοστασίων που αντιπροσωπεύονταν μέ όποια ύλικά έβρισκε πρόχειρα.

Η πρώτη μου αντίδραση ήταν να μπει κάποια τάξη σ' όλα αυτά. Ωστόσο μιλώντας μέ τή γυναίκα μου αυτή η ιδέα μου φάνηκε γελοία μία

που κατέστρεφε τήν αυθεντικότητα της συνέλευσης. Σκεφτήκαμε τότε να φτιάξουμε μία άφισα όπου τό γραφικό σύμβολο μπορούσε να ταυτίζεται μέ αυτό που υπήρχε, όπως μερικά χρόνια πριν τά γαρίφαλλα στα κανόνια συμβόλιζαν τήν Πορτογαλική επανάσταση. Φανταστήκαμε τότε ένα κάγκελο των ναυπηγείων που χωρίζε αλλά συγχρόνως ένωνε τούς εργάτες μέ τούς πολίτες που μαζεύονταν χιλιάδες. Σκεφτήκαμε επίσης λουλούδια, σημαίες αλλά τελικά άποφασίσαμε για ένα σύνθημα που θά διατηρούσε τις ίδιες λειτουργίες μέ τό σχέδιο.

Η γραφική μορφή βρέθηκε παρατηρώντας τά συνθήματα που γράφτηκαν στους τοίχους απ' τούς εργάτες. Τήν έπομένη νύχτα, ψάχνοντας τό σύνθημα, ένας νέος ποιητής πρότεινε τήν «Άλληλεγγύη». Τά γράμματά τους έπρεπε να 'ναι ένωμένα και να δίνουν τήν αίσθηση του πλήθους που προχωρεί μπροστά, δεμένο χέρι-χέρι. Κι έπειδή τά γεγονότα είχαν ήδη άποκτήσει πανεθνική σημασία πρόσθεσα τήν Πολωνική σημαία. Η γραφή, μία που μπορούσε να ήταν έργο κάποιου εργάτη στόν τοίχο, έπρεπε να 'χει ένα μόνο χρώμα. Τό κόκκινο τής σημαίας. Και τό έργο ολοκληρώθηκε».

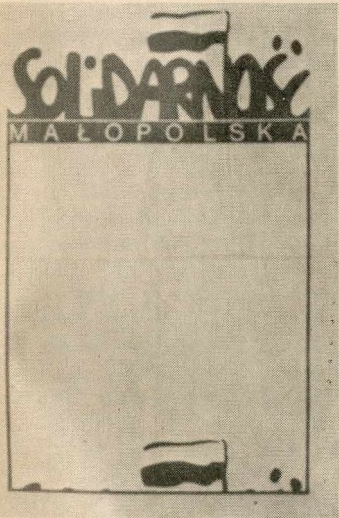
Λίγο άργότερα τό αυτόνομο συνδικάτο υιοθέτησε τό όνομα «Solidarnosc και τό σύμβολο του Janiszewski. (Τό όνομα άποτελούσε ήδη τίτλο ενός πληροφοριακού δελτίου που κυκλοφορούσε). Από τότε η δραστηριότητα μιας ομάδας γραφιστών γύρω από τόν Janiszewski έντάθηκε ουσιαστική. Τυπώθηκαν χιλιάδες άφισες, μπλούζες, παραλλαγή του συνθήματος που συμβόλιζε και συμβολίζει τόν άγώνα του πολωνικού λαού για τήν ελευθερία. Τό κίνημα αυτό, ως καλλιτεχνικό κίνημα, θά 'ναι ίσως έφήμερο. Αλλά τά σημάδια που θ' αφήσει στην εξέλιξη των γραφικών τεχνών στην Πολωνία θά 'ναι σίγουρα πολύ βαθιά.

* Τό άπόσπασμα είναι από τό άρθρο του Bogdan Borkowski, B&T, no 42, Φεβρ. 1982.

Π.Κ.

Ο Γερου Γιανιοζόβκι

Νέα τεχνολογική επανάσταση *made in Greece*

του Λεωνίδα Λουλούδη

Θεωρήσαμε ήδη, συνοπτικά, τις διεθνείς (Πολίτης, τεύχ. 54) διαστάσεις του φαινομένου που αποκαλείται νέα τεχνολογική επανάσταση ή τρίτη βιομηχανική επανάσταση. Σ' αντίθεση με την πρώτη των μηχανικών εφαρμογών (1750-1860), τη δεύτερη των επιστημονικών ανακαλύψεων (1880-1920), ή τρίτη αρχίζει μεταπολεμικά και εξελίσσεται ραγδαία στις μέρες μας. Μαζί με τη βιοτεχνολογία οι βιομηχανικές εφαρμογές των ηλεκτρονικών προγραμματιστών επιβάλλουν αναδιαρθρώσεις στην παραγωγική διαδικασία με άμφιλεγόμενες κοινωνικές συνέπειες. Ορισμένες εξ αυτών έχουν ήδη αναφερθεί. Το δεύτερο αυτό κείμενο αναφέρεται στην απόφαση της κυβέρνησης να μη μείνει η Ελλάδα, κατά τον πρωθυπουργό, «κι αυτή τη φορά έξω από τη νέα τεχνολογική επανάσταση». Ξεετάζεται πρώτα η μεθοδολογία που ακολουθεί το νεοσύστατο υπουργείο Έρευνας και Τεχνολογίας για να εφαρμόσει την κυβερνητική απόφαση. Στη συνέχεια ή απόφαση κατευατή σέ σχέση με τις δυνατότητες και τά προδλήματα εφαρμογής της.

Ζητώντας τόσα πολλά από τόσο λίγους

Τό 1979 από τον Πολίτη έπέκρινα την έκκληση του Α. Ανδριανόπουλου, αρμοδίου ύπουργού επιστημών τότε πρós τους Έλληνες επιστήμονες του έξωτερικού για τή συγκρότηση «τράπεζας εγκεφάλων». Διαμαρτυρόμουν για τή άδιαφορία του ύπουργού μπροστά στην άδράνεια ή ύπολειτουργικότητα των εγχώριων έρευνητικών εργαστηρίων και προγραμμάτων. Ήταν όμως μιά εποχή που ή άδιαφορία αυτή φαινόταν εύλογη. Στη Δεξιά όφειλόταν οι έξαιρετικά χαμηλές πιστώσεις για τή έρευνα. Καί στην Έδρα ή κακή οργάνωση διάθεσης κι αυτών των ποσών. Απρογραμμάτιστες άγορές πανάκριβων αλλά ύποαπασχολούμε-

νων συσκευών, πλούσιες ιδιωτικές και άνύπαρκτη δημόσιες βιβλιοθήκες, γραφειοκρατικές δυσχέρειες στή διάθεση των πιστώσεων και άπομονωτισμός τών εργαστηρίων άκόμη και όταν συγγενή θέματα επέβωλαν συνεργασία. Έτσι ήταν τότε. Σήμερα, τρία χρόνια άργότερα όμως, μέ τή Δεξιά «στό χρονοντούλαο τής Ιστορίας» και τήν κοσμογονία-για άλλους τερατογονία - του νέου νόμου για τή «δομή και λειτουργία των ΑΕΙ», σέ ποιόν ν' αποδώσουμε τήν παράταση πολλών εκ των κακώς κειμένων μισού αιώνα πανεπιστημιακού βίου ; Θά άντιταχθεί ότι στις άδράνειες προσαρμογής που έχει προκαλέσει ή εφαρμογή (του νέου νόμου όφείλεται ή χαλάρωση και των ελάχιστων δειγμάτων ζωής και λειτουργίας τής ακαδημαϊκής κοινότητας. Η διαδικασία σύνταξης και ψήφισης του νέου νόμου δέν φαίνεται νά εμπνέει τήν άνεπιθυμία ύπεύθυνων πρωτοβουλιών. Οι πάντες άναμένουν τις σιδυλλικές άλλωστε έγκυκλίους του μεγάρου της όδου Μητροπόλεως. Διδάσκοντες, διδασκόμενοι, προγράμματα έρεύνης και τεχνικός έξοπλισμός άδρανούν έν όψει καλύτερων ήμερών. Όταν οι πιστώσεις, όταν τά μεταπτυχιακά, όταν...άνθρωποι και μηχανή θ' άξιοποιηθούν.

Νά όμως που κάποιος κινείται. Ο κ. Λιάνης δαυνοστεφής αρχιτέκτονας του νέου πανεπιστημίου όργώνει σάν άφεντικό τής έρευνας λιά. Τά πέρατα του κόσμου ψάχνοντας για «Έλληνες επιστήμονες του έξωτερικού που έχουν μεγάλη πείρα στους κλάδους τής ύψηλης τεχνολογίας, τής μικροηλεκτρονικής τής βιοτεχνολογίας»... Καί έπειδή ως γνωστόν έξω πάμε καλά μέ τό μέσα τί γίνεται ; Υποτίθεται ότι ή κυβερνητική έμμονή στην αναδιάρθρωση τής πανεπιστημιακής δομής άξιολογούσε ως άναγκαίο όρο για τή άνάιρεση τής κρίσης μιά νέα ιεραρχία τής ακαδημαϊκής κοινότητας ύπολογίζοντας σ' όλες εκείνες τις διαδακτικές και έρευνητικές δυνάμεις που έξουδετέρων ή καθηγητική έξουσία. Γιατί και σημαντικές έπενδυ-

σεις έγιναν τά τελευταία χρόνια σέ «υλικοτεχνική ύποδομή» καί κυρίως έκτεταμένη άνανεώσή του σ' έμπνευχο υλικό μέ διεθνείς έμπειρίες. Όπως άλλωστε καί στά σημαντικότερα κρατικά ίδρύματα έκτός τών πανεπιστημιακών τειχών. Σ' αυτή τήν κοινότητα θά πρεπε φυσιολογικά νά άποθέσει στοργικά ή κυβέρνηση όσα ή άφροντις δεξιά συστηματικά στεροϋσε. Άποσαφηνίζοντας τούς στόχους, αζάνοντας τίς πιστώσεις, οργανώνοντας τήν όρθολογική τους άνάλωση. Γιατί βέβαια μέρος τού προβλήματος άπαικόνιζε ή θέση - ότι για ήν έρευνητική ύποτονικότητα εϋθύνεται ή έλλειψη έμπειρων έρευνητών. (Συνέδριο Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης 1977). Τό καθοριστικό πρόβλημα ήταν ή άξιοποίηση αυτής τής έμπειρίας. Τά μονοπάτια είναι πατημένα. Οί περισσότεροι Έλληνες έπιστήμονες τού έξωτερικού, έγραφε πρόσφατα ό Μάργαρας τού Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, κάνουν έρευνα μή προσαρμοσμένη στις ελληνικές συνθήκες ή σταματοϋν τελείως, λίγοι επιχειροϋν τόν έγκλιματισμό της όποτε αντιμετωπίζουν τήν «άξιοπρεπή» τής χρηματοδότηση. Θά άντέτασσε βέβαια σ' όλα αυτά ό νϋν ύπουργός τήν πρόθεση τού «νά έπαναπροσδιορίσει τή δομή, τό ρόλο καί τό σχεδιασμό» τών ύπαρχόντων ιδρυμάτων έρευνας, όμως τό παράδειγμα τού πανεπιστημίου είναι εϋγλωττο ως πρός τήν έμφαση πού ήδη έχει δοθεί στά «άτομα» καί όχι στις «δομές». Όπως παλιότερα, όπως πάντα.

Άλλά καί από τήν άλλη μεριά, τί είναι αλήθεια αυτοί οί πολύπειροι «έπιστήμονες τού έξωτερικού»; Στή σύλληψη τού κ. Άνδριανόπουλου μία δύναμη, άλλη «τράπεζα έγκεφάλων». Ό φιλελεύθερος τεχνοκρατισμός του ήταν εκ προοριών ύποπτος, όχι γιατί άγνοϋσε ότι στις μέρες μας ό μϋθος τής τεχνολογικής ουδετερότητας είναι διάτρητος, αλλά εξαιτίας τής συντηρητικής του προέλευσης. Άντίθετα ό συνάδελφος του κ. Λιάνης δικαιούται τήν ίδια άγνοια επειδή επιδιώκει τή μεταφορά τής τράπεζας οίκαδε καί κυρίως ως προοδευτικός. Μέ μία σημαντική ύπεροχή ειλικρίνειας τού Άνδριανόπουλου. Ήπειγεται λύσεων άδιαφορεί για τό χώρο προέλευσής τους. Άσώματες ό κεφαλές. Ό κ. Λιάνης έλείγεται, θέλει λύσεις. Άλλά άπλως όμως επαγγέλλεται τή σύσταση ενός κοινωνικού θεσμού, τής Έρευνας. Λύσεις όποιες, άπ' όπου. Αυτές θά άποδείξουν τήν ύπαρξη τού θεσμού. Καί για τούς δϋσπιστους ιδού ενόσματος οί κεφαλές. Διαθέτουμε ήλιο, θάλασσα, φιλοξενία καί τόνους προβλημάτων - λείπουν ό νοϋς ή γνώση ή ύψηλή, ή έμπειρη. Ποτέ από τόσο λίγους δέν ζητήθηκαν τόσα πολλά. Κι όμως...

Άν πρην όγει στόν πηγαμό για τήν Άμερική ό κ. Λιάνης μελετούσε τήν εκθεση τού καθηγητή Τ. Λέβει για τήν άνάπτυξη τής βιοτεχνολογίας στήν Έλλάδα πού συντάχθηκε κατ' έντολήν τού τέως Ύπουργείου Συντονισμού, θά ανακάλυπτε ότι δέν άνεχώρησε εκ τής Έρήμου τών Ταρτάρων. «*Η βιοτεχνολογία*» κατ' όν Λέβει «*άπαιτεί μία καθαρά διατυπωμένη εθνική πολιτική, μίαν άναγνώριση τών όσων ύπαρχουν εθνικά, για μία βέλτιστη μεταφορά καί ένα οργανωτικό σκελετό πού χιζει πάνω στις ήδη ύπάρχουσες έπιστημονικές καί τεχνολογικές δομές (...)*: πρέπει νά τονισουμε ότι στήν Έλλάδα ή βιολογία είναι σέ μερικές περιοχές ήδη άναπτυνόμενη μέ έρευνητικές ομάδες πού ή προσπάθειά τους κινείται σέ διεθνές έπίπεδο (...) Η εισαγωγή ξένου μοντέλου νά άποδειχθεί χρεωκοπία (...) ή Έλλάδα πρέπει θά αναπτύξει δικό της μοντέλο τεχνολογίας καί έρευνας επί τόπου (...)

τά πανεπιστήμια θά πρεπε νά γίνουν πράγματι τό φυτώριο τής έρευνητικής μόρφωσης». Οί άπόψεις αυτές τού Λέβει άποτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όταν τίς συνδέει μέ όρισμένα κοινωνικά καί φιλοσοφικά προβλήματα από τήν άνάπτυξη τής βιοτεχνολογίας πού ήδη περιγράψαμε στο πρώτο μέρος αυτού τού κειμένου. Γιατί άν στις άναπτυσσόμενες χώρες μία ήδη διαμορφωμένη καί λειτουργούσα έπιστημονική κοινότητα δοκιμάζεται από τήν προσαρμογή τών άκαδημαϊκών ήθών αίωνων στις άπαιτήσεις τού σύγχρονου μάρκετινγκ, στις ύπό διαμόρφωση αντίστοιχες κοινότητες τών άναπτυσσομένων χωρών τί θα συμβεί; Η κατανόηση τών βασικών μηχανισμών «ή πληρέστερη εικόνα τού κοσμοειδώλου» δέν άποτελεί μόνο ευγενή άκαδημαϊκή φιλοδοξία αλλά καί προϋπόθεση sine qua non για τήν οϋσιαστικοποίηση ενός εθνικού προγράμματος έρευνας. Βασικής καί εφαρμοσμένης. Καθώς ή κατανόηση αυτή άποτελεί κατεξοχήν έργο τής πανεπιστημιακής κοινότητας, πού άποκτή εθνική σημασία άν θεωρήσουμε ότι ως έπιστημονικό σχέδιο - πρην από κάθε εφαρμογή καί χρησιμοποίησή του - συνδέεται μ' ένα όρισμένο κοινωνικό σχέδιο, δέν πρέπει νά άνατεθεί άποκλειστικά ή κατά προτεραιότητα σέ ιδρύματα στενά συνδεόμενα μέ τή βιομηχανία. Άκόμα κι ή Ίαπωνία παρά τίς έπιτυχίες της στόν τομέα, πού στηρίχθηκαν στή παραδοσιακή τεχνολογία ζυμώσεων, αντιμετωπίζει σήμερα προβλήματα από τήν καθυστέρηση της σέ βασική έρευνα, καί στήν εκθεση τής ΕΟΚ για τή βιοτεχνολογία έπισημαίνεται ότι ή Ευρώπη δέν πρέπει νά αντιγράψει τήν Ίαπωνία ή τίς ΗΠΑ αλλά νά προτιμήσει χαλαρή διασύνδεση άκαδημαϊκών ιδρυμάτων καί βιομηχανίας. Στήν Έλλάδα μέ δεδομένες τίς οικονομικές καί οργανωτικές άδυναμίες στήν έρευνα ό κίνδυνος εξαιτίας τής ακολουθούμενης πολιτικής τού ύπουργείου έρεϋνης είναι διπλός: καί ή εφαρμοσμένη έρευνα, νά οδηγηθεί σέ μία άμεση σύνδεση μέ τή βραχυπρόθεση άποδοτικότητα τών επενδεδυμένων κεφαλαίων, σέ τομείς αιχμής για τή διεθνή άγορά, καί ή βασική έρευνα νά θεωρηθεί άπασχόληση άργόσχολων άκαδημαϊκών, μέ άμεση συνέπεια τή μεγαλύτερη περιθωριοποίηση τού πανεπιστημίου, καί ως εκ τούτου άδυναμια νά συγκροτείται καί νά αναπαράγεται μία εγγώρια έπιστημονική κοινότητα. Άς σημειωθεί ότι ειδικά στο παράδειγμα τής βιοτεχνολογίας ή διάκριση βασικής καί εφαρμοσμένης έρευνας είναι άσαφής, όμως στο συννεχές αυτού τού παραδείγματος τομείς, σχεδιασμοί, εφαρμογές άποτελοϋν όρο καί λόγο ύπαρξης αυτής τής εγγώριας έπιστημονικής κοινότητας. Μ' αυτή τήν έννοια είναι ψευδοδίλημμα άν όρθως έπιλέχτηκε ή βιοτεχνολογία. Τό ζήτημα είναι άν μέ τό πρόσθετο κίνητρο τών σύγχρονων εφαρμογών τής βιολογίας θά δοθεί μία ώθηση στή βιολογική μας παιδεία. Η όποια «*χωλαίνει στή Μέση Παιδεία, χωλαίνει στά ΑΕΙ*» κατ' όν καθηγητή Μπέτ του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Καί ή όποία άπαιτείται σήμερα όχι μόνο εξαιτίας τής συναλλαγματικής έπιδείνωσης αλλά κυρίως ως προϋπόθεση διατύπωσης καί προώθησης τών εθνικών μας έπιλογών πρην όλα καθορισθούν από τίς έπιταγές τού διεθνούς έμπορίου καί τίς έμπειρίες τών Έλλήνων έπιστημόνων τού έξωτερικού. Προϋπόθεση άπλήρωτη διά μεταφοράς, εξαγοράς, έμβολιασμού. Γιατί ή έλλειψη της δέν συνιστά είδος έν άνεπαρκεία αλλά άνεπάρκεια ζωής, σκέψης καί πράξης. Άπόδειξη ή τελευταία έλληνογαλλική συνεργασία στόν τεχνολογικό τομέα όπου κατ' ά λέγώ-

μενα Γάλλων κορυφαίων παραγόντων οι Έλληνες συνάδελφοί τους «δέν έχουν συνειδητοποιήσει ποιο είναι τό ακριβές θέμα τών συζητήσεων μέ αποτέλεσμα οί διάφορες συνομιλίες νά έχουν γενικόλογο χαρακτήρα» καί κατά τόν Οικονομικό Ταχυδρόμο άφορούσαν περισσότερο τί θά πούλησει ή Γαλλία στήν Ελλάδα παρά τό αντίστροφο.

Πρώτα εκσυγχρονισμός μετά εκδημοκρατισμός, σοσιαλισμός τέλος;

Γιά τήν ελληνική κυβέρνηση άλλο Πολιτισμός κι άλλο Τεχνολογία. Έθνικιστικός ιδεαλισμός στό ύπουργείο Πολιτισμού, διεθνιστικός ύλισμός στό ύπουργείο Τεχνολογίας. Άς σημειώσουμε τήν προσεκτική διατύπωση τού γνωστού μας κ. Σρεμπέρ, νύν διευθυντού τού Γαλλικού Διευθνούς Κέντρου Πληροφορικής: «Συμφωνώ μέ τήν άποψη τού κ. Α. Παπανόρεου, ότι σήμερα μία χώρα προκειμένου νά μπει στήν εποχή τών μικροκομπιούτερ δέν είναι ανάγκη νά περάσει άπ' όλα τά βιομηχανικά στάδια(...) είναι απαραίτητο (δύως) νά πραγματοποιηθεί μία ούσιαστική άνατροπή στή περιορέουσα κί υλοούρα... Καί άπό τήν άποψη αυτή, τό Γαλλικό Διεθνές Κέντρο Πληροφορικής μπορεί νά βοηθήσει σέ μεγάλο βαθμό τίς προσπάθειες τής κυβέρνησής σας νά προωθήσει τό ελληνικό τεχνολογικό επίπεδο». Τό εισιτήριο στή θαυμαστή εποχή τών μικροκομπιούτερ, άπαιτεί μία άνατροπή - ούτε καν άλλαγή - στήν περιρέουσα κουλτούρα. Βέβαια ή γαλλική προσφορά περιορίζεται στήν προώθηση τού ελληνικού τεχνολογικού επιπέδου. Δέν χρειάζεται νά ανατρέξει κανείς στόν γνωστό όρισμό τής κουλτούρας πού περιλαμβάνει όχι μόνο τίς γοθικές εκκλησίες τού 19ου αιώνα άλλα καί τόν τελικό τού κυπέλλου Άγγλιας, γιά νά ύποπτευθεί ότι ή άνατροπή τής άφορά κάτι περισσότερο άπό τήν τεχνική παιδεία στήν όποία αναφέρεται ό Σρεμπέρ. Άφορά τόν «προσανατολισμό» καί τίς «άξίες» όλόκληρης τής κοινωνίας. Άντίθετα, γιά τόν Έλληνα πρωθυπουργό «προσανατολισμός» καί «άξίες» άφορούν τό μέλλον, τό σήμερα άχρουν καί άοσμο μās σαζοκεφαλαιάζει μέ τά άθλια χρέη πού κατέλιπε ή δεξιά διαχείριση. Γι' αυτό «πρώτα εκσυγχρονισμός, μετά εκδημοκρατισμός, τέλος σοσιαλισμός». Καί έπειδή ό εκσυγχρονισμός διαφέρει άπό τίς διαδικασίες άλλαγής πού πάντα συντελούνταν σ' όλες τίς κοινωνίες, κατά τό ό,τι είναι αποτέλεσμα μιάς «έπιστημινικής καί τεχνολογικής επανάστασης» οί προτεραιότητες είναι δεδομένες καί εκφράζονται σαφώς σέ πρόσφατες δηλώσεις τού Υπουργού Έθνικής Οικονομίας, Πληθωρισμός, άνεργία, κακής ποιότητας ύπηρεσίες δέν άποτελούν παρά «παθολογικές εκδηλώσεις ενός καί μόνο φαινομένου, δηλαδή τής παραγωγικότητας τής οικονομίας μας». Τό χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας όφείλεται στίς δυσμενείς συνθήκες παραγωγής, στο συγκριτικά χαμηλό ύψος επενδύσεων καί τό γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος τών επενδύσεων είχε διοχετευθεί τά περασμένα χρόνια σέ τομείς πού σήμερα έχουν πάψει νά είναι διεθνώς ανταγωνιστικοί. Άποκλείοντας τό ένδεχόμενο ν' αντιμετωπισθεί ή αντίφαση άνάμεσα στό ύψος τής παραγωγής καί τή ροπή γιά ψηλή κατανάλωση μέ τή προσαρμογή τής δεύτερης στά επίπεδα τής πρώτης, ή κυβέρνηση προτίθεται νά ακολουθήσει τή λεγόμενη ανάπτυξιακή λύση προωθώντας ένα επενδυτικό πρό-

γραμμα πού θά τοποθετήσει τή χώρα μās «στή χορεία τών τεχνολογικά αναπτυγμένων χωρών». Έδώ καί πρώτα λοιπόν εκσυγχρονισμός, ό σοσιαλισμός μπορεί νά αναμένει. Κι άν ή «έπιστημονική καί τεχνολογική επανάσταση» δέν μās περισσειεί, τό Κέντρο τού κ. Σρεμπέρ ή οί Άμερικάνοι τού κ. Λιάνη νά ναι καλά. Τό κύριο πρόβλημα σήμερα είναι ή χαμηλή παραγωγικότητα καί έπειδή τό συνοθύλευμα τού άπληστου κορπορατιδισμού συμβάλλει στήν άνοδο κυβερνήσεων «τής άλλαγής» άλλα δέν έγγυάται διόλου τή συμμόρφωση στή φρόνιμη εισοδηματική τους πολιτική ή λύση είναι μία: *ύψηλή τεχνολογία*. Δέν είναι πλέον ή διεύθυνση τής καπιταλιστικής επιχείρησης πού επιδιώκει τήν εξαφάνιση τών παραγωγών άπό τήν παραγωγική διαδικασία άλλα ή κυβέρνηση τού λαού. Προτιμότερη ή καταβολή έπιδομάτων άνεργίας παρά ή μειωμένη ανταγωνιστικότητα στή διεθνή αγορά. Όποιοι μπορούν. Όμως όλοι «πρέπει νά προτάξουμε τήν οικονομική ανάπτυξη στήν ιδεολογική προκατάληψη» κατά τόν Φάμπιους σοσιαλιστή ύπουργό οικονομικών τής Γαλλίας. Καί όχι μόνον αυτού. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ή σύγκλιση αντιδιαμετρικών, κατά τ' άλλα, άπόψεων τού άριστρου φάσματος στό συγκεκριμένο θέμα. Είτε πρόκειται γιά τά χονδροειδή αναμασήματα τής σταλινικής τελεολογίας: «κάθε βήμα πός τήν ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων αντικειμενικά, αναπόφευκτα οδηγεί στήν παραπέρα τελειοποίηση καί τό δάθεμα τού καταμερισμού εργασίας(...) πού άποτελεί νομοτελειακή τάση τής οικονομίας, γενικά προοδευτική καί καί αυξάνει τήν παραγωγικότητα.» (Ομάδα Έργασίας τού ΤΕΕ Δ. Ελλάδας, Συνέδριο γιά τήν Άνάπτυξη Μάιος 1981) ή γιά τά αίρετικά σχόλια τού παρόντος περιοδικού (τεύχος 43) στό βιβλίο «Τεχνολογία Προσαρμοσμένη ή Τεχνολογία Υπαναπτυγμένη» τού Α. Έμμανουήλ ότι οί υπανάπτυκτες χώρες ή οί υπό ανάπτυξη ή καί οί μέσης ανάπτυξης άν θέλουν πραγματικά νά καταργήσουν τό καθεστώς τής εξάρτησης, πρέπει νά κάνουν, όσο τό μπορούν, αυτό πού κάνουν καί οί αναπτυγμένες : νά ευνοήσουν τή μεταφορά τεχνολογίας καί μάλιστα τής τεχνολογίας αιχμής, δηλαδή έντάσεως κεφαλαίου πού είναι πιο παραγωγική καί όχι έργασίας. Χωρίς νά εισέλθω σέ θεωρητικές διερευνήσεις, γιά τίς όποιες άλλωστε δέν είμαι άρμόδιος. θά ήθελα μόνο νά παραθέσω όρισμένες αντιρρήσεις σ' αυτές τίς άπόψεις. Έκκινώντας άπό προφανείς ιδιομορφίες τής ελληνικής πραγματικότητας πού καθιστούν τήν πρόταση τής «τεχνολογίας αιχμής» άνέφικτη μέσα στό πλαίσιο τής εκσυγχρονιστικής λογικής καί προβληματική, τουλάχιστον, ως πός τή συμβολή τής στό σοσιαλιστικό ματασηματισμό.

Κομφούκος εναντίον Μάρξ καί Λαφόργκ

Όπως παρατηρεί ό Δ. Χατζηκώστας στό τελευταίο τεύχος τών *Συγχρόνων Θεμάτων* ή επιβεβλημένη πολιτική επενδύσεων σέ ορισμένους επιλεγμένους κλάδους τής ύψηλης τεχνολογίας, είναι τό λεγόμενο «πήδημα τού βατράχου», παράλληλα όμως πρέπει νά εξασφαλιστεί ή άπασχόληση «άν καί οί δύο παραπάνω στόχοι είναι αντιφατικοί στήν άρχική τους προσέγγιση, πολύ δέ περισσότερο σέ περίοδο κρίσης»... Άναφερθήκαμε ήδη στά προβλήματα άπασχόλησης πού αντιμετωπίζουν οί αναπτυγμένες βιομηχανικά

χώρες, καθώς η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία μειώνει τις θέσεις εργασίας ενώ από την άλλη δέν έχει τις αναμενόμενες επιπτώσεις στον όγκο της ζήτησης έτσι ώστε να παρατηρείται αύξηση της έπαναασχολήσης. Στην Ελλάδα πριν ακόμα υλοποιηθούν οι αντίστοιχοι τεχνολογικοί έκσυγχρονισμοί ή ανεργία αρχίζει να παίρνει άνησυχητικές διαστάσεις. Πάνω από 500 εργαζόμενοι έχαναν καθημερινά τη δουλειά τους τον τελευταίο Σεπτέμβριο. Σύμφωνα με έπίσημα στοιχεία του Υπουργείου Έργασίας τον περασμένο μήνα οι απόλυσεις έφθασαν τις 16.897, ενώ ο ΟΑΕΔ υπολογίζει ότι η αύξηση του «υπολοίπου έγγεγραμμένων άνεργων» τον Σεπτέμβριο ήταν 43,1% έναντι του αντίστοιχου μήνα του 1981. Η έμμογή της κυβέρνησης ένδειχνει αυτής της πραγματικότητας στις τεχνολογίες αιχμής θά περίμενε κανείς ότι οφείλεται στον διαφαινόμενο δυναμισμό της ελληνικής βιομηχανίας. Ένδεχομένο, όμως, πού μάλλον αποκλείεται κατά τον οικονομολόγο Ρυλμόν ό οποίος σχολιάζοντας τά συμπεράσματα της μελέτης «Διεθνής έξειδίκευση και έξωτερικές ανταλλαγές της ελληνικής βιομηχανίας» (συντάχθηκε από τον Τάσο Γιαννίτη στο πλαίσιο της ενδότερης έρευνας «Στρατηγικές έπιλογές για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας» υπό τον ύφυπουργό Κ. Βαίτσο) δέν αισιοδοξει για τη δυνατότητα ανάπτυξης κλάδων ύψηλης τεχνολογίας. Τά άνυπέροβλητά έμπόδια κατά τον Ρυλμόν έντοπίζονται στις δυσκολίες μετεξέλιξης ολόκληρης της βιομηχανικής δομής ή όποια άπαιτεί μαζική στροφή των έπιχειρηματιών προς πιό άποδοτικές και ύψηλότερες τεχνολογίες επενδύσεις, σέ συνθήκες κρίσης μέ την επιδάρωση του διεθνούς έμποριου και τον δεύτατο ανταγωνισμό σέ παγκόσμιο επίπεδο. Οί παρατηρήσεις αυτές πού τουλάχιστον ως προς τό ζήτημα του διεθνούς ανταγωνισμού συμφωνούν μέ όσα σχετικά εκθέσαμε στο προηγούμενο κείμενό μας, θά πρεπε κατά τον Ρυλμόν πάλι νά προβληματίσουν την κυβέρνηση προς την κατεύθυνση επέκτασης των έξαγωγών των ύπαρχόντων κλάδων ιδιαίτερα προς τον Τρίτο Κόσμο όπου ήδη έχουν σημειώσει σημαντικές έπιτυχίες. Όμως εκείνο πού κατά τη γνώμη μου θά πρεπε κυρίως νά προβληματίσει μιá αυτοαποκαλούμενη σοσιαλιστική κυβέρνηση είναι οι παράλληλες εξέλιξεις πού συμβαίνουν μετά τό 1970 στο καθεστώς των εισαγωγών και ενώ δελτιώνονταν συνεχώς οι έξαγωγικές επιδόσεις του βιομηχανικού τομέα. Οί εισαγωγές αντιπροσωπεύουν τό 1977 για τό σύνολο της βιομηχανίας τό 45% περίπου της συνολικής ακαθάριστης άξιας παραγωγής έναντι 37,3% τό 1970. Δηλαδή στο τέλος της δεκαετίας του '70 τό χάσμα έγχώριας παραγωγής και κατανάλωσης γίνεται ευρύτατα άντληπτό είτε μέ την απόακρυνση της έγχώριας κατανάλωσης από τά παραδοσιακά προϊόντα ή μέ τον προσανατολισμό της παραγωγής σέ προϊόντα μη ανταποκρινόμενα σέ πιεστικές κοινωνικές ανάγκες. Ό «έξευρωπαϊσμός» ή ή προσαρμογή της έγχώριας κατανάλωσης στα πρότυπα του άναπτυσμένου βιομηχανικού πολιτισμού δέν άναφέρεται μόνο στην άνευ προηγουμένου διόγκωση των εισαγωγών «σκληρών» καταναλωτικών άγαθών και λοιπών ειδών πολυτελείας. Η προσαρμογή αυτή συνεπάγεται μιá ριζική μεταβολή στη δομή της κατανάλωσης πού άντανάκλα τό σημερινό τρόπο ζωής και έπεκτείνεται ως εκ τούτου στο σύνολο των ειδών πού την άπαρτίζουν. Ό Ν. Μαρτίνος έχει περιγράψει (περιοδικό *Γεωτεχνικά* 1977) την άξαναόμνη άδυνα-

μία του άγροτικού τομέα νά καλύψει τις αντίστοιχα άξαναόμνες ανάγκες διατροφής του ελληνικού πληθυσμού. Η συνεχής στροφή της άγροτικής παραγωγής σέ φυτικά κυρίως προϊόντα πού στηρίζονται στην εισροή ξένης τεχνολογίας βάνει παράλληλα μέ την σταδιακή άποδιάθροωση της παραγωγής ζωοκομικών προϊόντων. Τέλη της δεκαετίας '70 ή άξία των εισαγωγών μόνο τροφίμων ζωικής προέλευσης και ζωοτροφών πλησιάζει τη συνολική άξία των έξαγωγών άγροτικής προέλευσης. Στις άρχές του '80 ή κατάσταση επιδεινώνεται καθώς τό άνοιγμα της έσωτερικής άγοράς μετά την ένταξη οδηγεί σέ συνολικές εισαγωγές τροφίμων πού ξεπερνούν τό ένα δισεκ. δολάρια.

Μέ δεδομένες αυτές τις εξέλιξεις τό κυβερνητικό ένδιαφέρον εύλόγως στρέφεται στην άνατροπή μιás πολύχρονης άδράνειας σύμφωνα μέ την όποία ό συνεχής έξωτερικός δανεισμός της χώρας δέν έξυπηρετεί την τροφοδοσία παραγωγικών επενδύσεων, άλλα την ίσορροπία του ίσοζυγιου πληρωμών πού βαρύνεται συνεχώς από ένα καθεστώς όλοένα άξαναόμνων εισαγωγών. Έκει όπου όμως τηρείται άπόλυτη σιγή είναι ή κυβερνητική θέση άπέναντι στο καταναλωτικό μένος των Νεοελλήνων, φίλων και αντιπάλων της «άλλαγής». Άν και, έμμέσως έστω, όμολογείται άπόλυτη συναίνεση, καθώς κατά τον Υπουργό Έθνικής Οικονομίας αποκλείεται τό ένδεχομένο ν' αντιμετωπισθεί ή αντίφαση άνάμεσα στο ύψος της παραγωγής και τη ροπή για ύψηλή κατανάλωση μέ τη προσαρμογή της δεύτερης στα έπίπεδα της πρώτης... Αυτό άλλωστε είναι τό τίμημα της εισόδου μας στη «χορεία των τεχνολογικά άναπτυσμένων χωρών». Η άναπτυξιακή λύση. «Κόντρες» και «σούζες», αντίντας και λακόςτ, ζβάν και ρίο μάρε όρόσημα και όράματα του τρίτου δρόμου για τό σοσιαλισμό. Τυχόν άτυχήματα και δυσπεσίες άς μήν άνησυχούν τους άτολμους. Άποτελεσματικά παυσίπονα και χωνευτικά οί λαϊκές συμμετοχές, τά έποπτικά συμβούλια και οί συμβουλές του ύπουργείου Νέας Γενιάς θά προσφέρονται δωρεάν άπό τον ύπό σύσταση ενιαίο φορέα ύγείας. Και ή διδασκαλία του Κομφούκιου ύποχρεωτικά στα λύκεια πρακτικής κατεύθυνσης προς άναπλήρωση του προτεσταντικού ήθους της εργασίας πού έφθειρε ή μαρξιστική δυσφήμιση των έργοδοτών κατόπιν εισήγησης του Γιάννη Μαρτίνου διευθυντή του *Οικονομικού Ταχυδρόμου**. Όμως επειδή αυτά τά άστεία εκλαμβάνονται σχεδόν σοβαρά από μιá όρισμένη άριστέρα πού καμιά σχέση δέν έχει μέ τους άλλαλάζοντες οκτωβριανούς και άνευ της όποίας άλλαγή δέν γίνεται σ' αυτό τον τόπο θά θελα νά τελειώσω αυτό τό κείμενο διευκρινίζοντας περισσότερο προς αυτή την κατεύθυνση την «άντιτεχνολογική» μου στάση.

«Προσαρμοσμένη» Τεχνολογία ή «Προσαρμοσμένα» Προϊόντα

Μέ τό τέλος της πρώτης Δεκαετίας Άναπτύξεως των Ήνωμένων Έθνών τό 1970 και ύπό τά πενιχρά κοινωνικά άποτελέσματα της πρώτης μεγάλης εισροής δυτικής τεχνολογίας στον τρίτο κόσμο, άναπτύχθηκαν νέες άντιλήψεις σύμφωνα μέ τις όποιες ή άνάπτυξη ως ίστορική έννοια δέν θά πρεπε νά προσδιορίζε-

* Σέ τρεις συνέχειες στο περιοδικό πού διευθύνει, ό Γιάννης Μαρτίνος εύαγγέλιζεται την ίαπωνοποίηση της ελληνικής οί-

ται μόνο οικονομικά. Δόθηκε έμφαση στην αγροτική παραγωγή με την εφαρμογή των λεγομένων «προσαρμοσμένων» ή «εναλλακτικών» τεχνικών. Έντάσεως εργασίας, μικρής κλίμακας οι τεχνικές αυτές είτε άφορούσαν τη γεωργία ή την άποκεντρωμένη βιομηχανία προσανατολιζόνταν περισσότερο στην έξασφαλίση της επάρκειας των τοπικών άγορών ή την συμπληρωματικότητα προς τη δραστηριότητα γειτονικών χωρών παρά στην ανταγωνιστικότητα του διεθνούς έμπορίου. Σήμερα και οι νέες αυτές αντίληψεις διέφευσαν τους έμπνευστές τους. Καταστροφικές για την Ίνδια όπου κύριο προεκλογικό σύνθημα της Ίντιρα Γκάντι ενάντια στην προηγούμενη κυβέρνηση ήταν ή επίθεσή της στην «προσαρμοσμένη» τεχνολογία και ή ανάγκη υψηλής τεχνολογίας, ή άμφιλεγόμενη επιτυχία στην Τανζανία όπου και ή εύτυχότερη παγκόσμια εφαρμογή μιās μικτής τεχνολογίας, αναγκάζουν σήμερα σε μιά περισσότερο πολιτική προσέγγιση του θέματος. «Ο,τι δέν είχε προβλεφθεί από τους ύποστηρικτές της «προσαρμοσμένης» τεχνολογίας - όχι άνεξήγητα - ήσαν τά όρια πού ήθετε στην εφαρμογή της, ή ταξική δομή των τριτοκοσμικών κοινωνιών. Η υπερβολικά άνιση « σε σχέση με τις δυτικές κοινωνίες - κατανομή του εισοδήματος επέτρεψε σε μιá μειονότητα πού ένέμετο και την πολιτική έξουσία να επιλέξει τό δυτικό καταναλωτικό πρότυπο. Η παγίδευση στους μηχανισμούς της παγκόσμιας άγοράς στή συνέχεια δέν άποφεύχθηκε είτε άκολουθήθηκε μιá πολιτική ύποκατάστασης εισαγωγών ή άπευθείας άγορών από τό έξωτερικό. Τό δίλημμα έπομένως άνάμεσα σε τεχνικές έντάσεως κεφαλαίου ή έντάσεως εργασίας κατά τόν D. Burch (περ.

κονομίας μ' άφορμή τις δηλώσεις του πρωθυπουργού περι τεχνολογικής επανάστασης. Βεβαίως ένó παραπέμπει σε πρόσφατο άρθρο των *Τάιμς* της *Νέας Υόρκης* (ανάδημοσίευση *Καθημερινής* 29-30/8/82) όπου περιγράφεται ό κίνδυνος οι ΗΠΑ νά καταστούν άποικία της Άνατολικής Άσίας παραλείπει τη συνέχεια του άρθρου ότι «είναι αλήθεια ότι ή ανάπτυξη των οικονομιών των χωρών της Άνατολικής Άσίας σημείωσε κάμψη στή διάρκεια της πρόσφατης ύφέσεως». Όμως ή φυσιολογική άλλωστε έξάρτηση αλλά και «έπιτυχία» των «μικρών Ίαπωνιών» ως κρατών πού διαβέτοντας ελάχιστες πλουτοπαραγωγικές πηγές βασίζονται στίς έξαγωγές για νά πετύχουν τους ανάπτυξιακούς τους στόχους, δέν είναι άσχετη με τό ότι, σύμφωνα με τό ίδιο δημοσίευμα και στίς τέσσερεις χώρες «πολιτικά τό σύστημα πού επικρατεί είναι μονοκομματικό, γεγονός πού έξασφαλίζει σταθερότητα και προσφέρει δυνατότητες για μακροχρόνιο οικονομικό προγραμματισμό». Άγρια έκμετάλλευση ; «Φιλανθρωπική ή μαρξιστική έξήγηση» κατά τόν κομφουκιανό κ. Μαρίνο. «Ένα σύστημα κοινωνικών παροχών άρκετά ισχύο ώστε νά θεωρηθεί σκελετώδες» κατά τό απλώς συντηρητικό περιοδικό *Time* (20.12.1976). Βέβαια τό παράδειγμα του Ιαπωνικού «θαύματος» με την έκατονταετή βιομηχανική ιστορία πού ελάχιστη πάντως σχέση έχει με τα «μικρών Ίαπωνιών» παρουσιάζει μεγάλο ένδιαφέρον για την ιδιόμορφη (σε σχέση με τις διαφορές από τό άγγλικό και γαλλικό πρότυπο ή τις συγγένειές του με τό γερμανικό) ανάπτυξη του άγροτικού τομέα στά τέλη του 19ου αιώνα και στίς δυό πρώτες δεκαετίες του 20ού. Διά του όποιου και έπιτεύχθηκε ένα υψηλό επίπεδο γεωργικής παραγωγής πού στήριξε και πούθησε τη βιομηχανική ανάπτυξη. Και όπωσδήποτε πριν έγκύψουμε άπαντες εις τόν Κομφούκιο προαπαιτείται ή έντρούφηση εις τις μικροπρέπειες ή τις μεγαλοπρέπειες του κεφαλαίου της παγκόσμιας ιστορίας, πού τιτλοφορείται Άσιατικός Φασισμός : Ίαπωνία (Βλέπε σχετ. *Barrington Moore Jr. Social Origins J. Dictatorship and Democracy*. έκδ. Penguin Univ. Books 1973 σελ. 228-291).

The Ecologist Vol 12, No 2, 1982) είναι άνυπόστατο όταν ήδη έχει επιλεγεί τό προϊόν. Η επιλογή της πλέον κατάλληλης τεχνικής από τό τεχνολογικό σύνολο μιās εποχής είναι σαφώς καθορισμένη όταν γίνει ή επιλογή ενός προϊόντος. Έτσι θά 'πρεπε, ίσως, νά άναφερόμαστε σε «προσαρμοσμένα» προϊόντα και όχι σε «προσαρμοσμένη» τεχνολογία. Τό καταναλωτικό πρότυπο πού άπαιτεί υπερεξειδικευμένα προϊόντα άποκλείει μέρος του τεχνολογικού συνόλου τις λεγόμενες «προσαρμοσμένες» τεχνολογίες πού δέν είναι διόλου φτωχές ποιοτικά, αλλά απλά άκατάλληλες για την παραγωγή του πλούτου πού όρίζει και επιβάλλει ό σύγχρονος καπιταλισμός. Κατά συνέπεια ό Burch θεωρεί ότι μιá δικαιότερη άνακατανομή του εισοδήματος άποτελεί προϋπόθεση της ρεαλιστικής εφαρμογής «προσαρμοσμένων» τεχνολογιών και όχι αντίστροφα. Η προσέγγιση αυτή θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί μονοσήμαντη συγκρινόμενη με την «άλτερνατίβα» του Μπάρο για τις άνατολικές κοινωνίες όπου ή «προσαρμοσμένη» τεχνολογία προϋποθέτει μιá ριζική πολιτιστική άνατροπή: «στην έξειδίκευση θά πρέπει νά άποδοθεί μιá ύποτελής και δευτερεύουσα σημασία». Και πράγματι ή άνακατανομή του εισοδήματος έχει άποδειχθεί ότι δέν οδηγεί αυτονόητα στη σοσιαλιστική κοινωνία. Για νά κατακτησουμε τις συνθήκες άπελευθέρωσης από τόν κάθετο καταμερισμό εργασίας και νά περιορίσουμε τις επιπτώσεις από τόν αντίστοιχο όριζόντιο καταμερισμό ή μετασχηματισμός της δομής των άναγκών είναι ή πεμπτοςία της πολιτιστικής επανάστασης, γράφει ό Μπάρο. Της επανάστασης πού δέν έξωραίζει τους καταπιεστές σε διευθυντές και τους καταπιεζόμενους σε διευθυνομένους. Δέν είναι τυχαίο ότι αυτές οι σκέψεις έρχονται από την Άνατολική Εύρώπη. Δέν είναι τυχαίο άκόμη ότι ή Οικολογική Πολωνική Λέσχη ύποστηρίζει ένθερμα την Άλληλεγγύη και ότι ή τελευταία άναγνώρισε στό πρόγραμμά της βασικές άρχές του οικολογικού έθους: ύπάρχει άλληλεξάρτηση άνάμεσα στην τεχνολογία, τό περιβάλλον και την κοινωνική όργάνωση.

Συζητώντας τη μεθοδολογία του νέου Ύπουργείου Έρευνας και Τεχνολογίας επιμείναμε στην ανάγκη ύπαρξης και λειτουργίας μιās έγχώριας έπιστημονικής κοινότητας. Αυτή θά συμβάλει στον επανακαθορισμό άναγκών και προτεραιοτήτων ώστε οι περιορισμένοι οικονομικοί και φυσικοί πόροι νά αξιοποιηθούν με τό ελάχιστο κοινωνικό κόστος. Άλλά αυτό πού δέν πρέπει νά άναμένεται από αυτή την κοινότητα είναι ό «άντικειμενικός» καθορισμός αυτού άκριβώς του κόστους. Κανείς οικονομολόγος, κοινωνιολόγος, οικολόγος κ.τ.λ., δέν μπορεί νά άναπληρώσει την εγρήγορση ολόκληρης της κοινωνίας στίς συγκρούσεις, τόν προσανατολισμό, τις αξίες της. Αυτή θά επιτρέψει την έθνική επιδίωξη και θά έξασφαλίσει την αυτάρκεια ή όποία σε μιá εποχή διεθνοποίησης των παραγωγικών και καταναλωτικών προτύπων δέν σημαίνει άπομονωτισμό και έξαθλίωση, αλλά γνώση και άνάδειξη των ένδογενών ιδιομορφιών και δυνατότητων. Μόνο άφελεις δέν κατανοούν ότι αυτή ή αυτάρκεια ή αυτογνωσία θά μās επιτρέψει νά επιλέξουμε, τουλάχιστον, την πλέον κατάλληλη «προσαρμοσμένη τεχνολογία» τώρα πού και οι βιομηχανικές χώρες μέσω των προγραμμάτων διεθνούς τεχνικής δόθηθαις έπεκτείνον άπό τό 1976 αντίστοιχους κλάδους παραγωγής προς θεραπεία πάσης ίθαγενούς νόσου.

της ιδεολογικής αποστροφής προς την «ύψηλη τεχνολογία» συμπεριλαμβανομένης. Ήδη ο κ. Λιάνης δέν κρύβει την προοδευτική χαρά του για την πρόταση γερμανικής βιομηχανίας κατασκευής εργοστασίου οργάνων παραγωγής αιώλικης ενέργειας στην Ελλάδα. Και ο ιμπεριαλιστικός σκύλος χορτάτος και ή ήπια πίττα αφάγωτη.

Κοιτάξτε αυτούς τους νεαρούς Φοβηθείτε τους

Ήρχισα αυτό τό κείμενο διατυπώνοντας την ανησυχία μου για τούς νεοεισαχθέντες στά ΑΕΙ. Γνωρίζαμε ότι ή προηγούμενη κυβέρνηση επιχείρησε τόν περιορισμό τής παιδείας τών μαζών σέ βαθμίδες κατώτερες ή μέσες υίοθετώντας τό numerus clausus για τίς ανώτερες σπουδές. Γνωρίζουμε επίσης τίς σκληρές συνέπειες τής προειδοποίησης πού άπηύθυνε σέ πρόσφατη διάλεξη του στην Άθήνα ο G. Turner Πρόεδρος τών Πρυτάνεων Πανεπιστημίων Δ. Γερμανίας ότι έν όψει τής άνεργίας τών επιστημόνων και τού αύξανόμενου άριθμού φοιτητών «ή καλύτερευση τών επιστημόνων και τού αύξανόμενου άριθμού φοιτητών» ή καλύτερευση τών δυνατοτήτων τών πολλών σημαίνει σύγχρονη μείωση τών εύκαιριών τών λίγων». Αυτό πού δέν γνωρίζουμε είναι πώς μιά σοσιαλιστική κυβέρνηση συνδέει τήν άπόφασή της νά συμμετάσχει στη «νέα τεχνολογική επανάσταση» όπως έδώ τή θεωρήσαμε μέ τή συνεχή αύξηση τών εισαγομένων στά ΑΕΙ. Ύπάρχει κάποια σχέση άνάμεσα στά οργανογράμματα τού Ύπουργείου Τεχνολογίας και στίς προσδοκίες αυτών τών «επιτυχόντων» παιδιών; Άν όπως αυτό τό κείμενο έκτιμά δέν ύπάρχει, άπομένει

ένα δίλημμα για τήν τεχνολογική επανάσταση πού έξάγγειλε ο πρωθυπουργός, καθώς ήδη τό 1979 είχε διατυπωθεί τό Έθνικό Πρόγραμμα Έρευνών και Τεχνολογίας πού περιλάμβανε 9 έρευνητικές περιοχές. Ή νά ύποθέσουμε μετά τίς έξαγγελίες Παπανδρέου-Λιάνη ότι άποτελεί άτόπημα τής δεξιάς ή προτεραιότητα σέ τομείς και όχι τεχνικές και ότι ή ένάτη τών περιοχών συνιστά μόνο τήν πραγματική άλλαγή. Ή μήπως στόν πρωθυπουργικό λόγο ή τεχνολογική επαγγελία τείνει νά ύποκαταστήσει τό κοινωνικό όραμα, τόν ύποστασιακό μύθο πού φτώχυνε ένας χρόνος «άλλαγής». Ή Αδικος κόπος. Πολύ πειστικότητα ή χειί στ' αυτιά μας ή έσχατολογική αίσιοδοξία τού Ποιητή :

«Έληξε ή άμφισβήτηση. Άποφανατίσθηκαν οι επαναστάσεις. Καταγγέλθηκε ή άπάτη κάθε πρωτοπορίας». Μιά οργανιστική Σιγή έδλάστηκε σέ όλες τίς ρωγμές. Κοιτάξτε αυτούς τούς νεαρούς τών δεκαπέντε-δεκαεφτά χρόνων. Κοιτάξτε τους καλά. Προσέξτε τήν Κατήφειά τους. Τή νευρική τους άπάθεια, τή σιωπή τους, τήν δύσαρθρη όμιλία τους, τή δύσθυμη σκληρότητα τους. Προσέξτε πόσο Άκίνητος είναι αυτός ο Νέος Άνθρωπος. Πόσον Άμίλητο Φόνο κουβαλάει μέσα του. Και αν ακόμα δέν είναι αυτοί ο Συναγερμένος, θά έρθουν παιδιά πέντε και έξι χρόνων και έφηβοι δεκατριών πού θά είναι προορισμένοι για τόν Νέο Λόγο. Άλλά για τόν Λόγο. Για λέξεις πού ποτέ δέν διαπράχθηκαν, για νοήματα πού ποτέ δέν άρμολογήθηκαν, για εικόνες πού ποτέ δέν μιλήθηκαν. Φοβηθείτε τους. (Γ. Χειμωνάς)

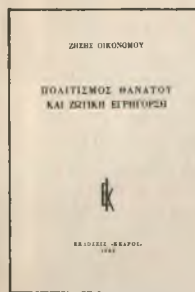
**ΝΕΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ**

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΣ
ΤΑ ΟΣΤΑ
Ποιήματα

ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ
**Ο ΛΑΒΥΡΙΝΘΟΣ
ΤΗΣ ΣΙΩΝΗΣ**
Δοκίμιο για τήν ποίηση

ΖΗΣΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΩ
**ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΘΑΝΑΤΟΥ
ΚΑΙ ΖΩΤΙΚΗ ΕΓΡΗΓΟΡΣΗ**
Δοκίμια

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΕΛΙΝΟΣ
ΤΑΞΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΝΕΙΡΑ
Μυθιστόρημα

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΕΔΡΟΣ**

Γεωργίου Γενναδίου 6 (πάροδος 'Ακαδημίας) - Τηλ.: 36.15.783

Τά κύρια προβλήματα τῆς περιόδου 1940-50 στήν ἑλληνική ἱστορία

τοῦ Νίκου Σβορώνου

Ἡ συμμετοχή τῆς Ἑλλάδας στό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στό πλευρό τῶν δημοκρατικῶν-ἀντιφασιστικῶν δυνάμεων, ἡ κατοχή τῆς χώρας ἀπό τίς φασιστικές δυνάμεις, ἡ μεγαλειώδης ἀντίσταση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καί οἱ δύο ἐμφύλιοι πόλεμοι, ἡ καλύτερα ὁ ἐμφύλιος πόλεμος μέ τίς δύο του φάσεις πού ἀκολούθησε σάν προέκταση κατά κάποιον τρόπο τοῦ ἀντιστασιακοῦ πνεύματος, ἀποτελοῦν τά κύρια γεγονότα πού σφράγισαν τήν ἑλληνική ἱστορία στήν περίοδο 1940-1950 καί πού οἱ συνέπειές τους λειτουργοῦν ὡς τά σήμερα.

Ἡ μελέτη τους εἶναι φυσικό νά ἀποτελεῖ τήν κύρια θεματική τῆς ἑλληνικῆς καί ξένης ἱστοριογραφίας τῆς σχετικῆς μέ τήν Ἑλλάδα.

Στή διαπραγμάτευση τῶν σημαντικῶν αὐτῶν γεγονότων, οἱ διάφοροι ἐρευνητές στάθηκαν κυρίως σέ δύο παράγοντες:

Στόν πολιτικό ἐσωτερικό παράγοντα – στάση τῶν ἑλληνικῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν ομάδων στόν πόλεμο, ἀντιστασιακές οργανώσεις καί σχέσεις τους μέ τά διάφορα κόμματα καί μεταξύ τους – ἡ ἀκόμα

στόν ἐξωτερικό παράγοντα, δηλαδή στίς ἐπεμβάσεις τῶν ξένων μεγάλων δυνάμεων στά ἑλληνικά πράγματα.

Στή δεύτερη μάλιστα αὐτή διάσταση δόθηκε ιδιαίτερο βάρος, σέ τέτοιο σημείο πού νά θεωρηθεῖ, ἂν ὄχι ὁ κύριος, ἕνας ἀπό τούς κυριότερους παράγοντες στήν εξέλιξη τῆς πρόσφατης ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἐξωτερικές ἐπεμβάσεις ἔπαιξαν σ' ὀλόκληρη τή νεοελληνική ἱστορία ρόλο κυριαρχικό, ἤδη πρὶν ἀπό τήν ἰδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ λειτουργία τους στήν εξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς, ὄχι μόνο τῆς ἐξωτερικῆς, ἀλλά καί τῆς ἐσωτερικῆς, ὑπερβαίνει στήν Ἑλλάδα τό συνηθισμένο ρόλο πού ἔπαιξαν καί παίζουν πάντα οἱ κεντρικές δυνάμεις στά περιφερειακά συγκροτήματα, γιατί, σέ ὀρισμένες τουλάχιστον στιγμές τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, παίρνουν χαρακτηριστικά σχεδόν θεσμικά. Δέν θά ἀναφέρω γνωστά παραδείγματα ἀπό τίς παλαιότερες περιόδους. Θά θυμίσω μονάχα ὅτι στήν περίοδο γύρω ἀπό τό '40 καί ὡς τό '50 ὁ ἐξωτερικός παράγοντας στήν ἑλληνική πολιτική ζωή πῆρε τέτοιες διαστάσεις πού φαίνεται πλέον κοινοτυπία ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ ἐξωτερικές ἐπεμβάσεις εἶχαν τήν ἀμεσότητα καί τή διαιότητα πού θύμιζαν οἱ πολιτικές σκαιότητες τῆς Μεγάλης Βρετανίας καί τῆς Γαλλίας στό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰώνα· καί ὅτι ἡ πολιτική κατάσταση στήν Ἑλλάδα στά χρόνια '40 μέ '50 ἀντικαθρεφτίζει κυρίως τόν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στή Σοβιετική Ἐνωση, κατευθυντήρια δύναμη τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόσμου, καί τίς καπιταλιστικές δυνάμεις τῆς Δύσης πού κατευθύνονται γιά μιὰ στιγμή ἀπό τή Μεγάλη Βρετανία, ὕστερ' ἀπό τίς Ἠνωμένες Πολιτείες.

Κεντρική ὁμιλία στό Συμπόσιο τῆς Ἐταιρείας Συγχρόνων Ἑλληνικῶν Μελετῶν, Washington, D.C., 9-12 Νοεμβρίου 1978, μέ θέμα: «Ἡ Ἑλλάδα στή δεκαετία τοῦ '40». Τό κείμενο αὐτό πρόκειται νά δημοσιευθεῖ στά ἀγγλικά μαζί μέ τίς ἄλλες εἰσηγήσεις πού ἔγιναν στό Συμπόσιο. Τό κείμενο αὐτό μαζί μέ ἄλλα δοκίμια τοῦ Νίκου Σβορώνου κυκλοφορεῖ προσεχῶς στίς ἐκδόσεις «ΘΕΜΕΛΙΟ».

Στήν κοινοτυπία αυτή, όπως και σε κάθε κοινοτυπία, υπάρχει μία βασική αλήθεια. Η Ελλάδα έγινε στα χρόνια αυτά, για άλλη μία φορά στην ιστορία της, ένα από τα φλεγόμενα επίκεντρα ενός παγκόσμιου ανταγωνισμού που το αντικείμενό του υπερέβαινε κατά πολύ τους οικονομικούς ή πολιτικούς στόχους προηγούμενων εποχών, εφόσον επρόκειτο για τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε δύο κοινωνικά καθεστώτα. Είναι λοιπόν θεμιτό και ίσως αναγκαίο για τον ιστορικό, σε μία πρώτη προσέγγιση να πάρει ως βάση το εξωτερικό αυτό φαινόμενο και να μελετήσει τις διασυνδέσεις του με την ελληνική πολιτική πραγματικότητα, με την προϋπόθεση ότι θα έχει πλήρη συνείδηση ότι περιγράφει απλώς όρισμένα επιφαινόμενα που οι γενεσιουργικές τους αιτίες βρίσκονται σε άλλα επίπεδα και πρώτα πρώτα, στις ίδιες τις δομές της ελληνικής κοινωνίας. Αν όμως δώσει στα επιφαινόμενα αυτά το χαρακτήρα κύριων και αυτόνομων ιστορικών παραγόντων, έστω και αν τα συνδέει, κάπως παρενθετικά, με τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, με την άξιαση ότι προτείνει κλειδιά ερμηνείας, όπως συμβαίνει με πολλές από τις μελέτες για την εποχή που μας απασχολεί εδώ, διαπράττει βαρύ μεθοδολογικό λάθος. Γιατί στην πραγματικότητα, οι τέτοιου είδους μελέτες καταλήγουν σε πολλές περιπτώσεις σε μία σειρά άξιολογικών κρίσεων, είτε για να δικαιολογήσουν, είτε για να καταδικάσουν την πολιτική απέναντι της Ελλάδας της μιας ή της άλλης από τις αντιπαλες δυνάμεις ή την πολιτική του ενός ή του άλλου ελληνικού κόμματος.

Δημιουργούν επίσης την εντύπωση, την τόσο διαδεδομένη στην ελληνική ιστοριογραφία και την ελληνική πολιτική, ότι η Ελλάδα είναι μία σκηνή από άψυχες μαριονέτες, τα νήματα των οποίων κινούνται από ξένους δακτύλους.

Μία τέτοια αντίληψη είναι αφέλεια για τον ιστορικό, άρρωστια θανάσιμη για την ιστορία, απαράδεκτο άλλοθι για τους πολιτικούς.

Η ύπαρξη όμως αυτών των πρώτων προσεγγίσεων, που πολλές απ' αυτές προσφέρουν όχι μόνο πλούσιο υλικό από τα ξένα αρχεία, αλλά και πολύτιμες παρατηρήσεις για τη γενική κατάσταση ή για τη σωστή και πραγματολογική αντιμετώπιση επιμέρους προβλημάτων, ή δημοσίευση επίσης ενός ολοένα αυξανόμενου αρχειακού υλικού κάνουν πλέον δυνατή και επιβάλλουν μάλιστα τη διεύρυνση της προβληματικής για την περίοδο αυτή και κυρίως κάποια αντιστροφή στην ιεράρχηση των παραγόντων, την αλλαγή σκοπιάς απ' όπου θα θεωρηθούν τα γεγονότα για να πάρουν το πραγματικό τους νόημα και να βρουν κάποια βαθύτερη εξήγηση.

Και η σκοπιά αυτή δεν μπορεί να είναι παρά η μελέτη της εξέλιξης των εσωτερικών δομών της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, όχι για να εξηγηθεί ή πολιτική έναντι των ελληνικών πραγμάτων της μιας ή της άλλης ξένης δυνάμεις, αλλά τό πως έγινε δυνατή ή επιτυχία ή η αποτυχία των σκοπεύσεων μιας τέτοιας πολιτικής στην Ελλάδα, να εξηγηθεί ή στάση του ενός ή του άλλου κοινωνικού ή πολιτικού ελληνικού σχηματισμού.

Όλοι μας, βέβαια, ξέρουμε τό διπλό κίνδυνο που έλλοχεύει συνεχώς σε μία τέτοια προσπάθεια: Από τη μία μεριά οι υπεραπλουστεύσεις και τά εκ των προτέρων σχήματα, που μπορούν να προέλθουν από τη μηχανική εφαρμογή ορισμένων θεωριών και ιδιαί-

τερα ενός υπερεκλαικόμενου δογματικού μαρξισμού. Από την άλλη, τά συνεχή άλλοθι και οι συνεχείς αποπροσανατολισμοί στους οποίους υπόκειται, εκούσια ή ακούσια, ο άτυποφίαστος έρευνητής, που προέρχονται από μερικές νεότερες θεωρίες ή μεταθεωρίες κοινωνιολόγων ή πολιτειολόγων, που με τό πρόσχημα ή την ειλκρινή διάθεση λεπτότερης ανάλυσης της κοινωνικής ή πολιτικής πραγματικότητας καταλήγουν, στην καλύτερη περίπτωση, σ' ένα είδος τυπολογίας χρήσιμης ίσως, αλλά που δεν εξηγεί πολλά πράγματα· και στη χειρότερη σ' ένα είδος πνευματικής άφηρημένης διαλυτικότητας, απ' όπου λείπει τό πραγματολογικό στοιχείο που δένεται γερά με τό χρόνο και τον τόπο, και που ή άπουσία αυτή επιτρέπει κάθε διανοητικό παιχνίδι.

Η ιστορική περίοδος 1940-1950 άποτελει - για την Ελλάδα, σίγουρα, και για την Ευρώπη ολόκληρη, ίσως - την κατακλειδα μιας μεγαλύτερης ιστορικής ενότητας που αρχίζει με τό τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, με συμβατική χρονολογική άφετηρία για την Ελλάδα τό 1922. Μέσα σ' αυτή την περίοδο, '22 με '40, συντελούνται βασικές μεταβολές στην οικονομία και την κοινωνική ζωή της χώρας που συντελούν βαθμιαία στην άποδιάρθρωση των παλαιότερων κοινωνικών και πολιτικών δομών και την άπαρχή νέων διαρθρώσεων που θα έμφανιστούν καθαρότερα στην περίοδο '40 με '50 και θ' άποτελέσουν την άφετηρία μιας νέας ιστορικής περιόδου.

Είναι λοιπόν άδύνατη ή κατανόηση και ή εξήγηση των φαινομένων της περιόδου αυτής χωρίς την σύντομη διαγραφή των βασικών εξελίξεων που συντελούνται στην περίοδο του μεσοπολέμου και που βρίσκονται στη βάση των γεγονότων αυτών. Μ' άλλα λόγια είναι πρώτιστη άνάγκη να παρουσιαστούν τά δρώντα και άσχεοντα πρόσωπα στην τραγωδία του '40 με '50.

Ας ξεκινήσουμε από μία πρώτη διαπίστωση. Τό 1936, με τη δικτατορία βασιλιά-Μεταξά, ή ελληνική πολιτική ζωή μπαίνει με τη σειρά της στο φασιστικό κύκλωμα που με διάφορες μορφές αρχίζει από τό 1922 να περισιγγει την Ευρώπη.

Στην περίοδο που άκολουθεί τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τη Ρωσική Έπανάσταση και την ίδρυση της Κομμουνιστικής Διεθνούς, τό 1919, παρατηρούμε σ' όλη σχεδόν την Ευρώπη μία χωρίς προηγούμενο όξυνση των κοινωνικών αγώνων.

Από τη μία μεριά, τά λαϊκά κινήματα των εργατών και αγροτών - λιγότερο ή περισσότερο οργανωμένα, ανάλογα με τις χώρες, σε επαναστατικά κόμματα, που τό ένα μετά τό άλλο γίνονται τμήματα της Κομμουνιστικής Διεθνούς, ή σε διάφορες συνδικαλιστικές οργανώσεις - φουντώνουν παντού και πολλές φορές παίρνουν μορφή εξέγερσης ή κοινωνικής επανάστασης. Από την άλλη, οι συντηρητικές δυνάμεις άνασυντάσσονται. Είναι φανερό ότι τό άστικό καθεστώς περνάει την πρώτη βαθιά του κρίση και άποφασίζει να οργανώσει την άμυνά του.

Σ' αυτές τις διάφορες μορφές άμυνας βρίσκουν επίσης τη θέση τους και τά διάφορα φασιστικά κινήματα που δημιουργούνται σε πολλές από τις ευρωπαϊκές χώρες.

Οι κοινωνικοί αυτοί αγώνες καταλήγουν παντού στη δυτική, κεντρική και νοτιοανατολική Ευρώπη με τη νίκη της άστικής τάξης που πετυχαίνεται άλλο με διάφορους συμβιβασμούς, υποχωρήσεις και διάφορες

παραχωρήσεις πολιτικές και οικονομικές στους εργαζομένους (παράδειγμα ή Γαλλία, ή Μεγάλη Βρετανία), άλλου με την κατάργηση κάθε ελεύθερης πολιτικής ζωής και την επιβολή δικτατορικών-φασιστικών καθεστώτων, όπως στη Γερμανία στην Ιταλία, στην Ισπανία, στην κεντρική Ευρώπη, στα Βαλκάνια.

Από την άλλη μεριά, στο σοσιαλιστικό κόσμο παρουσιάζονται ορισμένα φαινόμενα που τείνουν να δώσουν ένα καινούργιο περιεχόμενο στην πολιτική θεωρία του μαρξισμού. Έννοώ τη βαθμιαία διαμόρφωση, ύστερ' από το θάνατο του Λένιν και τις άλλες-πάλληλες εκκαθαρίσεις που ακολούθησαν από το 1925 ως το 1938, του ιδιαίτερου πολιτικού καθεστώτος στη Σοβιετική Ένωση, που τό αποκαλούν για συντομία, σταλινισμό. Είναι ή εποχή της διατύπωσης από τον Μπουχάριν της περιφνημής θεωρίας της πυραμίδας, σύμφωνα με την οποία ή μαρξιστική πολιτική θεωρία της δικτατορίας του προλεταριάτου παίρνει άλλο νόημα: στην πράξη γίνεται ή δικτατορία του κομμουνιστικού κόμματος ή μάλλον της κομματικής υπαλληλίας που στηρίζει την προσωπική δικτατορία του αρχηγού του.

Συνέπεια του νέου αυτού κλίματος και που ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ, είναι τούτο: Τά κομμουνιστικά κόμματα, ιδιαίτερα των μικρών χωρών, αρχίζουν να χάνουν την αυτοτέλειά τους. Οί διοικήσεις τους διορίζονται και τά προγράμματά τους καθορίζονται από την Κομμουνιστική Διεθνή, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση, από τό Κ.Κ. της Σοβιετικής Ένωσης.

Μιά δεύτερη διαπίστωση είναι ίσως εδώ βασική:

Αν εξαιρέσουμε τη Γερμανία και έν μέρος ήν Ιταλία, τίς ήττημένες δυνάμεις του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, τά κοινά χαρακτηριστικά όλων των χωρών, που τό ένα μετά τό άλλο εισέρχονται στο δικτατορικό-φασιστικό κύκλωμα, είναι νομίζω τούτα:

α) οικονομική και κοινωνική υπανάπτυξη.

β) πολλαπλή εξάρτηση από τίς ιμπεριαλιστικές δυνάμεις της Ευρώπης.

Ίδού μερικά ένδεικτικά μεγέθη: Ο μέσος όρος του εθνικού εισοδήματος για ήν Αυστρία, ήν πιο αναπτυγμένη χώρα της ομάδας των χωρών αυτών, δέν υπερβαίνει στην περίοδο 1925-30 τίς 600 περίπου διεθνείς μονάδες.

Για ήν Ελλάδα υπολογίζονται 397 διεθνείς μονάδες και για ήν Ρουμανία τό ελάχιστο ποσό των 243 μονάδων, έναντι 1069 μονάδων για ήν Μεγάλη Βρετανία και 1368 για τίς Ηνωμένες Πολιτείες.

Μέσα σ' αυτά τά γενικά ευρωπαϊκά και τά ιδιαίτερα βαλκανικά πλαίσια έντάσσεται βέβαια και ή μελέτη των ελληνικών προβλημάτων.

Η πρώτη ομάδα προβλημάτων αναφέρεται βέβαια στην οικονομία της χώρας, μ' άλλα λόγια ποιές είναι οί οικονομικές δομές και ή οικονομική δυναμική της Ελλάδας σ'α χρόνια '40, ποιές είναι οί οικονομικές της διασυνδέσεις με τίς κεντρικές οικονομικές δυνάμεις.

Από μιά σειρά από παλαιότερες και νεότερες μελέτες στατιστικού ποσοτικού χαρακτήρα συνάγονται μερικά σίγουρα στοιχεία:

Παρ' όλες τίς δυσκολίες, τίς συνέπειες του πρώτου παγκοσμίου πολέμου που κατέληξε για μās με ήν Μικρασιατική καταστροφή και ήν είσοδο στην Ελλάδα έναμις περίπου εκατομμυρίου προσφύγων, παρά ήν οικονομική κρίση του 1931 που καταλήγει στην χρεωκοπία του 1932, έχουμε ήν πρώτη σημαντική επιτάχυνση του ρυθμού της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Τό εμπόριο ξαναβρίσκει τόν προπολεμικό του ρυθμό, ή χωρητικότητα της ναυσιπλοίας υπερδιπλασιάζεται. Τά δύο όμως γεγονότα που θά παίξουν σημαντικό ρόλο στίς παραπάνω εξελίξεις είναι:

α) Η πρώτη επιτάχυνση του ρυθμού της ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας που υπερδιπλασιάζεται σε σχέση με τό 1920.

β) Η άγροτική μεταρρύθμιση με ήν κατανομή στους άκτιμονες καλλιεργητές της μεγάλης γαιοκτησίας.

Οί οικονομικοί όροι της κατανομής της γης και ή διευθυνόμενη άγροτική πολιτική που κατεύθυνε ήν άγροτική παραγωγή στο εξαγωγικό εμπόριο και ή επέμβαση του τραπεζικού κεφαλαίου, άμεση ή έμμεση διά των γεωργικών συνεταιρισμών, σ' όλες αυτές τίς διαδικασίες δείχνουν ότι συντελούνται στην Ελλάδα σ'α χρόνια του μεσοπολέμου οί διεργασίες εκείνες που δείχνουν ήν αρχή κάποιας βαθμιαίας μετάβασης της ελληνικής οικονομίας από τό έμπορευματοκό-διαμετακομιστικό στάδιο όπου οί προκαπιταλιστικές μορφές παίξουν ακόμα σημαντικό ρόλο, στο καπιταλιστικό στάδιο με ήν δημιουργία ενός βιομηχανικού τομέα και κυρίως με ήν όλο και μεγαλύτερη διεξόδυση, με ιδιαίτερες μορφές, του κεφαλαίου στις άγροτικές οικονομικές διαδικασίες. Ο βραδύς ρυθμός στίς διαδικασίες αυτές που συντελούνται σε μικρά μεγέθη, ό βαθμός συμμετοχής του ελληνικού και ξένου κεφαλαίου στην κεφαλαιοκρατική αυτή πο-

ρεία, ο βαθμός εξάρτησης του πρώτου από το δεύτερο, ή σχέση ανάμεσα στην κεφαλαιοκρατική ομάδα που μένει στην Ελλάδα και την ομάδα Ελλήνων κεφαλαιούχων του εξωτερικού, ο βαθμός της οργανικής ή μη οργανικής, θετικής ή αρνητικής σύνδεσης ανάμεσα στον καπιταλιστικό τομέα και τους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας, ιδιαίτερα οι επιδράσεις των οικονομικών αυτών διαδικασιών στις κοινωνικές και τις πολιτικές ελληνικές δομές γύρω στο 1940 παραμένουν ακόμα, παρά τις αξιολογικές μελέτες, θεωρητικές ή πραγματολογικές-εμπειρικές, τά βασικά προβλήματα προς έρευνα.

Ας σταθούμε κάπως περισσότερο σε δύο ομάδες προβλημάτων, πρώτα πρώτα στην ομάδα που αφορά την κοινωνική σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού κι εκείνη που αφορά τις πολιτικές εξελίξεις όπως καταλήγουν γύρω στα χρόνια του '40 και που θα παραμείνουν τέτοια ως το τέλος της περιόδου '40 με '50.

Για την κοινωνική σύνθεση ή βασική διαπίστωση εδώ είναι ότι η Ελλάδα παραμένει χώρα αγροτική: 60% του ενεργού πληθυσμού ασχολείται με τη γεωργία και συμμετέχει στο σχηματισμό του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος κατά 50% (Οι αναλογίες θ' αρχίσουν ν' αλλάζουν από το '52 και πέρα).

Η ουσιαστική μεταβολή σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους είναι εδώ ότι η πλειοψηφία των αγροτών αποτελείται πλέον, ύστερα από την αγροτική μεταρρύθμιση, από μικροϊδιοκτήτες. Στην απογραφή του 1945, η μεγάλη γαιοκτησία δεν αποτελεί πλέον παρά το 8% της καλλιεργήσιμης επιφάνειας. Αποτέλεσμα, ο ελάχιστος αριθμός αγροτικού προλεταριάτου. Το 1950, ανεξάρτητοι γεωργοί και βοηθούντα μέλη των οικογενειών τους αποτελούν τά 92,30% της αγροτικής εργατικής δύναμης.

Περισσότερο πολύπλοκη παρουσιάζεται η διαστρωμάτωση του αστικού κόσμου και η μελέτη της νοοτροπίας ή καλύτερα των νοοτροπιών και των πολιτικών επιλογών των διαφόρων ομάδων του.

Παρά τις σχετικές διαφοροποιήσεις, παραμένει ακόμα δύσκολος ο ακριβής καθορισμός των ορίων μιας ελληνικής αστικής τάξης, που ωστόσο υπάρχει και δρα στην ελληνική πολιτική ζωή από το 18ο αιώνα και από το 1910 και πέρα αποτελεί τη ραχοκοκαλιά της άρχουσας ελληνικής τάξης.

Στό σημείο αυτό, που το θεωρώ βασικό για την εξήγηση της πολιτικής ζωής ως το 1950 και για τη

στάση των ηγετικών ομάδων της άρχουσας ελληνικής τάξης στον πόλεμο, στην αντίσταση και την εμφύλιο σύρραξη, δεν έχω τίποτα να μεταλλάξω από τις προτάσεις που έχω ήδη διατυπώσει άλλοι:

α) Ότι το σύνολο σχεδόν, ή τουλάχιστον, από κάποια στιγμή και πέρα, το μεγαλύτερο μέρος της τάξης αυτής, ανήκει στον τριτογενή τομέα, σύνθετο και ετερογενή από την ίδια του τη φύση και

β) Νά ξανατονίσω την οικονομική ανισορροπία και τη συνακόλουθη έλλειψη συνοχής ανάμεσα στις διάφορες ομάδες που την συνθέτουν. Είναι έντονη η οικονομική απόσταση που χωρίζει τις εξαιρετικά ολιγάριθμες μεγάλες επιχειρήσεις από το πλήθος των μεσαίων και μικρών οικονομικών μονάδων που επικρατούν στη σύνθεσή της.

Η ανάπτυξη ενός μικρού βιομηχανικού τομέα που έπισημάναμε δεν αλλάζει ως το '50 τη γενική εικόνα. Ο τομέας αυτός είναι αδύναμος και εμφανίζεται μέσα στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας. Είναι εντυπωσιακή ή έκταση των μικρών επιχειρήσεων στο μεταποιητικό τομέα. Ένω το 1930 το 92,2% των μεταποιητικών επιχειρήσεων απασχολούσαν λιγότερα από 5 άτομα, το ποσοστό αυτό κατέθηκε μόλις στα 84,9% στα 1958.

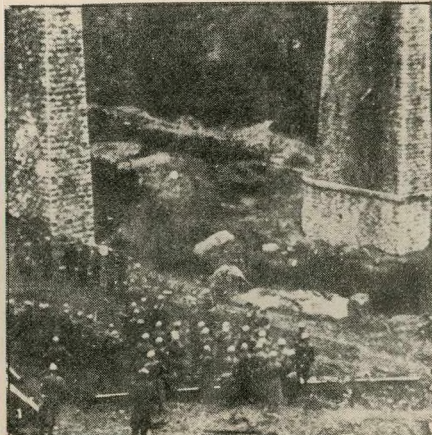
Η τάξη λοιπόν αυτή, σε σύγκριση με τις προχωρημένες κοινωνίες της Δύσης, παρουσιάζει την εικόνα μιας μεσοαστικής κοινωνικής σύνθετης ομάδας που περιβάλλεται από το ρευστό νεφέλωμα ενός αστικού πληθυσμού ποικίλων απασχολήσεων, περισσότερο ή λιγότερο παρασιτικών.

Το ουσιαστικά καινούριο στοιχείο που προστίθεται στην περίοδο '22 με '40 είναι η δημιουργία ενός πυρήνα εργατικής βιομηχανικής τάξης, αδύναμης ακόμα και άσυνειδητοποιήτης, αλλά που προορίζεται να παίξει σημαντικό ρόλο στις πολιτικές διαφοροποιήσεις που θ' ακολουθήσουν και για τις οποίες δεν θ' αναφέρουμε παρά τις βασικά τελευταίες εξελίξεις.

Μερικές σκέψεις για την πολιτική δομή.

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της πολιτικής ζωής της Ελλάδας είναι ή κάποια φαινομενική αναντιστοιχία ανάμεσα στις κοινωνικές της δομές και την πολιτική τους εκπροσώπηση:

Η Ελλάδα, χώρα αγροτική, σε αντίθεση με άλλες βαλκανικές χώρες με ανάλογη σύνθεση, δεν παρουσίασε ποτέ ένα αγροτικό κόμμα που νά μπορέσει νά παίξει κύριο ρόλο στην πολιτική ζωή.

Οί γενικές προτάσεις πού προτείνονται γιά τήν εξήγηση τού φαινομένου, ή σχετική δηλαδή αυτόνομια τής πολιτικής από τίς κοινωνικές αντιθέσεις ή ακόμα καλύτερα οί διαμεσότητες πού λειτουργούν στίς σχέσεις ανάμεσα στό κοινωνικό και τό πολιτικό επίπεδο δίνουν βέβαια κάποια θεωρητική βάση, αλλά ό ιστορικός περιμένει τά συμπεράσματα τής πραγματολογικής διερεύνησης τού φαινομένου πού έχει ήδη αρχίσει από τούς ερευνητές. Καί γιά τή διερεύνηση αυτή μιά υπόθεση εργασίας δέν θά ήταν ίσως περιττή: Οί σχέσεις άμεσες ή έμμεσες ανάμεσα στίς κοινωνικές και τίς πολιτικές δομές, δέν εξαρτώνται, σέ τελευταία ανάλυση, από τίς ποσοτικές αναλογίες ανάμεσα στίς διάφορες τάξεις, αλλά από τή δυναμική τής κάθε μιάς πού αλλάζει από τόπο σέ τόπο και από χρονική περίοδο σέ χρονική περίοδο. Οί συνθήκες κάθε τόπου, όπως διαμορφώθηκαν από τήν ιστορία του, έχουν εδώ φαίνεται τόν πρώτο ρόλο. Καί δέν υπάρχει καμιά άμφιβολία ότι από παλιά τό δυναμικό τμήμα τού ελληνικού λαού, πού παίζει τόν κύριο ρόλο στήν οικονομική, κοινωνική και πολιτική ιστορία τού ελληνισμού, και πού από τό 1909 και πέρα κυριαρχεί στήν πολιτική ζωή ως τό 1940, ήταν ή αστική τάξη.

Οί ιστορικοί όροι τής διαμόρφωσής της, πού είχα τήν ευκαιρία ν' άντιύξω άλλου, εξηγούν τό φαινόμενο. Θά 'θελα νά ξανατονίσω εδώ τή μεθοδολογική άρχή έρευνας τού νεοελληνικού φαινομένου ως τίς μέρες μας. Στήν εξέλιξη τής κοινωνικής διάρθρωσης τής ελληνικής επικράτειας και τής έσωτερικής και έξωτερικής πολιτικής τού ελληνικού κράτους δικά, έμμεσα ή άμεσα, τό σύνολο τών αστικών στρωμάτων τού ελληνισμού σέ λειτουργικό σύνδεσμο μεταξύ τους, είτε βρίσκεται μέσα στό κρατικά σύνορα είτε έξω. Καί τό σύνολο τούτο υπερέχει σέ οικονομική σημασία και δυναμισμό από τά υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα πού έχουν βάση τή γαιοκτησία, έστω κι άν, από τά μέσα τού 20ού αιώνα, μέσα στό όρα τής ελληνικής επικράτειας, οί άγροτικές άπασχολήσεις επικρατούν στίς οικονομικές δομές.

Έτσι νομίζω μπορεί νά εξηγηθεί ή φαινομενική αντίφαση πού παρουσιάζει ή πολιτική ζωή τής Ελλάδας. Μιά χώρα άγροτική μέ χαμηλό βαθμό οικονομικής ανάπτυξης νά παρουσιάζει πολιτικές δομές ανάλογες μέ εκείνες πού έχουν διαμορφωθεί στίς σύγχρονες και προηγμένες χώρες τής Ευρώπης.

Από τήν άλλη μεριά, ή άνομοιογένεια, ή οικονομι-

κή άνισορροπία, ή έλλειψη κάποιας συνοχής στίς διάφορες ομάδες πού συνθέτουν τήν τάξη αυτή φαίνεται νά είναι ό ουσιαστικός παράγοντας γιά τήν εξήγηση τών γνωστών δυσλειτουργιών τών πολιτικών ελληνικών συστημάτων· ή έλλειψη οργανωμένων πολιτικών κομμάτων σέ βάσεις, άν όχι ιδεολογικές, τουλάχιστον ενός προγράμματος μέ γενικές άρχές, και ή κυριαρχία, ακόμα ίσως ως τίς μέρες μας, κομμάτων προσωποπαγών μέ χαρισματικούς άρχηγούς και μέ βάση τήν «πελατεία», θέματα μέ τά όποια άσχολείται μέ έπιτυχία μιά σειρά νεότερων έπιστημόνων.

Στήν πολιτική ζωή τού σημερινά γεγονότα, πού συντελούνται στήν περίοδο γύρω από τό '40 και μπορούν νά εξηγήσουν τίς παραπέρα εξελίξεις και πού αποτελούν κατά συνέπεια τά βασικά προβλήματα πού πρέπει νά μελετηθούν, είναι νομίζω τά εξής:

α) 'Η πρώτη προσπάθεια πολιτικής αυτόνομησης μέ σοσιαλιστικές κατευθύνσεις ή μέ κάπως πιο προχωρημένο κοινωνικό πρόγραμμα, από τό κίνημα τών φιλελευθέρων (Κίνηση Παπαναστασίου κ.λπ.), πού κατάφεραν, μέ τή βοήθεια ενός τμήματος τού στρατού νά επιβάλουν τή δημοκρατία στήν Ελλάδα και νά θέσουν σέ πραγματική βάση τήν άγροτική μεταρρύθμιση.

β) 'Η ίδρυση τού ΚΚΕ: είναι ή πρώτη φορά πού ή εργατική τάξη, και ως ένα βαθμό ή άγροτιά, αποκτά κάποια αυτόνομη πολιτική εκπροσώπηση.

Τά δύο αυτά γεγονότα, πού συνδέονται άμεσα μέ τούς έντονους κοινωνικούς άγώνες τής περιόδου αυτής και μέ τίς πρώτες ποιοτικές μεταβολές τής ελληνικής οικονομίας πού αναφέραμε, έχουν ένα τρίτο σημαντικό αποτέλεσμα: 'Η όροθετική γραμμή πού χωρίζει τά διάφορα πολιτικά συγκροτήματα μετατίθεται άριστερότερα. Πράγματι, τό περίφημο σχίσμα ανάμεσα στός βασιλόφρονες (λαϊκούς) και φιλελεύθερους, πού κυριάρχησε στήν ελληνική πολιτική ζωή στό πρώτο τέταρτο τού 20ού αιώνα, αρχίζει νά γεφυρώνεται· σέ λίγο θά πάψει ουσιαστικά νά ύφιστάται.

Είναι σ' αλήθεια δύσκολο στόν κοινωνιολόγο, στόν πολιτειολόγο ή τόν ιστορικό νά εντάξει σ' ένα σχήμα, έστω και τό πιο πλατύ, τούς κοινωνικούς ανταγωνισμούς πού αντιστοιχούν στήν πολιτική αυτή διαίρεση. Έκείνο πού μέ μεγαλύτερη σιγουριά μπορεί νά διαπιστώσει είναι τούτο: ότι στό χρόνια πού προηγούνται άμεσα τού τελευταίου πολέμου και κατά τήν περίοδο τής κατοχής οί πολιτικές αυτές εκπροσωπήσεις τής άρχουσας τάξης παύουν νά διαφέρουν ως

πρός τὰ κοινωνικά τους προγράμματα. Οί διαφορές δέν ἀναφέρονται πλέον παρά ὡς πρὸς τὸν τρόπο διαχείρισης τῶν κοινῶν. Μπροστά στήν ἔστω καί μακρινή ἀπειλή τῆς δυναμικότητος τῶν νέων κοινωνικῶν τάσεων πού ἀρχίζουν ν' αὐτονομῶνται πολιτικά, συμφωνοῦν στήν ἐπιβολή δικτατορικῶν λύσεων.

Θυμίζω ἀπλῶς ἐδῶ ὅτι τὴν παλινόρθωση τῆς βασιλείας τὴν ἀναγνώρισαν οἱ φιλελεύθεροι. Τό κόμμα τῶν φιλελευθέρων ὑποστήριζε τὴν κυβέρνηση Δεμερτζή μέ ὑπουργό τῶν στρατιωτικῶν τὸ Μεταξά, καί τὸ κυριότερο, ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῆς Βουλῆς μέ 241 ψήφους ὑπέρ, 16 κατά καί 4 ἀποχές, δέχτηκε, τὴν ἀνάθεση τῆς ἐξουσίας στὸν Μεταξά, καί τὴ διακοπή τῶν ἐργασιῶν τῆς Βουλῆς. Ἡ δικτατορία θεωρήθηκε ἀπὸ τὶς ἡγετικές ομάδες τῆς ἐλληνικῆς ἀστικῆς τάξης ὡς ὁ κατάλληλος συντελεστής ἀσφαλείας γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν συμφερόντων τῆς. Ἡ ἐπιβολή τῆς μιάς ἢ τῆς ἄλλης κοινοβουλευτικῆς ἐμπροσώπησης τῆς, εἴτε μέ τὸ κόμμα τῶν λαϊκῶν εἴτε μέ τὸ κόμμα τῶν φιλελευθέρων, πού οἱ πολιτικοὶ τοὺς ἀγῶνες εἶχαν καταντήσει νά ἐκφράζονται μέ μιά σειρά στρατιωτικῶν κινήματων καί ἀντικινήματων δέν φαίνονταν πλέον σίγουρη ἐγγύηση.

Αὐτὸ εἶναι νομίζω τὰ γενικό πλαίσιο, σχηματικά βέβαια, μέσα στοῦ ὁποῖο θά ξετυλιχθοῦν τὰ γεγονότα τοῦ πολέμου καί τῆς ἀντίστασης.

Ἡ εἴσοδος τῆς Ἑλλάδας στὸν πόλεμο, στοῦ πλευροῦ τῶν ἀντιφασιστικῶν δυνάμεων, φαίνεται σέ μιά πρώτη ματιὰ σάν ἓνα εἶδος ἀντίφραξης: Ἐνα φιλοφασιστικό καθεστώς θρῖσκεται ἀντιμέτωπο μέ τὶς φασιστικές δυνάμεις μέ τὶς ὁποῖες συνδέεται ἰδεολογικά καί σέ μεγάλο βαθμὸ οἰκονομικά.

Εἶναι γνωστές βέβαια οἱ προσπάθειες τοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ κατεστημένου γιὰ τὴν οὐδετερότητα τῆς Ἑλλάδας στή σύρραξη, οἱ ἐλπίδες ὡς τὴν τελευταία στιγμή, στήν ἐπέμβαση τοῦ Χίτλερ γιὰ νά συγκρατήσει τὶς φανερές πλέον βλέψεις ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας τοῦ ἰταλικοῦ φασισμού καί οἱ διαταγμοὶ τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης νά δεχτεῖ τὶς προσφερόμενες ἀπὸ τὴ Μεγάλη Βρετανία ἐγγυήσεις. Τό πρόβλημα πού περιμένει τὴ λύση του εἶναι τοῦτο: Εἶναι μόνον ἡ παταγώδης διάψευση τῶν ἐλπίδων αὐτῶν ἀπὸ τὴ Γερμανία πού συντέλεσαν στήν ἐπικράτηση τῆς ἀγλόφιλης μερίδας μέ ἐπικεφαλῆς, ὅπως φαίνεται, τὸ βασιλιά, πού μποροῦσε νά συμβιδάσει εὐκόλα τὶς ἀντιδημοκρατικές ἢ ὀλοκληρωτικές τάσεις μέ μιά ἀγ-

γλόφιλη πολιτική, ἐφόσον ἡ στάση τῆς Μεγάλης Βρετανίας δέν φαίνονταν νά ἦταν ἐχθρική στήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας στήν Ἑλλάδα.

Μ' αὐτὸ τό πρίσμα πρέπει, νομίζω, νά μελετηθοῦν τὰ προβλήματα τῆς διπλωματικῆς καί στρατιωτικῆς προετοιμασίας τῆς Ἑλλάδας καί ἡ διεξαγωγή τοῦ ἀλβανικοῦ πολέμου.

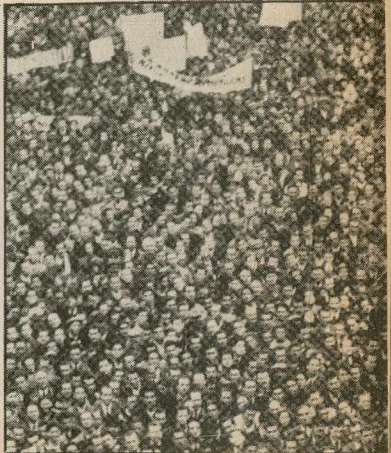
Ἄν γιὰ τὴν ἐλληνική φασιστική κυβέρνηση ἡ ἀπόφαση ν' ἀντισταθεῖ ἐναντίον τῆς Ἰταλίας εἶχε τὸ νόημα μιάς πολιτικῆς πράξης, μιάς πολιτικῆς ἐπιλογῆς, γιὰ τὴ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ὁ ἀλβανικός πόλεμος εἶχε εὐθύς ἐξαρχῆς τὸ διπλὸ νόημα ἐνὸς πατριωτικοῦ καί ἀντιφασιστικοῦ πολέμου. Ὅσοι τὸν ἐξῆσαν ξέροναν ὅτι οἱ ἔθνους «πατρίδα» καί «πατριωτισμός» πού εἶχαν τόσο ἀποδυναμωθεῖ ἀπὸ τὴ λογοκόπο «ἐθνικοφροσύνη» εἶχαν γίνει βίωμα καί συνδέθηκαν ἀδιάρρηκτα μέ τὸ ἀντιφασιστικὸ πνεῦμα.

Τό ἀντιφασιστικὸ-δημοκρατικὸ αὐτὸ πνεῦμα, πού ὑπῆρχε στή βάση τῆς λαϊκῆς ἐθνικῆς ἐνότητος ἤδη κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀλβανικοῦ πολέμου, συνεχίζεται καί παίρνει περισσότερο συνειδητοποιημένο κοινωνικὸ περιεχόμενο στήν περίοδο τοῦ '40-'45 μέ τὴν ἐθνική ἀντίσταση.

Πράγματι, ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὸ σχετικά μικρὸ τμήμα τῆς στρατιωτικο-πολιτικῆς ἡγεσίας – πού ἢ φασιστική ἰδεολογική του τοποθέτηση ὀδήγησε στήν ἀνοικτὴ συνεργασία μέ τοὺς κατακτητές καί πού ἔδωσε ἢ στήριξε τὶς κυβερνήσεις τῆς κατοχῆς καί ὀργάνωσε τὰ Τάγματα Ἀσφαλείας – καί περιοριστοῦμε στή στάση τῶν διαφόρων πολιτικο-στρατιωτικῶν ὁμάδων πού τάχθηκαν μέ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο στοῦ ἀντίπαλο ἐθνικὸ ἀντιστασιακὸ στρατόπεδο, διαπιστώνουμε, σχηματικά βέβαια, τὰ κάτωθι:

Ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς πρώτης μαζικῆς ἀντιστασιακῆς ὀργάνωσης, τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου (28 Σεπτ. 1941), ἀνήκει σέ μερικά στελέχη τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος πού εἶχαν δρατετεύσει ἀπὸ τὶς φυλακὲς ἢ τὴν ἐξορία ὅπου τοὺς εἶχε ἀφήσει ἡ φασιστικὴ-βασιλικὴ κυβέρνηση φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Στήν πρωτοβουλία αὐτὴ δέν ἀπάντησαν παρά μερικά σοσιαλίζοντα νεοπαγῆ κόμματα καί ἐργατικὲς ὁργανώσεις.

Οἱ παραδοσιακοὶ πολιτικοὶ ἀντιπρόσωποι τῶν ἀστικῶν κομμάτων ἀρνήθηκαν, μέ διάφορες προφάσεις, νά συμπράξουν. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συνέβη σ' ὄλες σχεδόν τὶς δημοκρατικὲς χώρες τῆς Δύσης, ἡ πο-

λιτική ηγεσία της άστικής τάξης διάλεξε άλλους τρόπους δράσης. Ο ένας μετά τον άλλον, οι πολιτικοί αυτοί ηγέτες προχωρούν στη βασιλική κυβέρνηση του Καίρου, που επί ένα χρόνο σχεδόν (ως το Φεβρουάριο του 1942) ύστερα από την κατάρρευση, εμφανίζονταν ακόμα ως συνέχεια της δικτατορίας.

Στή στάση αυτή της άστικής ηγεσίας βρίσκονται οι ρίζες, ήδη από την άρχη της αντίστασης, της διάσπασης της εθνικής ενότητας που δεν φαίνεται να ήταν ο στόχος ούτε του ελληνικού κατεστημένου, ούτε βέβαια των Βρετανών. Κι αυτό σε μία στιγμή που δεν μπορεί κανείς να ισχυρισθεί σοβαρά ότι το ΚΚΕ, που μόλις άρχισε να ανασυγκροτείται, ύστερα από τα σοβαρά χτυπήματα που του είχε επιφέρει η μεταξική δικτατορία, θά μπορούσε να επιβάλει κι αν τό ήθελε σε μία αντιστασιακή οργάνωση που θά συγκέντρωνε όλο τον πολιτικό κόσμο, ή τουλάχιστον όλο τον δημοκρατικό κόσμο τό δικό του άπώτερο καθαρά σοσιαλιστικό πρόγραμμα. Ευνόηθηκε επίσης από την κυβέρνηση του Καίρου και από τη Μεγάλη Βρετανία ή ίδρυση άλλων αντιστασιακών οργάνωσεων, της δημοκρατικής ΕΚΚΑ με πρωτοβουλία ορισμένων δημοκρατικών αξιωματούχων, που δεν κατάφερε όμως να ξεπλωθεί πλήρως στον ελληνικό χώρο, και κυρίως του ΕΔΕΣ που πήρε γρήγορα, τουλάχιστο τό στρατιωτικό του τμήμα κατά την όμολογία του ίδιου του Τσώρτσιλ και του ίδιου του πολιτικού της άρχηγού Πυρομάγλου, αποφασιστικά σχεδόν αντικομμουνιστικό και άντιαστικό χαρακτήρα, και δεν δίστασε, σύμφωνα με τά γεωμετρικά έγγραφα, στις στιγμές μεγάλης όξυνσης - μεταξύ Νοεμβρίου 1943 και Αυγούστου 1944 - να συνάψει άνακωχή με τίς γερμανικές δυνάμεις κατοχής. Η όργάνωση αυτή εμφανιζόταν συγχρόνως ως ό κύριος ύποστηρικτής της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα. Όσοι έζησαν την κατοχή δεν θά ξεχάσουν βέβαια τή δράση της βασιλικής-φασιστικής ομάδας Χ.

Ανάλογη διεργασία έγινε στις ελληνικές δυνάμεις της Αιγύπτου και της Μέσης Ανατολής. Ο στόχος των άλλεπάλληλων ελληνικών κυβερνήσεων και των Βρετανών ήταν τά έξουδετερώνουν τή βαθιά επίρροή που άκούσθη τό ΕΑΜ στη μεγάλη πλειοψηφία του στρατού. Οι συνεχείς πιέσεις για τήν άπομάκρυνση, των φιλοβασιλικών και φασιστικών στοιχείων από τό στράτευμα και για τήν άποκατάσταση της εθνικής ενότητας με τή δημιουργία μίας πραγματικά εθνικής δημοκρατικής κυβέρνησης, ή είσοδος επίσης στην κυβέρνηση του Καίρου πολιτικών προσωπικοτήτων από τήν παλιά δημοκρατική και φιλελεύθερη παράταξη, συντέλεσαν βέβαια στό να δεχτεί ό βασιλιάς και ή βρετανική κυβέρνηση ορισμένους συμβιβασμούς (διακήρυξη από τό βασιλιά ότι καταλύει τό δικτατορικό καθεστώς και ότι ή επάνοδος του στην Ελλάδα θά έξαρτηθεί από δημοψήφισμα). Άλλά ό κύριος στόχος των κυβερνήσεων αυτών ήταν ή εκκαθάριση των ελληνικών δυνάμεων από τά έαμικά στοιχεία και ή δημιουργία στρατού έτοιμου να επιβάλει στην Ελλάδα τήν παλιά καθοστηκυία τάξη.

Η άπλή αυτή περιγραφή της κατανομής των αντιστασιακών οργάνωσεων και των πολιτικών δυνάμεων που πρωταγωνιστούν στό δράμα της κατοχής δείχνει από μόνη της ότι ή πολιτική ζωή, που είχε σταματήσει στη διάρκεια της δικτατορίας, ξαναρχίζει δεμένη άξεδιάλυτα με τήν εθνική αντίσταση. Η μελέτη του προγράμματος του ΕΑΜ, ή δράση του, καθώς και ή δράση των άντιαστικών οργάνωσεων δείχνουν ακόμα

τίς σημαντικές διαφοροποιήσεις που συντελούνται στην πολιτική ζωή της Ελλάδας.

Δύο ήταν οι βασικοί άξονες του προγράμματος του ΕΑΜ: Άντίσταση με όλα τά μέσα εναντίον των κατακτητών και ή επιβολή, ύστερα από τήν άπελευθέρωση, ενός δημοκρατικού πολιτεύματος και ενός καθεστώτος με προχωρημένο κοινωνικό περιεχόμενο.

Και από τό πρόγραμμα αυτό τό ΕΑΜ δεν ξεφύγε ποτέ, αλλά ούτε έκανε καμιά υποχώρηση. Γιατί γύρω άπ' αυτό τό πρόγραμμα είχε συγκεντρώσει τή μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Δεν πρόκειται βέβαια να σάς εκθέσω εδώ τίς λεπτομέρειες της δράσης του ΕΑΜ. Θα σάς υπενθυμίσω μονάχα τά σημεία εκείνα όπου ή δράση του ΕΑΜ συντελούσε στην πολιτική συνειδητοποίηση και τήν πολιτική αυτόνομηση όλο και πλατύτερων κοινωνικών ομάδων.

Βέβαια λείπει ακόμα ή επιστημονική μελέτη που χρειάζεται για τήν κοινωνική σύνθεση του έαμικού συγκροτήματος, όπως επίσης και ή ανάλογη μελέτη για τά ελληνικά κόμματα. Δεν μπορώ λοιπόν παρά να σάς υποβάλλω εδώ μία υπόθεση εργασίας για όσους θέλουν ν' άσχοληθούν ιδιαίτερα με τό πρόβλημα, που δεν νομίζω ν' άπέχει πολύ από τήν πραγματικότητα. Έχω τήν εντύπωση ότι τήν έαμική βάση τήν άποτελέσαν οι κοινωνικές ομάδες που είχαν ήδη άρχίσει να αυτόνομούνται από τά παλιά κόμματα και που είχαν επιβάλει τή δημοκρατία. Η πολιτική και στρατιωτική αντιστασιακή δράση του ΕΑΜ, ή κοινωνική του πρόνοια στα χρόνια της πείνας που άποδεκάτιζε τούς πληθυσμούς των πόλεων προσελκύουν όλοένα και πλατύτερα κοινωνικά στρώματα. Τό πρόγραμμά του και ή δράση του άναποκρίνονται στα αίτήματα μεγάλου μέρους των λαϊκών και μικροαστικών ομάδων που συνειδητοποιούνται και ριζοσπαστικοποιούνται όλο και περισσότερο. Με τήν πολιτική και γενικά με τήν πολιτιστική του δράση στην ύπαιθρο συντελεί επίσης στην πολιτικοποίηση των άγροτών. Μ' άλλα λόγια, με τό πλάτημα και τό δάθεμα της κοινωνικής του βάσης τό ΕΑΜ βάζει τά θεμέλια για τή δημιουργία ενός άνεξαρτητοποιημένου από τά παλιά κόμματα και αυτόνομου πολιτικού σχηματισμού.

Μ' αυτές τίς πολιτικές εξελίξεις στό έσωτερικό της χώρας, ή άπάντηση στό κύριο ερώτημα που τίθεται, αν ήταν δυνατή ή εθνική ενότητα, έννοω στό επίπεδο των πολιτικών οργάνωσεων, δεν μπορεί παρά να είναι άρνητική. Οι εκπρόσωποι των ηγετικών ομάδων της άρχουσας ελληνικής τάξης, που μπροστά σε προοπτικές, έσω και πολύ πιο μακρινές, για κάθε άποδέσμευση μίας παγιωμένης κοινωνίας είχαν επιβάλει ή άνεχθεί τίς δικτατορικές λύσεις, δεν ήταν δυνατό να δεχθούν ούτε για βάση συζήτησης, πολύ λιγότερο συμβιβασμού και σύμπραξης, ένα πρόγραμμα που άφηνε ελεύθερη δράση στους παράγοντες εκείνους που από τήν ίδια τή δυναμική της ιστορίας προετοίμαζαν άλλες κοινωνικές λύσεις. Για άλλη μία φορά έπενεργεί τό σύνδρομο που συνοδεύει τήν ελληνική άστική ηγεσία ήδη από τούς πρώτους άγώνες της για τήν κατάληψη της έξουσίας και στις ένέργειες της για να τήν διατηρήσει: Η άνάγκη της πάντα να διαθέτει ένα μεγάλο συντελεστή άσφαλείας για να κρατήσει τήν έξουσία. Και τόν μέγιστο συντελεστή άσφαλείας τόν βρίσκει, σ' όλες τίς περιόδους της ιστορίας μας, στό στρατό που τόν μεταβάλλει σε πολιτική ομάδα κρούσης και τήν άναζήτηση της ξένης προστασίας.

Μ' αυτό τό πρίσμα νομίζω ότι πρέπει να ειδωθεί ή ξενική επέμβαση στην Ελλάδα.

Δέν υπάρχει νομίζω πλέον καμιά αμφιβολία για την πολιτική του Τσώρτσιλ και την απόφασή του να εξουδετερώσει με κάθε μέσο, πολιτικό ή και στρατιωτικό, τις δυνάμεις του ΕΑΜ που ήξερε ότι αντιτίθενται στην πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας. Δέν βλέπω όμως με ποιόν άλλο τρόπο ή στή βάση ποιων άλλων αρχών ή αιτίων μπορούμε να εξηγήσουμε την άνευ όρων παραδοχή όχι μόνο της πολιτικής αυτής, αλλά και των μεθόδων έπιβολής της, που έφτασαν ως την άνοιχτή πρόκληση, από τις ελληνικές δυνάμεις του κατεστημένου και που οδήγησαν στην ένοπλη ανάμετρηση του Δεκέμβρη..

Στό μεγάλο ερώτημα που είναι φυσικό να τίθεται, ενώ αν ήταν τουλάχιστον δυνατόν ν' αποτραπεί ή δεκαεμβριανή εμφύλια σύγκρουση, ή άπάντηση είναι δύσκολη. Έξω από κάθε αξιολογική κρίση ή μοίρασμα ευθυνών, έξω από κάθε συναισθηματικό στοιχείο θεμιτό και συγγνωστό σε κάποιον που μετείχε στα γεγονότα, θά έπιχειρήσω να δώσω εδώ μερικά στοιχεία απ' ό που μπορεί ίσως να βγει κάποια άπάντηση.

Η άντιαεμική παράταξη, παρ' όλες τις διαφορές αποχρώσεων που χαρακτηρίζαν τις διάφορες ομάδες που μετείχαν στή σύνθεσή της, παρουσίασε από την αρχή ως τό τέλος της πολιτικής διαμάχης και συνεπή και άποτελεσματική - όπως άπόδειξαν τά γεγονότα - πολιτική, προσαρμόζοντας την τακτική της στην πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας, τό κύριο αν όχι τό μόνο σοβαρό της στήριγμα που, άποφασισμένη να διατηρήσει πάση θυσία την έπιρροή της στην Έλλάδα και έχοντας εξασφαλίσει την σιωπηρή ή μη συγκατάθεση της Σοβιετικής Ένωσης ή τουλάχιστον την ουδετερότητά της, δέν θά δίσταζε να επιδιάλει τή θέλησή της με τά όπλα.

Η βασική αδυναμία της έαμικής παράταξης ήταν ή έλλειψη κάποιας καθαρής γραμμής στην πολιτική της, ή έλλειψη συνέπειας και άποφασιστικότητας στή στρατηγική και την τακτική της.

Είναι αδύνατο ν' άπαριθμήσω εδώ τις επανειλημμένες προσπάθειες του ΕΑΜ για την άποκατάσταση της εθνικής ενότητας. Για όσους ενδιαφέρονται γνωστοποιώ ότι έχουν συγκεντρωθεί όλες ή πάρα πολλές, άντλημένες από διάφορες αξιόπιστες πηγές, στό συμπαθητικό τελευταίο διδύλιο του Μ. Παρτσαλίδη. Βρίσκονται επίσης σε άλλες αξιόλογες μελέτες, όπως του Γουντχάουζ, του Ίατριδη και άλλων. Από την άλλη όμως μεριά, και αυτό είναι ζήτημα που χρειάζεται ακόμα βαθύτερη μελέτη, ύπήρξε σε πολλές περιπτώ-

σεις κάποια άπόσταση ανάμεσα στις προγραμματικές αρχές του ΕΑΜ και τή μεταφορά τους στην καθημερινή πρακτική. Η κάθε ομάδα που τό συνιστούσε έδινε διαφορετικό νόημα στό περιεχόμενο της λαοκρατίας ή κάποιας λαϊκής δημοκρατίας. Παρ' όλα αυτά ή όλη εξέλιξη της πολιτικής του ΕΑΜ πείθει ότι ούτε ή έαμική παράταξη, ούτε τό Κομμουνιστικό Κόμμα που άποτελέσε από τή δυναμική του άγώνα τό ήγεταικό του στοιχείο, είχαν προγραμματίσει την κατάληψη της αρχής με την ένοπλη δράση. Έχοντας πραγματοποιήσει τή λαϊκή ενότητα στή βάση ήταν βέβαιοι ότι με τό δημοκρατικό δρόμο θά μπορούσαν να επιδιόλουν τό πολιτικό και κοινωνικό τους πρόγραμμα. Η έαμική παράταξη δέν φαίνεται επίσης να πίστεψε σοβαρά ότι οι αντίπαλες δυνάμεις θά έφθαναν ως τόν εμφύλιο πόλεμο. Νόμισαν ότι ή λαϊκή κινητοποίηση θά άρκούσε για να ύποχρεώσει τόν αντίπαλο σε κάποιο συμβιβασμό. Έδώ ίσως βρίσκεται ή κύρια αίτια των άκατανόητων ακόμα σήμερα άμφιταλαντεύσεων στην τακτική.

Από τή μιά μεριά, σκλήρυνση της γραμμής, με τις δευτερεύουσας σημασίας για την όλη εξέλιξη του άγώνα έπιχειρήσεις εναντίον του ΕΔΕΣ ή με τό τραγικό έπεισόδιο της διάλυσης της ΕΚΚΑ, κυρώσε με την άνταρσία του στρατού της Μέσης Άνατολής που στέρησε τις έαμικές δυνάμεις από πολύτιμες έφεδρες και έθετε σε αμφιβολία την ειλικρίνεια της πολιτικής της εθνικής ενότητας. Από την άλλη διαστικές και άμελέτητες ύποχωρήσεις και ύπερβολική διαλλακτικότητα στόν αντίπαλο σε σημείο ύψιστης σημασίας για τις πολιτικές εξελίξεις, όπως τά σύμφωνα του Λιδάνου και της Καζέρας. Κι εδώ τίθεται τό ερώτημα στό όποιο δέν μπορώ, τουλάχιστον εγώ, να δώσω ακόμα σίγουρη άπάντηση. Κατά πόσο ή άμφιταλαντευόμενη αυτή πολιτική όφείλεται στή διαφορά άντιλήψεων των διαφόρων ομάδων που συνιστούσαν τό ΕΑΜ και κατά πόσο στην έκάστοτε προσρμογή της πολιτικής του ΚΚΕ στή σοβιετική πολιτική, όπως τουλάχιστον την καταλάβαιναν οι ήγέτες του.

Μέσα σ' αυτή τή λογική έντάσσεται ή ένοπλη άντίσταση του Δεκέμβρη. Έχει κανείς την έντύπωση ότι χάθηκε, όπως συμβαίνει συχνά σε τέτοιου είδους συσχετίσεις άντίρροπων δυνάμεων, ό έλεγχος των γεγονότων και ότι οι έαμικές δυνάμεις έπεσαν σε μιά καλοστημένη παγίδα.

Όπως και αν έχει, ή ήττα των έαμικών δυνάμεων, που παρέδωσε την Έλλάδα στην άκρα δεξιά, σήμαινε

ουσιαστικά, όπως έγινε γρήγορα κατανοητό, και την ήττα όλων των δημοκρατικών δυνάμεων. Η θεσμοποίηση της λευκής τρομοκρατίας, που επακολούθησε, οδήγησαν στο δεύτερο εμφύλιο πόλεμο '46 - '49 και στην επέμβαση των Ήνωμένων Πολιτειών.

«Ας μη θεωρηθεί υπεκφυγή εκ μέρους μου τό γεγονός ότι για τή δεύτερη αυτή πράξη της ελληνικής τραγωδίας θά σάς πώ ότι μου διαφεύγει ακόμα και τό νόημά της τό πολιτικό ή τό κοινωνικό, καθώς επίσης τά βαθύτερα κίνητρα και οί στόχοι του ΚΚΕ πού είχε αποφασίσει τήν άνοιχτή εξέγερση έναντίον της τρομοκρατίας του μεταδεκεμβριανού άστυνομικού κράτους.

Θά έπαναλάβω εδώ ό,τι έγραφα ήδη : Είναι εύκολο νά καταλάβουμε ότι « ή σωτηρία της δημοκρατίας » δέν αποτελούσε τό μοναδικό λόγο άμερικανικής επέμβασης και όι οί στρατηγικοί λόγοι του ψυχρού πολέμου ανάμεσα στό σοβιετικό και τό δυτικό συνασπισμό από τή μιά, ό άνταγωνισμός πού ύπολανθάνει ήδη από τήν εποχή αυτή ανάμεσα στις Ήνωμένες Πολιτείες και τή Μεγάλη Βρετανία στό χώρο της Άνατολικής Μεσογείου και της Έγγυς Άνατολής από τήν άλλη, βαραινουν στό γεγονός πού περιμένουν τή μελέτη τους. Όσα γράφει ό Παρτσαλίδης σχετικά μέ τίς συνομιλίες του μέ τούς υπεύθυνους σοβιετικούς ήγγετες στις άρχές του 1946 φαίνεται νά επιβεβαιώνουν αυτή τήν άποψη. Σάς διαβάζω τό άπόσπασμα :

« Κατά τήν επίσκεψη της έαμικής αντιπροσωπείας στη Μόσχα, στις άρχές του 1946, μου δόθηκε ή ευκαιρία νά ενημερώσω τούς συντρόφους του τμήματος έξωτερικών σχέσεων της ΚΕ του άδελφού κόμματος για τήν προοπτική

της ήγεσίας του κόμματός μας σχετικά μέ τήν εξέλιξη της κατάστασης στην Έλλάδα. Τόνισα πώς μέ τίς συνεχιζόμενες σφαγές των αγωνιστών της εθνικής αντίστασης φαίνεται πολύ δύσκολη ή άποφυγή της ένοπλης άναμέτρησης. Έλπίζουμε πώς τώρα δέν ύπάρχουν τά εμπόδια του πολέμου για τήν πλήρη άνάπτυξη της συμπαρατάσεως προς τό λαό μας. Η συμβουλή της καθοδηγήσεως του ΚΚΣΕ ήτανε : Τώρα νά πάρετε μέρος στις εκλογές, μετά βλέποντας και κάνοντας. Άνάλογα μέ τήν εξέλιξη της κατάστασης τότε, τό κέντρο του βάρους θά μπορούσατε νά τό ρίξετε πότε στις νόμιμες μορφές πάλης και πότε στόν ένοπλο άγώνα. » (Παρτσαλίδης, Διπλή άποκατάσταση της Έθνικής Άντίστασης, Άθήνα, 1978 σ. 199).

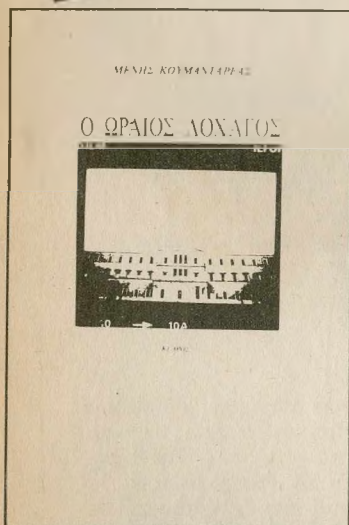
Τελειώνοντας θά 'θελα νά πώ τοῦτο.

Οί πολιτικές ένεργειες των άνανεωτικων ελληνικών δυνάμεων στα χρόνια '40 μέ '50 δίνουν τήν έντύπωση ότι καθορίζονται περισσότερο από ψυχολογικές αντιδράσεις, από μιά σειρά στοιχημάτων, παρά από ψυχραιμο μελετημένο ύπολογισμό, θεμέλιο κάθε πολιτικής πού είναι ύποχρεωμένη νά στηρίζεται στην άκριδη εκτίμηση του σχετισμού των δυνάμεων. Μιά τέτοια ψυχολογική πολιτική δέν στερεΐται βέβαια μεγαλείου και δημιουργεί ήρωες και μάρτυρες. Άλλά ή θυσία των ήρώων και των μαρτύρων δέν λειτουργεί στην ιστορία παρά στη μακρά διάρκεια. Κι ίσως εδώ νά βρισκxται ή κάθαρση της ελληνικής τραγωδίας.

Κυκλοφόρησε

ΤΟ ΝΕΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΜΕΝΗ ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΕΑ

Ο ΩΡΑΙΟΣ ΛΟΧΑ- ΓΟΣ

ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ ΥΑΛΙΚΩΝ
(7η έκδοση)

ΤΑ ΜΗΧΑΝΑΚΙΑ
(5η έκδοση)

ΤΟ ΑΡΜΕΝΙΣΜΑ
(3η έκδοση)

ΤΑ ΚΑΗΜΕΝΑ
(5η έκδοση)

ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ ΥΑΛΙΚΩΝ
(7η έκδοση)

Η ΚΥΡΙΑ ΚΟΥΛΑ
(4η έκδοση)

ΤΟ ΚΟΥΡΕΙΟ
(4η έκδοση)

ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΥΒΕΙΜ
(4η έκδοση)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ 6 (Πάρδος Άκαδημίας) Τηλ. 36.15.783

Προίκα

ἢ
περί τοῦ θηρευτικοῦ
βίου τῶν Νεοελλήνων

τῆς Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

A.

Ἐκ τῆς ἑξῆς ἀποσπασματικῆς ἀναγωγῆς ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον κείμενον

«... Εἶμι πάρε μὰ φορὰ καὶ τὸ μακαρίτ' τὸ θεὸ μου. Τί ποιῶν θεὸ μου; Τί φοιτᾷς καὶ γελᾷς σὰ χαχᾷς. Ἐταί τοῦ γαμῶν ἐμεῖς τότε, δὲν λέγαμεν ἰὼν ἀντὶ μὲ τ' ὄνομα. Ὅντε διαλέγαμεν. Ἐταν ποῖ ἦταν νὰ πῶσιν, ἀγρόγιος βαγρόγιος, τὸν παίρνουμεν. Ἰσοβλιώνουμε ἀπ' τὸν φόδο σὴν πεθερὰ μωροστά... Τί τὰ θέλεις, ἔτσι ἦταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Νά, μὰ φορὰ εἶχε ἴσθη ὁ θεὸς μ' ἀπ' τὸν κῆπο στοῦς Μύλους. Εἶχαμεν χίσει μιά γίδα κι ἐγὼ ἴλειπα, εἶχα θυγὶ νὰ τὴν δοῦ. Βγήκε ὁ θεὸς μου νὰ τὴν γράξει π' ἄρα σὴν Ἀνάληψη. Γέροι ὅμως ἡ γίδα, γέροι κι ἐγὼ. Εἶπα νὰ δοῦ νὰ τὸν φωνάζω. Πῶς νὰ τὸν φωνάζω ὅμως; Ντροπὴν πολὺ γιατί ἔπρεπε νὰ φωνάζω τ' ὄνομά του. Τί νὰ κάνω, π' νὰ κάνω. Τὸ δοῦν κι ἄρχισα νὰ φωνάζω τ' ὄνομα τῆς θυγατρίσ μου: Ἰουλίτ, Ἰουλίτ, γέροι ἡ γίδα, γέροι, ἰκί ἄς ἦταν ἡ Ἰουλίτ στὰ Γιάννενα γὰ φωνία). Ἀκουσε αὐτὸς Ἰουλίτ, κατὰλασε καὶ γέροι σαίτι...»

(Διήγησις τῆς Πυργογιαννίσις Ἀλεξάνδρας Βαλιτᾶ!)

Ἡ καταγραφή τῶν ἐθίμων καὶ τῶν συνηθειῶν πού ἀκολουθεῖ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποφύγει παραινήσεις, ἔσοχισμούς καὶ εὐχολογίες. Εἶναι μιά καταγραφή (ἐπιλεγμένων, πῶς ἀλλιῶς;) στοιχείων τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος στὸ βορειοελλαδικὸ κυρίως χωρὸ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα καὶ τίς ἀρχές τοῦ δικοῦ μας. Σέ ὀρισμένα σημεῖα οἱ παρατηρήσεις φτάνουν ὡς τίς μέρες μας – ὅπως καὶ τὰ «λαογραφικὰ ἔθιμα».

Δέν πρόκειται λοιπὸν γιὰ μιά ἐπιστημονικὴ μελέτη

τῆς προίκας πού στοχεύει σέ ἀνάλυση τοῦ θεσμοῦ (κάτι πού σίγουρα χρειάζεται καὶ πρέπει νὰ γίνῃ, ἀφοῦ ἄλλωστε σύντομα δίνεται – ἂν δὲν δόθηκε ἤδη – στή δημοσιότητα τὸ Ν/Σ γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου, ὅπου περιέχονται καὶ διατάξεις γιὰ τὴν «κατάργηση τῆς προίκας»). Μᾶλλον εἶναι μιά προσπάθεια νὰ ἐπισημανθῶν ὀρισμένες λεπτομέρειες καὶ νὰ προσδιοριστοῦν ὀρισμένες ἰδιαιτερότητες πού ἐνδέχεται νὰ βοηθήσουν σέ κάποια ἀπομυθοποίηση τοῦ προδλήματος «προίκα».

Τό πρόβλημα

Τά παλιά χρόνια συνήθιζαν νά λένε «ό μουρλός γαμπρός περιμένει του πεθερού τό βιός» σά νά ήταν αυτό τό πιό ασυνήθιστο πράγμα πού υπήρχε.

Σήμερα (καί τό σήμερα έχει ηλικία κάπου μισό μέ έναν τουλάχιστον αιώνα) τό επίθετο μουρλός δέν έχει καμία θέση στό γαμικό. Ίσα ίσα. Θά μπορούσε (καί θά έπρεπε) νά αντικατασταθεί μέ οποιοδήποτε αντίθετό του. Γιατί τό βιός του πεθερού (ή καλύτερα τής οικογένειας τής νύφης) είναι συνήθως τό αντίτιμο γιά έναν όπως λένε καλόν γαμπρό – άς πούμε έναν πτυχιούχο ελεύθερο επαγγελματία, ένα δημόσιο υπάλληλο, έναν επιχειρηματία, έναν έμπορο. Αυτό δέβαια τό ήξεραν καί παλιότερα γι' αυτό καί γιά κάθε γάμο έλεγαν «Τό χαρτί καί τό μελάνι τόν καλό γαμπρό τόν κάνει», δηλαδή ότι, άν δέ γίνει γραπτό ποιητικό ή φωνο, τρέχα γύρευε τούς μελάδες πού δάζεις στό κεφάλι σου όταν παντρεύεις κορίτσι. (Κι όσα κατά καιρούς διαδίδουμε σέ έφημερίδες γιά αντιδικίες – πού καμιά φορά φτάνουν καί σέ εγκληματικές ενέργειες – σχετικά μέ προικώες συμφωνίες, επιβεβαιώνουν τής ύποθέσεως τό άληθές).

Δύο παροιμίες λοιπόν σέ πλήρη αντιδιαστολή εκφράζουν καθεμιά μέ τόν τρόπο τής τή διαφοροποιημένη στάση τής ελληνικής (παραδοσιακής) κοινωνίας απέναντι στό πρόβλημα τής προικοδοσίας: ό σωστός γαμπρός (ό μή μουρλός) δέν πρέπει νά περιμένει από τό βιός του πεθερού του, ή καλή νύφη όμως είναι εκείνη πού συνοδεύεται από κάποιο καθόλου ευκαταφρόνητο αγαθό, πέραν του έαυτού τής (συνήθως κάποιο κεφάλαιο ύλικό ή συμβολικό ή κάποιο άκίνητο κάθε τύπου).

Τί συμβαίνει λοιπόν στή συγκεκριμένη κοινωνία μέ αυτούς τούς άλληλοσυγκρουόμενους κανόνες κοινωνικής πρακτικής, πού υποδείχνουν μιά διστάμενη λογική απέναντι στό οικονομικό, άς πούμε, επίπεδο του θεσμού του γάμου;

Αν στραφεί κανείς στό έθιμα, τίς συνήθειες, άλλα καί στίς ιστορικές καί άρχαικές μαρτυρίες πού διαθέτουμε γιά τόν ελληνικό παραδοσιακό γάμο, εύκολα διαπιστώνει ότι καί οι δύο παροιμίες αντανακλούν μέ τόν τρόπο τους δύο διαφορετικές στάσεις όχι πιά μιάς κάποιας παραδοσιακής κοινωνίας, άδιαφοροποίητης καί όμοιογενούς, άλλα διαφορετικών στρωμάτων, τάξεων, ή καί περιοχών άκόμη, απέναντι στό πρόβλημα τής άναπαραγωγής τής κοινωνικής δομής. Αν ήθελε λοιπόν κανείς νά προχωρήσει σέ μιά σύντομα διατυπωμένη διαπίστωση θά έλεγε ότι ή προίκα δέν είναι ένα καθολικό φαινόμενο τής ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας. Ίσα ίσα, καί πέρα από τά παραπάνω, παρατηρούμε ότι υπάρχει έτερογένεια καί διαφοροποίηση στίς συνήθειες καί τά έθιμα σχετικά μέ τήν προικοδοσία. Συχνά μάλιστα (κι αυτό τό βλέπει κανείς μόλις επιχειρήσει μιά πρώτη χωροχρονική καταγραφή τών συνθηθειών αυτών) παρατηρείται μιά συγκεκριμένη άπόσπαση πού δέ φαίνεται νά επιτρέπει εύκολα μιά άλλη καταφατική ή άποφατική άπάντηση στό ερώτημα άν συνήθιζαν ή όχι νά δίνουν

προίκα καί τί ακριβώς ήταν αυτή. Όμως πίσω από τή συγκεκριμένη επιφανειακή εικόνα υπάρχει μιά συγκεκριμένη λογική πού επιτρέπει, όταν καί άν τό πρόβλημα αντιμετωπιστεί ιστορικά, νά έξαχθούν όρισμένα πρώτα συμπεράσματα.

Θά μπορούσε λοιπόν κανείς νά υποστηρίξει γενικά ότι σέ μιά συγκεκριμένη προκαπιταλιστική κοινωνία, όπως ή βορειοελλαδική κοινωνία τών τελευταίων αιώνων τής τουρκοκρατίας (άπ' όπου μπορούν νά άντληθούν χρήσιμα παραδείγματα) ή προικοδοσία παίζει λειτουργικό ρόλο καταρχήν ως συμβολική ανταλλαγή δώρων καί ειδών πού έχουν άξια χρήσης, καί άρα δέν συναντούμε τυπικά μεταβίβαση χρημάτων στή μορφή κεφαλαίου πού συνοδεύει τή γυναίκα στό γάμο τής. Καί θά 'λεγε μάλιστα κανείς ότι υπάρχει ή τάση νά αποξημιώνεται, κατά κάποιο τρόπο, ή οικογένεια τής νύφης γιατί χάνει ένα από τά παραγωγικά τής μέλη: μιά γυναίκα. Καί θά μπορούσε κανείς νά προχωρήσει περισσότερο καί νά υποστηρίξει ότι, στήν περίπτωση όπου έχουμε μικτό οικονομικό σύστημα, ή δυναμική μετάβαση από μία οικονομία σέ μία άλλη, ή: καλύτερα, ή συνύπαρξη καί άλληλοπλοκή διαφόρων οικονομικών συστημάτων καί κυρίως διαφόρων νοοτροπιών, σημαίνει τήν ύποταγή του συστήματος τής προικοδοσίας στή λογική του εκχρηματισμού καί του έξαστισμού.

Γενικό συμπέρασμα; Όταν τό σύστημα βασίζεται κατεξοχήν σέ άγροτικό εισόδημα συναντούμε στήν προικοδοσία προικιά (ρουχισμό, σκεύη) καί όχι προίκα σέ χρηματική μορφή ή σέ μορφή γής. Όταν τό σύστημα βασίζεται σέ μη-άγροτικό εισόδημα, τότε ή προίκα σέ χρήμα γίνεται κυρίαρχη συνήθεια. Μιά συνήθεια πού φέρεται από άστους καί μικροαστούς, γιατί σ' αυτούς ισχύει ό κανόνας ότι «ό λογικός (= συνετός) γαμπρός όντως περιμένει από τό βιός του πεθερού». Τό ερώτημα μπορεί νά διατυπωθεί πολύ άπλά: Πώς έγινε καί ή (χρηματική) προίκα λειτουργεί έξισορροπητικά: καλός γαμπρός → γερή προίκα (ή μάλλον, τό αντίθετο γερή προίκα → καλός γαμπρός) στή σύγχρονη ελληνική κοινωνία;

Όμως σ' αυτό ακριβώς τό σημείο πρέπει νά σταθούμε στό πρόβλημα τής όρολογίας. Κι αυτό όχι γιατί πρέπει νά παίξει κανείς μέ τίς λέξεις, άλλα γιατί φαίνεται ότι ή όρολογία άντανακλά ένα ή περισσότερα κομμάτια τής ιστορικής πραγματικότητας καί, άρα, ένδέχεται νά προσφέρει ένα κλειδί γιά νά άνοίξει τό πρόβλημα προίκα.

Συχνά, λογουχάρη, σέ λαογραφικές περιγραφές άκούμε ή διαβάζουμε ότι «Έμεις στά μέρη μας δέν συνήθιζαμε νά δίνουμε προίκα» ή «Έμεις δίναμε μόνο ρούχα καί πράματα, τά ρουχικά του κοριτσιού» ή «Στά μέρη μας ή προίκα δέν ήταν άπαραίτητη καί ή συνήθεια νά προικίζονται τά κορίτσια μέ χρήματα καί ζώα είναι νεότερη συνήθεια» ή «Έδώ δίναμε προικιά: δέν παντρεύονταν τά κορίτσια ξεβράκωτα».

Στή βάση τέτοιου είδους διατυπώσεων μπορούμε καταρχήν νά δεχτούμε ότι προίκα είναι ή παροχή χρημάτων ή άλλου είδους περιουσίας πού μπορεί νά λειτουργεί πραγματικά καί συμβολικά ως κεφάλαιο. Σύμφωνα μ' αυτήν τήν προκαταρκτική διαπίστωση μπορούν νά τεθούν όρισμένα ερωτήματα –κατά τή γνώμη μου, βασικά– σχετικά μέ τό θέμα προίκα.

– Πρώτο τό γενικό ερώτημα πού έθιξα άμέσως παραπάνω: Υπήρχε προίκα στή μορφή πού τήν ξερούμε σήμερα στήν ελληνική (παραδοσιακή) κοινωνία;

1. «Διακονιό ή σιντίλα» (ή άναγκαστική ζητιανιά στήν Πυροσόγιανη τής Ήπειρου : διηγήσεις τών κατοίκων) Αρμολόι 10 (1980), σελ. 50.

– Καί μετά: Ἐάν συναντοῦμε προίκα (στή μορφή χρημάτων, γῆς, ἀκινήτων), σέ ποιά ἀκριβῶς περιοχὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τῆς κοινωνικῆς δομῆς, τὴν συναντοῦμε;

– Καί: Τί εἶναι καί πῶς δίνονται τὰ προικιά, δηλαδή ποιά εἶναι ἡ κοινωνικὴ τους σημασία;

– Τέλος: Ἐάν δέν συναντοῦμε προίκα, δηλαδή ἀγαθὰ μὲ ἀνταλλακτικὴ ἀξία πού δίνει ἡ νύφη (ἢ: καλύτερα, ἢ οἰκογένειά της) στό γαμπρό, τότε τί εἶδους θεσμοὶ παράλληλο ἢ ἀντιθετικῆς φορᾶς συναντοῦμε;

Τὰ ἐρωτήματα αὐτά (ὀρισμένες διαστάσεις τῶν ὁποίων θὰ διερευνήσουμε παρακάτω) σίγουρα δέν εἶναι τὰ μόνα πού μποροῦν νά τεθοῦν. Μιά πιό διεξοδική ἐρευνα εὐκόλα θὰ τὰ πολλαπλασιάσει. Ὡστόσο ἀρκοῦν, νομίζω, γιὰ νά τεθεῖ τὸ πρόβλημα, ὅταν μάλιστα σκεφτεῖ κανεὶς τίς διαστάσεις πού ἔχει πάρει σήμερα.

Νά συνοψίσουμε λοιπόν ὅτι ἀνάμεσα στοὺς κανόνες πού δομοῦν καί περιβάλλουν τὴν τελετουργία τοῦ γάμου, καί εἰδικότερα ἀνάμεσα στοὺς κανόνες δοσοληψίας ἀγαθῶν κάθε τύπου πού συνοδεύουν τὸ γάμο, μποροῦμε νά ξεχωρίσουμε ἀπὸ τὴ μιά μεριά τὰ προικιά δηλαδή τὰ κάθε τύπου ἀγαθὰ χρήσης πού φέρνει ἡ νύφη καί καμιά φορὰ ὁ γαμπρὸς γιὰ νά στηθεῖ τὸ νέο σπιτικό καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὰ ἀγαθὰ πού ἔχουν ἀνταλλακτικὴ ἀξία ὅταν κυκλοφοροῦν σέ ἄλλα οἰκονομικά κανάλια τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, δηλαδή ἀγαθὰ ὅπως ἀκίνητα, ζῶα, γῆ καί, βέβαια, χρήματα. Αὐτὰ τὰ τελευταῖα μποροῦν νά ὀνομαστοῦν εἰδικότερα προίκα.

Μιά (μεθοδολογικὴ) παρένθεση

Δύσκολα πιστεύω θὰ μπορούσε κανεὶς νά θεμελιώσει μὲ ἐπιχειρήματα τὴν ἀποψη ὅτι ἡ προίκα εἶναι μιά ἀρχαῖκή ἐπιδίωση πού μπορεῖ νά ἐξαφανιστεῖ ὅπως ἐξαφανίζονται ἄλλες παλιές συνήθειες, μολονότι γενικά ὑποστηρίζεται ὅτι εἶναι ἓνα παλιὸ κακὸ ἔθιμο, κατάλοιπο ἐνὸς μακρινοῦ παρελθόντος πού πρέπει νά τὸ ξεριζώσουμε ἀπὸ τὴ μόντερνα ζωὴ μας. Στὸ ἐρώτημα ὅμως πόσο πανελλαδικὸ ἢ πόσο ἐξαπλωμένο ἦταν τὸ φαινόμενο, οἱ μόνες πληροφορίες πού προσκομίζονται γιὰ νὰ ὑποστηριχτεῖ ἡ ἀποψη εἶναι διάφορα παραθέματα ἀπὸ ἀρχαίους ἀπογραφεῖς ἢ ρωμαϊκῆς καί βυζαντινῆς πηγῆς ὅπου ἀποσπασματικά περιγράφεται τὸ φαινόμενο. Σίγουρα βέβαια εἶναι μιά παλιὰ συνήθεια. Ἐκεῖνο πού πρέπει νά προσεχτεῖ ὅμως εἶναι τὸ ποιοὶ συνήθιζαν νά δίνουν προίκα στὴ μορφή πού τὴν προσδιορίσαμε παραπάνω.

Βέβαια τὸ ἐπίσημο κράτος μὲ τὴ νομοθεσία του, ἀλλὰ καί οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες, ρυθμίζουν ἀπὸ παλιά (κι ἂς τὸ πούμε ἔτσι ἄριστα) μὲ λεπτομέρειες τὸ τυπικὸ τῆς προικοδοσίας: πόσο ἀκριβῶς δίνει ποιοὶ σέ ποιόν· ὅμως αὐτὸ δέν ἀποδεικνύει καθόλου ὅτι οἱ συγκεκριμένοι κανόνες καταγράφουν καί ἀνταντικλοῦν μιά γενικευμένη καί καθολικὴ πρακτικὴ, παρόλο πού συνηθίζεται νὰ προβάλλεται ἡ προίκα, ἐφοδιασμένη μὲ πλαστὴ ταυτότητα καί πλαστές περιγραφές, ὡς κατάλοιπο τῆς παραδοσιακῆς τάχα κοινωνίας, ὡς ἀρχαία καί πανελλαδικὴ συνήθεια.

Θὰ ἦταν χρήσιμο λοιπόν νά κάναμε ἐδῶ μιά παρέκβαση γιὰ νὰ ὀρίσουμε τίς συντεταγμένες βάσεις τῶν ὁποίων θεωροῦμε ὅτι μπορεῖ νὰ ἀπομυθοποιηθεῖ αὐτὴ τοῦλάχιστον ἡ διάσταση τοῦ φαινομένου προίκα. Νὰ ἀρχίσουμε δηλαδή τὴν ἱστορία τοῦ θεσμοῦ ἀνά-

ποδα. Καί αὐτὸ, ὄχι μόνον ἐπειδὴ τὸ θέμα παρουσιάζει ἐπιστημονικὸ δῆθεν ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ –καί κυρίως– γιατί, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ πιό καυτὰ προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἡ μορφή πού ἔχει σήμερα ἐπηρεάζει τὸν τρόπο πού ἀντιμετωπίζουμε τὴν ἱστορία του. Γιὰ νὰ μπορέσουμε ὅμως νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν ἰδιαίτεροτητα του ὡς κοινωνικοῦ φαινομένου πού ἀφορᾶ τὴν κοινωνικὴ, τὴν οἰκονομικὴ καί τὴν ἰδεολογικὴ βάση αὐτῆς τῆς συγκεκριμένης πλευρᾶς τοῦ σύγχρονου ἐλληνικοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ, πρέπει νὰ ξέρουμε τὴν ἱστορία τῆς προίκας ἀπὸ τίς σύγχρονες μυθοποιητικὲς τάσεις. Ποιά λοιπόν εἶναι περίπου ἡ εἰκόνα τῆς προίκας καί οἱ συζητήσεις γύρω ἀπὸ αὐτὴν σήμερα;

Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὸν εὐρύτερο χῶρο εἶναι ὅτι σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο οἱ συζητήσεις ἐπικεντρῶνται γύρω ἀπὸ τὸ ἂν τὸ σύστημα τῆς προικοδοσίας εἶναι λειτουργικὸ γιὰ τὸ θεσμὸ τοῦ γάμου καί τῆς οἰκογενείας ἢ ὄχι. Εἶναι χαρακτηριστικὸ λογουχάρη ὅτι στὴ διάρκεια ἀλλεπαλλήλων συνεδριάσεων τῆς ἐλληνικῆς Βουλῆς σχετικὰ μὲ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ νέου συντάγματος (στὴν περίοδο 1975) ἓνα ἀπὸ τὰ πιό καυτὰ θέματα στὸν τομέα τοῦ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου ἦταν οἱ ἀπόψεις πού ἀφοροῦσαν τὴ λειτουργία καί τὴ θέση τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας σὲ πλαίσιο τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Μερικοὶ βουλευτὲς προχώρησαν σέ προτάσεις γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ μὲ νομοθετικὲς ρυθμίσεις. Ἔτσι προτάθηκε, π. χ., ἡ κατάργηση ὀρισμένων ἄρθρων τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα πού ἀφοροῦν τὴν προίκα· ὅπως τὸ ἄρθρο 1398 («... ὁ ἀνὴρ φέρει τὰ δάρη τοῦ γάμου...») ἢ τὸ ἄρθρο 1399 («... ἡ γυνὴ συνεισφέρει ἐκ τῆς περιουσίας ἢ ἐκ τοῦ εἰσοδήματός της...»)· καθὼς καί ἄλλες διατάξεις πού ρυθμίζουν σὲ ἰσχύον δίκαιο τὴ διαχείριση, τὴν κατοχὴ καί τὴν παροχὴ τῆς προίκας καθὼς καί τὴν ὑποχρέωση τοῦ πατέρα ἢ ἄλλου στενοῦ συγγενῆ μίας γυναίκας γιὰ τὴν προικοδοσία της. Τίς συζητήσεις σὲ ἐπίπεδο Βουλῆς ἀκολούθησαν –ἢ καί προηγήθηκαν σέ ὀρισμένες περιπτώσεις– ἐκδηλώσεις καί ἀναλύσεις τοῦ προβλήματος ἀπὸ τὰ γυναικεῖα σωματεῖα καί ὁργανώσεις. Νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ ὅτι καταρχὴν τὸ θέμα θεωρήθηκε ὡς ἓνα τυπικὰ γυναικεῖο πρόβλημα καί συνδέθηκε στενά καί ἀποκλειστικά μὲ τὸ γυναικεῖο κίνημα στὴν Ἑλλάδα. Νὰ ξεκαθαρίσουμε ὅμως ἀμέσως καί ὅτι ἡ προίκα εἶναι ἓνα σοβαρὸ πρόβλημα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καί ὄχι μόνο γυναικεῖο πρόβλημα.

Οἱ μαχητικὲς συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς προίκας φαίνεται νὰ στηρίζονται στὴν προϋπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα πανελλήνιο ἔθιμο μὲ χωροχρονικὴ συνέχεια. Ἔτσι γενικά γίνονται ἀποδεκτὲς δύο ἀρχαῖες θέσεις. Ἀπὸ τὴ μιά μεριά ὑποστηρίζεται ὅτι εἶναι ἓνα πανάρχαιο ἔθιμο, καί ἄρα εἶναι δύσκολο ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ ξεριζωθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὀρισμένοι δέχονται ὅτι στὸν ἐλληνικὸ κοινωνικὸ χῶρο παρατηρεῖται μιά μεταβολὴ στὰ γαμήλια συστήματα ἀνταλλαγῶν ἀπὸ τὰ «ἔθνα» (στὴ διεθνή βιβλιογραφία ὁ ἀγγλικὸς ὅρος brideprice ἢ bridewealth, δηλ. τὴ συνήθεια νὰ δίνεται ἓνα ἀντάλλαγμα: «χρήματα», ζῶα, πολῦτιμα ἀντικείμενα, ὡς τιμὴ γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῆς νύφης) στὴν προίκα (περιουσία –σέ ὅποια μορφή– πού συνοδεύει τὴ νύφη σὲ καινούριο τὴ σπιτικό). Αὐτὴ ἡ δεύτερη ἀποψη, πού εἶναι καί ἡ πιό διαδομένη, συσχετίζει τὴ συγκεκριμένη μεταβολὴ μὲ μιά γενικότερη μεταβολὴ πού προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν ἐκρη-

ματισμό τῆς οικονομίας, τὴν ἐκβιομηχάνιση, τὴν ἀστικοποίηση καὶ τὸν ἐξαστισμό, τίς δημογραφικὲς μεταβολές στὴ σύνθεση τῶν οἰκισμῶν, τὴν εἰσβολὴ τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ἄλλα τέτοια.

Οἱ δύο αὐτὲς θεωρίες φαίνονται νὰ ἀντιτίθενται ἢ μίᾳ στὴν ἄλλη. Μιά ἀντίθεση πού δὲν ἐντοπίζεται μόνο στο ἐπίπεδο τῆς θεωρίας, ἀλλὰ ἡ ἐμβέλεια τῆς φτάνει καὶ στο ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς. Ὑποστηρίζουμε ὅτι ἡ ἀντίθεση αὐτὴ εἶναι μόνο φαινομενικὴ καὶ ὅτι καὶ οἱ δύο θεωρίες στηρίζονται στο ἴδιο ἐπιστημολογικὸ μοντέλο, στὴν ἴδια ἀξιωματικὴ θέση: Μὲ τὸν ὄρο «προίκα» ἐννοοῦν ἕνα φαινόμενο πού ἀνήκει στὴ σφαῖρα τῶν θεσμοθετημένων ἐθίμων, δηλ. ἕνα ἐπιφανειακὸ φαινόμενο. Πρόκειται βέβαια γιὰ ἕνα στατικὸ μοντέλο ἀνάλυσης καὶ ἐρμηνείας.

Στὴ μέθοδο πού ἀντιπροτείνεται ἐδῶ γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς «προίκας» δεχόμαστε ὅτι *καταρχῆν* δὲν πρέπει νὰ μεινουμε μόνο στο ἐμπειρικὸ ἐπίπεδο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ δουλέψουμε μὲ ἕνα ἄλλο –δυναμικὸ– μοντέλο. Ἡ ὑπόθεση ἐργασίας στὴν ὁποία στηρίζεται ἕνα τέτοιο μοντέλο εἶναι ὅτι, προκειμένου γιὰ κοινωνικὰ φαινόμενα, ὁ περιορισμὸς τῆς ἔρευνας στο ἐμπειρικὸ καὶ μόνο ἐπίπεδο μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐπικίνδυνα στρεβλωμένες ἐρμηνείες καὶ ἀναλύσεις· ἡ ἀνάλυση ἀντίθετα πρέπει νὰ εἶναι δομικὴ: δηλ. νὰ προχωρεῖ σὲ διασυνδέσεις τοῦ συγκεκριμένου φαινομένου μὲ ἄλλα φαινόμενα γιὰ νὰ ἀποκαλυφθοῦν οἱ κρυφές –οἱ δομικές– σχέσεις πού καθορίζουν τὴν ταυτότητα, τὴ μορφή/ές καὶ τὴ λειτουργία/ες τοῦ φαινομένου πού μελετοῦμε. Μὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ στὴν παρουσίαση πού ἀκολουθεῖ δίνεται ἐμφαση, ὄχι ἀπλῶς στὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἀγαθῶν –ὅπως γίνεται στίς περισσότερες, ἀπ’ ὅσο ξέρω, μελέτες γιὰ τὴν προίκα–, ἀλλὰ στὴ δυναμικὴ τῆς διαδικασίας κυκλοφορίας τῶν ἀγαθῶν καὶ στὴν ἐνταξὴ αὐτῆς τῆς διαδικασίας στὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Γιατὶ, ἀπὸ μίαν ἀποψη, γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ σὲ ὀρθὴ κατεύθυνση ἡ στρατηγικὴ τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ προβλήματος πρέπει νὰ ξεκαθαριστεῖ τὸ συγκεκριμένο ἱστορικὸ περιβάλλον (τὸ παρελθόν) τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας (ποιές μορφές παίρνει, πότε καὶ πού τὸν ἐντοπίζουμε καὶ γιὰ ποιὸς ἀκριβῶς εἶναι πρόβλημα).

Ἔτσι ἡ θεωρία ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα πατροπαράδοτο ἔθιμο τὸ ὁποῖο συντηρεῖται ἀνά τούς αἰῶνες ὡς ἐπιβίωμα δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση. Ἀντίθετα μάλιστα· πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στο σύστημα τῆς προικοδοσίας καὶ τὸ σύστημα παραγωγῆς, καθὼς καὶ ἡ δυναμικὴ τοῦ φαινομένου. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα κοινωνικὸ φαινόμενο πού μετασχηματίζεται συνέχεια, ἀνάλογα μὲ τίς ἐκάστοτε κατὰ τόπου κοινωνικὲς καὶ οικονομικὲς συνθήκες, *ἔστω καὶ ἂν φαίνεται* νὰ διατηρεῖ τὴν ἴδια μορφή, ἀφοῦ *παριστάνεται* ἀναλλοίωτο μέσα στο χρόνο.

Στὴν ἱστορικὴ του δηλαδή διάσταση τὸ φαινόμενο ἐντάσσεται στο γενικότερο σύστημα ἀνταλλαγῆς γαμήλιων δώρων. Ὅπως ὅμως δείχνει ἡ ἱστορικὴ καὶ ἐθνολογικὴ ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα, τὰ γαμήλια συστήματα ἀνταλλαγῶν εἶναι συνάρτηση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο μεταδιβάζεται αὐτὴ· πράγμα πού εἶναι, μὲ τὴ σειρά του, συνάρτηση τῶν ἐιδικῶν κοινωνικῶν καὶ οικονομικῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦν σὲ διάφορους τύπους ἐλληνικῶν οἰκισμῶν ἢ περιοχῶν. Κι ἂν ἔτσι καταδειχναίτο ἡ

πολυμορφία τοῦ φαινομένου (π.χ. σὲ διάφορους τόπους: «νύφη ἀγοραστή», «νύφη πρωτοκόρη», «νύφη μὲ προίκα» κ.τ.λ.) καὶ ἡ διαφοροποίησή του ἀνάλογα μὲ τὴν κάθετη διαστρωμάτωση τοῦ κοινωνικοῦ χώρου, θὰ ἦταν τουλάχιστον χρήσιμο νὰ ὑποδειχθεῖ ὅτι οἱ μετασχηματισμοὶ αὐτοὶ θροῖσκονται σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ μετασχηματισμοὺς πού συμβαίνουν σὲ ἄλλους θεσμούς μὲ τούς ὁποίους ὁ θεσμὸς τῆς προίκας συνδέεται μὲ πολλαπλές ἀναγωγικὲς σχέσεις. Τέτοιοι θεσμοὶ εἶναι: α) οἱ θεσμοὶ πού συνδέονται δομικὰ μὲ τὸ σύστημα τῶν γαμήλιων ἀνταλλαγῶν (π.χ. γάμος, οἰκογένεια) · β) ἡ ἰδιοκτησία καὶ τὸ εἶδος καὶ ἡ μορφή τῶν περιουσιακῶν σχέσεων σὲ διάφορα στρώματα ἢ τάξεις· καὶ γ) ἡ θέση τῆς γυναίκας στο σύστημα παραγωγῆς σὲ σχέση μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας κατὰ φύλα καὶ κατὰ τάξεις καὶ ἡ – κυρίαρχη, ἀλλ’ ὄχι πάντοτε θεσμικὰ ἀναγνωρισμένη – θέση της στο σύστημα τῆς βιολογικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς.

Τελικὰ ἡ μελέτη τῶν μορφῶν πού πῆρε τὸ σύστημα τῆς προικοδοσίας σὲ συγκεκριμένες χωροχρονικὲς συνθήκες τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ μιά μορφή στὴν ἄλλη, ἐντοπίζει τούς λόγους πού ὀδήγησαν στὴν τελικὴ ἐπικράτηση τῆς νομικῆς μορφῆς τῆς «προίκας» πού ἐνωματώθηκε στὸν Ἀστικὸ Κώδικα. Ὁ θεσμὸς τῆς προίκας στὴ μορφή πού ἔχει σήμερα ἀνήκει στο ἀστικὸ ἰδεολογικὸ οἰκοδόμημα, πού – ἀπὸ μιά συγκεκριμένη ἱστορικὴ «στιγμὴ» καὶ μετὰ – ἔγινε ἡ *κυρίαρχη* μορφή καὶ πρόσφερε τὸ ὑλικὸ καὶ τὴ βάση γιὰ μιά νομικὴ ἰδεολογία (πρὸβλ. χαρακτηριστικὰ ἄρθρα τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα καὶ τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο), καὶ, *πάνω ἀπ’ ὅλα*, γιὰ τὴν ἀστικὴ ἰδέα τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ γάμου.

Ἡ θέση λοιπὸν μὲ τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ ξεκινήσει ἡ ὅποια διερεύνηση γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς προίκας εἶναι ὅτι στὴ σύγχρονη ἐλληνικὴ κοινωνία ὁ θεσμὸς τῆς προίκας δὲν εἶναι κατάλοιπο τοῦ παρελθόντος καὶ στοιχεῖο ἀνενεργὸ καὶ ἀνασταλτικὸ γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ συστήματος, ἀλλὰ στοιχεῖο πού ἔχει ἐγκλωβιστεῖ καὶ πού λειτουργεῖ μέσα στο συγκεκριμένο κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα καὶ συμβάλλει στὴ σταθεροποίηση καὶ τὴν ἀναπαραγωγὴ του. Αὐτὸ βέβαια θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ τὸ συμπέρασμα πού θὰ ἀκολουθοῦσε μίαν ἀνάλυση τοῦ προβλήματος: ὅτι πρόκειται γιὰ μιά στρεβλωμένη προκαπιταλιστικὴ φόρμα πού λειτουργεῖ ἐξαρτημένη ἀπὸ κυρίαρχες κεφαλαιοκρατικὲς σχέσεις μὲ τὸν ἰδιαίτερο τρόπο πού ἐπιβάλλει ἡ ἄνιση ἀνάπτυξη στίς χώρες τῆς περιφέρειας.

Καὶ κάτι ἀκόμη ὅμως. Ἡ παρέμβαση πού προηγήθηκε κρίθηκε ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ λαογραφία τῶν ἐθίμων ὅταν ἔχει ἀνθρωπολογικὴ-κοινωνιολογικὴ προοπτικὴ, δηλαδή ὅταν γίνεται ἱστορικὴ ἐπιστήμη μπορεῖ νὰ συμβάλει δυναμικὰ στὴ διερεύνηση, καὶ ἄρα ἐνδεχομένως, καὶ στὴν ἀπομυθοποίηση κοινωνικῶν προβλημάτων τῆς σύγχρονης ζωῆς καὶ νὰ πάψει πιά νὰ θεωρεῖται ὡς λαογραφία ἢ ἐνασχόληση μὲ τὴν τουριστικὴ περιγραφή γραφικῶν καὶ ἐξωτικῶν (καμιά φορὰ ἀκόμη καὶ πλαστῶν) λεπτομερειῶν τῆς ζωῆς στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία. Ἐδῶ κλείνει ἡ παρένθεση.

Κοινωνικὴ τοπολογία τῆς προίκας

Ἄν λοιπὸν ἡ προίκα εἶναι ἕνα κοινωνικὸ καὶ ὄχι ἕνα κοινωνιολογικὸ πρόβλημα, ἕνα κοινωνικὸ πρόβλημα μὲ ἱστορία ἀλλὰ καὶ μὲ ἱστορικὴ διάρκεια καὶ

έμμογή, είναι χρήσιμο νά κατατεθούν ἐδῶ ὀρισμένες πληροφορίες καί ὀρισμένες σκέψεις σχετικά μέ τά ἐρωτήματα πού ἐπισημάναμε ἤδη.

Στό πρῶτο ἐρώτημα («ἀν», δηλαδή, «ὑπῆρχε στήν ἑλληνική παραδοσιακή κοινωνία προίκα στή μορφή πού τήν ξέρουμε – ἔστω ἐμπειρικά – σήμερα») ἡ ἀπάντηση εἶναι καταφατική, ἐφόσον βέβαια τό ἐρώτημα δέν ἐπιμένει στό ὅτι ὁ θεσμός τῆς προικοδοσίας εἶναι ἕνα καθολικό, παμπάλαιο καί πανελλαδικό ἔθιμο, ἕνα ἐρώτημα πού συχνά τίθεται λανθασμένα γιατί ἀγνοοῦμε γενικά τήν ἱστορία τοῦ θεσμοῦ ἀλλά καί τήν ἑτερογένεια τῶν συνθηκῶν πού περιβάλλουν τό γάμο στίς διάφορες ἑλληνικές περιοχές καθώς καί

Γυναίκα ἀπό τά Ἀλώνα τῆς Φλώρινας (Ι. Παπαντωνίου, Ἔθνογραφικά, Ι, σελ. 46).

τούς χωροχρονικούς μετασχηματισμούς πού τυχόν γνώρισε ὁ θεσμός τῆς προικοδοσίας.

Μέ ἄλλα λόγια πρέπει προσεκτικά νά διευκρινίσουμε, ὅπως ἐπισημάναμε ἤδη, ὅτι ἡ συγκεκριμένη μορφή προικοδοσίας πού συναντοῦμε σήμερα (δηλαδή προίκα στή μορφή χρημάτων, γῆς καί γενικά ἀκίνητης περιουσίας) ἀπαντᾷ σέ παλαιότερα χρόνια σέ ὀρισμένες μόνον περιοχές τῆς κοινωνικῆς δομῆς. Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ φαινόμενο καί συνήθεια ταξική καί συγκεκριμένα συνήθεια ἀστική καί μέ τίς δύο ἔννοιες τοῦ ὄρου: τόσο τήν ταξική ὅσο καί τή συναφή της γεωγραφική, ἄς ποῦμε, ἔννοια πού ὀρίζεται ἀπό τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ πόλη καί χωριό ἢ πόλη καί ἐπαρχιακή περιφέρεια.

Σέ ἀνομοιογενή καί ἔντονα διαστρωματωμένη παραδοσιακή κοινωνία ὅπως ὁ β.έ. χώρος στούς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας, τά ἀστικά στρώματα ρυθμίζουν τό πρόβλημα τῆς μεταβίβασης τῶν περιουσιακῶν τους ἀγαθῶν μέσω τῆς διάθεσης τῆς περιουσίας πού κατέχουν σέ ἄρρενα καί θήλεια μέλη τῆς

οἰκογένειας εἴτε ἐνόσω οἱ γονεῖς – καί ἰδίως ὁ πατέρας – ζοῦν (ὅπως λέγεται ἰν νίνος: ἐν ζωῇ) εἴτε πεθάνουν. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ διάθεση τῆς περιουσίας ἔχει τή μορφή τῆς προίκας (προκειμένου γιά κορίτσια) καί δωρεᾶς (προκειμένου γιά ἀγόρια). Στή δεύτερη περίπτωση ἔχει τή μορφή τῆς διαθήκης. Φυσικά σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας, ὅμως καί ἀρκετά ὕστερα ἀπό αὐτήν ὡς τό 1946 πού ἔγινε ὁ Ἀστικός Κώδικας, αὐτά τά ζητήματα διευθετοῦνται ἀπό τήν ἐκκλησία στή βάση κανόνων τοῦ βυζαντινοῦ (ἑλληνορωμαϊκῆς ὅμως ἐμπνευσης) δικαίου, κυρίως στή μορφή πού πήραν στήν Ἐξάβιβλο τοῦ Θεσσαλονικιοῦ νομομαθοῦς Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, καθώς καί ἀπό τό τοπικό ἔθιμο «δίκαιο» πού καμιά φορά – ἰδίως ἀπό τό τέλος τοῦ 18ου καί τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα – ἀποκτᾷ καί γραπτή μορφή κοινοτικοῦ δικαίου. Ἐνῶ στό ἀνεξάρτητο ἑλληνικό κράτος ἡ Ἐξάβιβλος ἀναγνωρίζεται μέ τό νόμο τοῦ 1832 ὡς κρατικό ἰδιωτικό δίκαιο καί ἡ ἔθιμη πρακτική ἀποκτᾷ ἰσχύ νόμου.

Τό τοπικό ἔθιμο δίκαιο εἶναι πολύ ἰσχυρό, προκειμένου μάλιστα γιά ζητήματα πού σχετίζονται μέ τίς οἰκογενειακές σχέσεις. Σέ μιᾷ ἰδιωτικῆ ἐπιστολῆ τοῦ γιατροῦ Δημητρίου Σακελλαρίου σέ συγγενή του στή Σιάτιστα τό 1839 (Ἀρχεῖο Ζουπάν-Μωραΐτη)² διδάζουμε ἀνάμεσα σέ ἄλλα ὅτι ζητᾷ νά τοῦ στείλουν «μαρτυρικό ὅτι στή Σιάτιστα ἀφοῦ προικισθοῦν τά κορίτσια δέν ἔχουν δικαίωμα στήν κληρονομιά ὅταν ὑπάρχει γίος».

Ἡ περιουσία, ἡ μᾶλλον τό τμήμα τῆς περιουσίας πού περνᾷ στό γαμπρό ἐπ' ὀνόματι τῆς νύφης, μεταδίδεται – ὅπως καί σήμερα – μέ προικοσύμφωνα. Αὐτή εἶναι ἡ συνήθεια πού ἐπικρατεῖ στήν ἀρχουσα τάξη, στά ἡγετικά στρώματα. Ἐδῶ οἱ γονεῖς, ἡ οἰκογένεια, εἴτε ἔχουν ἤδη περιουσία εἴτε δάζουν κάτι στήν ἀκρη, συσσωρεύουν περιουσία γιά τά κορίτσια τους. Τήν περιουσία αὐτή εἶναι πού παραδίδουν στό γαμπρό τήν μέρα τοῦ γάμου.

Σέ ἰδιωτικές ἐπιστολές ἀπό τό ἴδιο ἀρχεῖο ἡ Ἑλένη Μωραΐτη, σύζυγος ἐμπόρου, γράφει στόν ἄντρα της τό 1827 ἀπό τή Σιάτιστα παράπονα

«ὅτι τούς ξέχασε καί ὅτι πρέπει νά στέλνει περισσότερα χρήματα γιά νά δάζουν κάτι στήν ἀκρη γιά τά κορίτσια».³

Ἡ τάση εἶναι μετά τή συγκέντρωση τῆς περιουσίας στή μορφή τῆς προίκας νά ψάχνουν γιά κατάλληλο γαμπρό.

Πάλι σέ ἰδιωτικῆ ἐπιστολή τοῦ 1833 ἀπό τό Μπεράτι (τά Βελέγραδα) πρὸς τή Σιάτιστα ὁ ἐμπορος Ναοῦμ Ἰατροῦ γράφει στή γυναίκα τοῦ Ἑλένη ὅτι ὁ δεσπότης Βελιγραδίου ἔστειλε ἀπό τήν Αὐλώνα τόν Χατζηαναστάση τοῦ Πρωτοσύγγελου νά ζητήσει γιά τόν ἀδελφό του γιατρό τήν κόρη τοῦ Ναοῦμ Τασία. «Εἶναι», γράφει, «λαμπρῆ εὐκαιρία, γιατί ὁ γαμπρός εἶναι πλούσιος, κοσμογυρισμένος, φραγκομερίτης. Μόνο πού θέλ' πολιτεία ἐλεύθερη καί τῆς ἀρεσίας καί ὄχι τή Σιάτιστα ἢ τή Μοσχόπολη».⁴ Καί σέ ἄλλη ἐπιστολή γράφει ὅτι «Ἄν

2. Α.Γ.Μήγας «Ἀρχεῖον Ζουπάν-Μωραΐτη» *Λεωνομα-Σιατιστῶν κίνημη*, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. Α 117 (ἀρ. ἐγγρ. 211).

3. ὁπ. παραπ., σελ. Α 112 (ἀρ. ἐγγρ. 134).

4. ὁπ. παραπ., σελ. Α 114 (ἀρ. ἐγγρ. 170)

λάβουν άλλη μορφή τὰ πολιτικά, θά στερεωθεῖ. "Αν ὄχι, θά πωλήσει τὸ τζιφλίκι [ἔνα ὑποστατικό μᾶλλον πού εἶχε στή Μοσχόπολη] καὶ θά ἐπιστρέψει νά φροντίσει γιὰ τὸν γάμο τῆς κόρης του πού εἶναι μακριὰ βέβαια, ἀλλὰ ἡ τύχη καλή». Καὶ ρωτᾷ «Νά δώσει λόγο;»⁵

Οἱ προξενεῖες αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι συχνές. Κλείνονται συμφωνίες, καὶ συζητοῦνται οἱ λεπτομέρειες σέ οἰκογενειακά συμβούλια σά νά πρόκειται γιὰ ἐμπορικές δοσοληψίες. Καὶ μόλις κλειστεῖ ἡ συμφωνία (δηλαδή τὸ λογοσήμαδο σφραγίζει τὴν προξενεῖα), γράφονται λεπτομερειακά προικοσύμφωνα πού καταχωροῦνται σέ κώδικες ἐκκλησιῶν ἢ τῆς τοπικῆς μητροπόλεως καὶ τὰ ἐνδιαφερόμενα μέρη παίρνουν τὸ ἴσο (ἀντίγραφο). Γράφονται ὅλα τὰ προικιά μὲ τυποποιημένο τρόπο καὶ ἀναφέρονται τὰ χρηματικά ποσά τὸ *τράχωμα* ἢ *τράγος* («δουκάτα τραχωμένα» ὅπως λέγονται στὸ Ἱμῆριος καὶ Μαργαρόνα) ἢ τὸ *νάχτι* (ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ὄρο *νάχ* πού σημαίνει μετρητά). Τὰ χρηματικά ποσά σέ νομίσματα ποικίλα τῆς ἐποχῆς: λίρες (μαχμουτιέδες, μετζίτια), ἀσάνια καὶ ἄσπρα, γρόσια· ἀλλὰ καὶ εὐρωπαϊκά νομίσματα: τσεκίνια, τάληρα, φλορίνια, ρεάλια, ντουμπλες, εἰκοσάρικα, φράγκα, ρουμπιέδες, καὶ μαζί παλιά (ἢ καὶ νεόκοπα) βυζαντινὰ νομίσματα: τὰ γνωστὰ κωνσταντινάτα.

Στὴν προίκα τῆς Ραλλοῦς Σακελλαρίου ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολη τὸ 1828 ἀναφέρονται «Ὅσα τῆς νύφης: 22 φλουρία πολιτικά γερά, 32 φλουρία πολιτικά μισάδια, 1 πεντάρι μεγάλο φλουρί, 100 ρουμπιέδες πολιτικοὶ φουτουκίων [τὰ *fonduc* ἦταν χρυσὰ σουλτανικά νομίσματα], 1 φλουρί ἀγνιάλι λεγόμενον». Μαζί ἀναφέρονται καὶ πολυτίμα κοσμήματα «2 δακτυλίδια μαλαγματένια, 1 ζευγὸς σκουλαρίκια μαλαγματένια, 5 ἐξάγια μαργαριτάρια, 2 ζωνάρια ἀσημοχρυσωμένα, 1 ζώνια τῆς βιέννας χρυσή. Καὶ ὅσα τοῦ γαμπροῦ: 1 φλουρί μεγάλο πεντάρι, 30 φλουρία πολιτικά ἀκαίρια...»⁶

Τὰ χρήματα καὶ ἡ γῆ (ἀμπέλια, χωράφια, λιβάδια, δέντρα, βοσκοτόπια ἢ ἀκίνητη περιουσία: σπίτι, σταύλος, ἀποθήκη, μαγαζί, ἐργαστήριον) πού παραχωροῦνται ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῆς νύφης καταγράφονται λεπτομερειακά μαζί μὲ τὸ ποσὸ τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς πού παραχωρεῖ (ἢ ὑπόσχηται νά παραχωρήσει) στὴ μέλλουσα σύζυγο τοῦ ὀ γαμπροῦ.

Ἡ μορφή τῶν προικοσυμφώνων ἦταν ἀρκετὰ τυποποιημένη· ἢ ἦταν ἕνας ἀπλὸς κατάλογος τῶν διαφόρων εἰδῶν ἢ εἶχε μιά τυπικὴ ἀρχὴ καὶ ἕνα τυπικὸ τέλος σέ περισσότερο ἢ λιγότερο λόγια μορφή. Ὅταν τὸ προικοσύμφωνο συντασσόταν μὲ ὄλους τοὺς τύπους τότε ἀναγραφόταν καὶ ἡ ἀξία τῶν διαφόρων εἰδῶν.

Στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα σέ τυπικὸ προικοσύμφωνο στὴ μορφή συμφωνητικῶν προικοδοτήσεως (πού στὴν Φιλιππούπολη ὀνομαζόταν *προικοχάρτι* καὶ σ' ἄλλες περιοχές τῆς Θράκης ἀγκλαβή) διαβάζουμε:

«Ὅσα εἰς μετρητὰ ἐδόθησαν εἰς χεῖρας τοῦ γαμπροῦ γρόσια 8000 καὶ 1 πεταλούδα διαμαντένια γρ. 300, 1 ζευγάρια σκουλαρίκια διαμαντένια γρ. 500, 10 ἐξάγια (σειρές) μαργαριτάρια

γρ. 1000, [...] 1 δακτυλίδι διαμαντένιον γρ. 300 [...] 1 ἀντίκα κόκκινη (παλιὸς δακτυλιόλιθος) μὲ μάλαγμα γρ. 30 [...] 1 φερετζές τζόχινος γρ. 300 [...] 1 μόδα (ἐπενδύτης) τζόχινη μὲ νοῦρκες (γούνωμα) γρ. 400, [...] 1 ζακέτο ἀτλάζι (μεταξωτὸ) κεντητὸ μὲ νοῦρκες γρ. 150 [...] 30 ὑποκάμισα, τὰ 25 μεταξωτὰ τὰ 5 βαμπακικά γρ. 1800 [...] 1 σινί (ταψί) τραπεζιοῦ μεγάλου γρ. 130 [...] ἔστησαν 21440 γρόσια [...]

Αὐτοὶ πού προικοδοτοῦν ἀντιπροσωπεύουν τὴν οἰκογένεια τῆς νύφης. Εἶναι ὁ πατέρας ἢ ὁ πατέρας καὶ ἡ μητέρα ἢ ἡ (χῆρα) μητέρα ἢ ὁ παππούς ἢ κάποιος θεῖος ἢ τὰ ἀδελφία.

Σαρακατσάνα νύφη, ἀρχές 1900. (Ι. Παπαντωνίου, Ἐθνογραφικά, 1, σ. 41).

Σέ μιά σειρά τυπικά ἀστικά προικοσύμφωνα τῆς δεκατίας τοῦ 1850 ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολη πού εἶναι καταχωρημένα στὸν κώδικα τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως συναντοῦμε διάφορους συγγενεῖς νά προικοδοτοῦν τὰ κορίτσια τους μὲ σπίτια καὶ ἐργαστήρια.⁸

Ἡ παραχώρηση τῆς περιουσίας αὐτῆς εἶναι προσωρινή. Γιατὶ σέ περίπτωση διαζυγίου ἢ θανάτου τῆς γυναίκας προτοῦ ἢ δίχως νά ἀποκτήσει παιδιὰ ἢ θανάτου τοῦ συζύγου ἢ περιουσία ξαναγυρίζει στὴν οἰκογένεια τῆς νύφης. Ἔτσι συναντοῦμε ἐγγραφα μὲ τὰ

7. Κ.Μ. Ἀποστολίδη «Δύο ἐγγραφα ἐκ Φιλιππουπόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος» *Θρακικά* 2 (1929), σελ. 364 καὶ 366.

8. Κ.Μ. Ἀποστολίδης «Κώδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως, 1850-1861» *Θρακικά* 15 (1941), σελ. 72-3.

5. *οπ. παραπ.*, σελ. Α 114 (ἀρ. ἐγγρ. 172).

6. Ν.Γ. Οἰκονομίδης «Κωνσταντίνος Οἰκονόμος» *Θρακικά* 4 (1933), σελ. 213-4.

ὅποια παραδίδεται πίσω στὸν πεθερὸ ἢ προίκα ἀπὸ τὸν χῆρο σύζυγο. Καὶ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ εἶναι τυπικὰ ὅπως καὶ τὰ προικοσύμφωνα:

Σ' ἓνα τέτοιο ἔγγραφο ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη διαβάσουμε:

«Ἴδου σημειώνομεν τὴν ὄσιν προίκαν παραδί-
δει ὁ Γεώργιος Νικολάου εἰς τὸν πενθερὸν τοῦ
Θεόδωρον Σίμου τῆς ἀποθανούσης γυναικὸς
τοῦ Ἀναστασίας καὶ θυγατρὸς τοῦ Θεοδώρου
ὡς ἀκολουθῶς ὀνομασί». Καὶ ἀκολουθοῦν τὰ
εἶδη, πού ὅταν εἶναι χρήματα ἢ κοσμήματα κα-
ταγράφονται μὲ ἰδιαίτερη προσοχή. «1 διαμαν-
τικό ἔως γρόσια 500, 1 δακτυλίδι διαμαντένιο,
(12 ὑποκάμισα, 4 κουντογούνια, 6 φουστάνια,
4 τσεβρέδες καὶ διάφορα ἄλλα εἶδη).» Καὶ με-
τὰ σημειώνεται «86 εἰς φλογριά, 1 ζευγάρι
βραχιόλια γροσίων 3.500.» Καὶ τὸ ἔγγραφο
κλείνει: «Ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἐδόθησαν τέλεια εἰς
τὸν Θεόδωρον Σίμου πατέρα τῆς ἀποθανούσης
Ἀναστασίας, ἔμπροσθεν τῶν ὑποφαινομέ-
νων».⁹

Ἡ συναντοῦμε ἔγγραφο προικοδοσίας γυναικας πού παντρεύεται γιὰ δευτέρη φορά καὶ παίρνει τὴν προί-
κα τοῦ πρώτου γάμου τῆς μαζί καμιά φορά μὲ τὸ ἀν-
δρομοίρι τῆς (δηλαδή τμῆμα τῆς περιουσίας τοῦ πε-
θαμένου πρώτου συζύγου τῆς). Μερικὲς φορές, δί-
νουν στὸν γαμπρό καὶ τὸ παλικαριάτικο, δηλαδή ἓνα
ἐπιπλέον ποσὸ ἢ περιουσία ἄλλου εἶδους (π.χ. κτήμα-
τα ἢ σπίτι), ὅταν αὐτὸς παντρεύεται γιὰ πρώτη φορά
καὶ παίρνει χήρα.

Σὲ προικοσύμφωνο τοῦ 1841 ἀπὸ τὴ Σιάτιστα διαβά-
ζουμε:

«Προικίζω τὴν παμφιλεστάτην μου καὶ γνη-
σίαν θυγατέρα ὀνόματι μοζιάναν καὶ ἀπὸ τὰ
μητρικὰ τῆς ὅσα εἶχεν εἰς τὸν α' γάμον μὲ τὸν
ἐν νέοις τίμιον κύριον κύρ δημήτριον υἱὸν τοῦ
παπὰ Θεοδώρου καὶ προίκα δίδομεν αὐτῆς
ταῦτα τὰ κάτωθεν φαινόμενα κατὰ τὸ σύνηθες
τῆς πολιτείας μας καὶ ἀναφέρονται: ρούχα, κο-
σμήματα, σκεῦη καὶ ἓνα κομμάτι ἀμπελιοῦ...»¹⁰

Σὲ ἄλλο προικοσύμφωνο τοῦ 1771 ἀπὸ τὴ Σιάτιστα
διαβάζουμε ὅτι ἡ χήρα νύφη

προικίζεται μὲ διάφορα προικιά (ὅπως, π.χ.
«κοντογούνια 4, τὰ 2 ὀλίγον φορεμένα καὶ τὰ
δύο καινούργια, φορέματα βενέτικα 2 ὀλίγον
φορεμένα καὶ μέτζικο καινούργια»). Μετὰ
ὁμως ἀναφέρεται ρητὰ «Ἐνα ἀμπέλι ἢ προίκα
τῆς καλέμια 8 καὶ ἀπὸ τοῦ ἀνδρός τῆς καὶ υἱοῦ
τῆς Ἰωάννου ἕτερα καλέμια 18 καὶ ἀκόμη
προίκα εἰς τὰ στολίδια τῆς ὅλα σούμα 95
ἄσπρα. Καὶ μετρητὰ τόσον ἀπὸ τὰ πατρικὰ τῆς
ὡσάν καὶ ἀνδριομήρι ὅλα φλογριά 100.»¹¹

Ὅταν πάλι παντρεύεται χήρος γιὰ δευτέρη φορά
καὶ παίρνει κορίτσι τότε τῆς δίνει κοριτσιάτικο γιὰ
νά τὴν ἐξασφαλίσει.

Σὲ προικοσύμφωνο ἀποδεικτικὸ γράμμα τοῦ ἔτους
1872 ἀπὸ τὴν Θάσο διαβάζουμε:

«Διὰ τοῦ παρόντος μου ἀποδεικτικῶ γράμμα-
τος δηλοποιῶ ἐγὼ ὁ Γεώργιος Δημητρίου ὅτι
εἰς κηρὸν ὅπου ἤθελον συζευχθῆ μετὴν δευτέ-
ραν μου γυνήν ἀγκλάδηναν ἐπειδὴ ἤμου χη-
ρευάμενος ὑπεσχέθη νά δώσω εἰς αὐτὴν μερι-
κὰ κτήματα ἐκ τῶν ἰδίων μου κτημάτων διὰ κο-
ριστιάτικα κατὰ τῆς πατρίδος μου τὰ ἔθιμα διὸ
ἐχάρισα εἰς αὐτὴν [ἀναφέρονται δέντρα, ἀμπέ-
λια, σπίτι, μελίσοια]. Ὅθεν τὰ ἀνωτέρω κτή-
ματα ὅπου ἐγὼ ἐξ ἰδίων μου τῆς ἐχάρισα κα-
θὼς καὶ τὰ διαληφθέντα μελίσοια καὶ τὸ χάλ-
κωμα τοῦ πατρός τῆς θά εἶναι ὑπὸ τὴν ἐξου-
σίαν τῆς καὶ θέλει τὸ μετέρχεται ὡς θέλει καὶ
βούλεται καὶ δέν ἔχει δίκαιον νά τὴν ἐνοχλήσει
τις δι' αὐτὰ. ἀλλὰ θά ναι ἀνενόχλητος περὶ αὐ-
τὰ διότι ἐγὼ ἐκεῖνα ὅπου τῆς ἐχάρισα τὰ ἔδωσα
εἰς αὐτὴν μὲ εὐχαριστήσιν μου. Ὅθεν εἰς τὴν
περὶ τοῦτο ἐνδείξιν ἐγένετο τὸ παρὸν μου καὶ
ἐνεχειρίσθη εἰς χεῖρας αὐτῆς διὰ νά ἔχη τὸ κύ-
ρος διὰ πάντα.»¹²

Φαίνεται ὅτι στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκο-
κρατίας, ἀλλὰ καὶ κυρίως μετὰ τὴν ἴδρυσή τοῦ ἑλλη-
νικοῦ κράτους, ὑπάρχει μιά τάση νά αὐξάνεται τὸ
ποσὸ τῆς προίκας καὶ γενικὰ σημειώνεται μιά τάση
ἐκχηματισμοῦ τῆς.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀντίστασης στὸν ἐκ-
χηματισμὸ τῆς προίκας ἀποτελοῦν τὰ ἐπεισόδια πού
καταγράφει ὁ οἰκονόμος Λοῖζος ἀπὸ τὸ Ταϊφύριο
Καλλιπόλεως στὴ Θράκη, μιά γεωργοκτηνοτροφικὴ
κωμόπολη μὲ περίπου 400 οἰκογένειες. Ἐκεῖ, ὅπως
καὶ στὰ γύρω χωριά συνήθιζαν νά δίνουν στὰ κορι-
τσια μόνον προικιά (δηλαδή ἄφθονο ρουχισμὸ καὶ
κλινοστρωμνές καὶ ἐπίπλωση· καὶ μάλιστα ὁ ἀρραβώ-
νας κρατοῦσε 2-3 χρόνια ὅσο νά ἐτοιμάσει ἡ νύφη τὰ
προικιά μόνη τῆς καὶ σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ὁ γαμ-
πρὸς ἔστειλε στὴ νύφη δῶρα καὶ χρυσὰ φλογριά).
Ὅταν λοιπὸν κάποιος πατέρας ἀποπειράθηκε νά δώ-
σει χρηματικὴ προίκα στὴν κόρη του, ὁ οἰκονόμος
ἀρνῆθηκε νά συντάξει τὸ προικοσύμφωνο καὶ οἱ κά-
τοικοι ἐξεγέρθηκαν καὶ ἀπαίτησαν θορυβῶδῶς ἢ τὴν
διάλυση τοῦ ἀρραβώνα ἢ τὴν ἀκύρωση τῆς προφορι-
κῆς ὑπόσχεσης.¹³

Ἐνα παρόμοιο ἐπεισόδιο σημειώνεται καὶ στὸ Ἄρ-
γυρόκαστρο στὴν Ἠπειρο. Ἐκεῖ οἱ δημογέροντες
πού παρευρίσκονταν πάντα στὴν ὑπογραφή ὄλων τῶν
προικοσυμφώνων ἐξέταζαν τὴν προίκα καὶ ἐκτιμοῦ-
σαν ἓνα-ἓνα τὰ ἀντικείμενα τῶν προικίων ἔτσι ὥστε
νά ἰσοσταθμίζουν τὸ ποσὸ τῆς πραγματικῆς δωρεᾶς
πού ἔδινε ὁ γαμπρός. Καμιά φορά μάλιστα ὑπερεκτι-
μοῦσαν τὴν προίκα γιὰ νά βοηθήσουν τὶς φτωχὲς νύ-
φες καὶ νά πληρώσει ὁ γαμπρὸς τὴ διαφορά ἢ τὸ ἀν-
τίθετο ἔτσι «ὥστε νά βοηθοῦν τοὺς ἀδύνατους». Ὅταν
λοιπὸν κάποιος ἀποπειράθηκε νά δώσει σὲ κά-
θε μιά ἀπὸ τὶς δύο κόρες του μεγάλη χρηματικὴ προί-
κα, δηλαδή 500 λίρες,

«οἱ γέροντες τοῦ εἶπαν: ἢ θά ἀκυρώσεις τὴν
συμφωνία ἢ θά σέ καταραστοῦμε. Ἐσύ ἔχεις
ἄρκετὰ, ἀλλὰ τί θά κάνουν οἱ ἄλλοι; Ἐτσι
κλείσθηκε νέα συμφωνία καὶ κάθε κόρη πήρε

9. (Ἀγνώστου) «Ἀδριανούπολις» *Θρακικά* 2 (1919), σελ. 386.

10. Στ.Π. Κυριακίδης «Σύμμεικτα. Διάφορα ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας» *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), σελ. 684.

11. *ὁπ. παραπ.* σελ. 679-80.

12. Ἀπὸ ὑπὸ δημοσίευση λαογραφικὴ συλλογὴ τοῦ Ν.Δ. Ἀργυρίου (Ἀρχεῖο τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν).

13. Οἰκονόμος Χ. Λοῖζος «Λαογραφικά Ταϊφυρίου» *Θρακικά* 6 (1935), σελ. 321.

κάτι λιγότερο από 90 λίρες. Τά υπόλοιπα τά κληρονόμησαν μέ διαθήκη.»¹⁴

Σέ περιπτώσεις λοιπόν υπέρβασης των καθιερωμένων γιά τήν προίκα παρεμβαίνει συχνά καί ή κοινότητα αλλά καί ή εκκλησία (όπως θά δοῦμε παρακάτω όταν θά μιλήσουμε γιά τόν κοινωνικό έλεγχο πού ασκείται σχετικά μέ τήν προικοδοσία).

Θά σταθοῦμε στήν ἐπισημάνση ὀρισμένων μόνο κοινωνικῶν ἐπιπτώσεων τοῦ φαινομένου τῆς ἐπικράτησης τῆς χρηματικῆς προίκας στή νεοελληνική κοινωνία ὡς κυρίαρχου μέσου κοινωνικῆς ἀναρρίξεως καί κοινωνικῆς κινητικότητας. Γιατί αὐτή ή συνήθεια μετασηματίσθηκε σέ κυρίαρχο ἰδεολογικό μηχανισμό γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἀστικής καί τῆς μικροαστικῆς νοοτροπίας τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας. Ἀκόμη καί σέ τάξεις καί στρώματα πού δέν εἶχαν κανένα πρόβλημα μεταβίβασης τῆς περιουσίας τους (ὅπως εἶχε ὁ πλούσιος Ἀργυροκαστρίτης τοῦ παραδείγματος πού ἀναφέραμε παραπάνω), ὥστε νά τό λύσουν διά τῆς προικοδοσίας ἢ διά τῆς κληρονομίας, ἀφοῦ δέν εἶχαν κανενός εἶδους μεταβιβάσιμη περιουσία, αὐτή ή συνήθεια ἔγινε ή *κυρίαρχη κοινωνική πρακτική*. Ὅλη ή οἰκογένεια (τό ἴδιο τό κορίτσι, καί οἱ γονεῖς καί τ' ἀδέλφια της) δούλευαν καί δουλεύουν γιά νά «φτιάξουν» μιά προίκα· νά βάλουν στήν ἄκρη, νά ἀποταμιεύσουν κεφάλαιο: τό κομπόδεμα (τίς περίφημες λίρες, ἢ τό διαμέρισμα ἢ τό μαγαζάκι) γιά νά μπορέσουν νά ἔρουν ἕναν καλό γαμπρό. Σ' αὐτήν τήν περίπτωση μποροῦμε πιά νά μιλάμε γιά *παραγωγή τῆς προίκας*.

Τό πρόβλημα λοιπόν τῆς προικοδοσίας σ' αὐτά τά στρώματα ἔχει διαφορετική μορφή καί δομή ἀπ' ὅ,τι στά στρώματα πού διαθέτουν περιουσία. Ἐπιφανειακά μοιάζει νά εἶναι ή ἴδια διαδικασία, στήν οὐσία

«Στολίδι τοῦ γονιοῦ οἱ ὁμορφες κορασιές. Μιά ἀπαντοχή ὁ προκομένος γνιός του (1924)». Α. Τζινίκου-Κακούλη, Λαογραφικοί Ἀντίλαλοι Βελδεντοῦ

Φωτογραφία στή Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης

ὅμως πρόκειται γιά διαφορετικές δομές, πού καθεμία τους ἔχει τή δική της λογική. Διαφορετικές δομές, καλυμμένες κάτω ἀπό μιά κοινή θεσμική ἢ νομική μορφή. Καί τό κοινωνικό πρόβλημα προίκα ἔχει διαφορετικές συνέπειες γιά τά στρώματα αὐτά, μόνο πού, οὔτως ἢ ἄλλως, σημαίνει τήν ὑποταγή τῆς γυναίκας σ' ἕνα ἄλλοτριωτικό σύστημα ἐπιγαμίας πού τήν ζυγίζει καί τήν ἀποτιμᾷ καί τῆς δίνει κοινωνική δύναμη στή βάση καί τό μέτρο τῆς περιουσίας πού τήν συνοδεύει στή μορφή τῆς προίκας. Ὅπως λέει καί ή παροιμία «Νύφη μέ χωρίς προίκα μιᾶ καί συλλογιέται» (παροιμία πού θυμίζει τήν ἀρχαία ρήση «Νύφη ἀπρικός παρρησίαν οὐκ ἔχει» ἢ τό «Ταῦτα δωρεῖται πατήρ πολλοῖς σὺν ἔδνοις ὥστ' ἐλευθεροστομεῖν» ἀπό τήν Ἀνδρομάχη τοῦ Εὐριπίδη).

Οἱ υπέρβασεις τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας

Θά μπορούσε νά θεωρήσει κανεῖς ὡς υπέρβασεις τοῦ κανόνα τῆς περιουσιακῆς ἢ χρηματικῆς προίκας συνήθειες πού εἶτε εἶναι θεσμοθετημένες (ὅπως ὁ θεσμός τῆς προικοδοσίας τῆς *πρωτοκόρης* ἢ *κανακαράς* πού τόν συναντοῦμε σέ πολλά νησιά τοῦ Αἰγαίου ἢ ὁ θεσμός τοῦ *σάγαμπρου* πού μπορεῖ νά ἀπαντᾷ μεμονωμένα σέ πολλές περιοχές τῆς Ἑλλάδας) ἢ διάφορες συνήθειες πού τείνουν νά θεσμοθετηθοῦν μέσα ἀπό μιά γενικευμένη πρακτική (ὅπως ἡ *προικοθηρία*).

α. Τά προνόμια τῆς πρωτοκόρης

Ὁ θεσμός τῆς *πρωτοκόρης* ἢ *κανακαράς* ἢ *κυρᾶς* εἶναι ἕνα ἔθιμο πού τό συναντοῦμε σέ ὀρισμένα νησιά τοῦ Αἰγαίου (τή Λέσβο, τή Νίσυρο, τή Μύκονο, τή Νάξο, τήν Πάρο, τή Σαντορίνη, τή Σίφνο, τά Ψαρά,

τήν Κάρπαθο και για τόν βορειοελλαδικό χώρο τή Σκόπελο) σχετίζεται άμεσα με τά ιδιαίτερα προνόμια τής πρωτότοκης θυγατέρας ή γενικά τών κοριτσιών σέ βάρος τών άγοριών. Στά νησιά πού άναφέραμε ξεχωρίζουν συνήθως οί οικογένειες τής έλίτ, οί κανακάρηδες, ως άπόλυτοι φορείς τής εξουσίας, ως ιδιαίτερο δηλαδή ήγετικό στρώμα γαιοκτημόνων με άυστηρές συνήθειες και άυστηρά καθορισμένο τρόπο ζωής, ένα είδος κλειστής κάστας με άυστηρή ένδογαμία στή βάση τών πρωτοτοκίων. Σέ όρισμένα από αυτά τά νησιά όλη τήν κινητή και άκίνητη περιουσία τήν κληρονομεί ή πρωτότοκη κόρη (και τήν παίρνει όταν παντρευτεί στή μορφή τής προίκας)· σέ άλλα, τήν μοιράζονται ή πρωτότοκη – με περισσότερα δικαιώματα – και ή δευτερότοκη· σέ άλλα, οί γονείς προικίζουν με όλη τους τήν περιουσία τό πρώτο κορίτσι και μετά με ό,τι ξαναποκτήσουν προικίζουν με τή σειρά τό επόμενο, ώσπου νά τά παντρέψουν όλα. Σέ άλλα νησιά, τέλος, (όπως ή Κάρπαθος) κληρονομούν αντίστοιχα τή μητρική και τήν πατρική περιουσία ή πρωτότοκη κόρη (ή κανακαρά) και ό πρωτότοκος γιός (ό κανακάρης) όταν παντρεύονται, γιατί τό έθιμο τό θέλει νά πηγαίνει τό θηλυκό στό θηλυκό, τ' άρσενικό στ' άρσενικό, κι άς άναγκάζονται τά υπόλοιπα παιδιά πού μένουν άκληρα νά μεταναστεύουν.

Η συνήθεια τού προικισμού τής πρωτότοκης ή τού πρωτοτόκου φαίνεται ότι επικράτησε ως μοντέλο και στά άλλα στρώματα (στους άγρότες, τούς ναυτικούς και έμπόρους) και συχνά δημιούργησε όξυ μεταναστευτικό πρόβλημα τών άκληρων.

Εύκολα καταλαβαίνει κανείς ότι με τό σύστημα αυτό μένει άυστηρά κλειστή ή έλίτ, και, ταυτόχρονα, διατηρείται ή ίσορροπία τών περιουσιακών σχέσεων ανάμεσα στίς λίγες οικογένειες πού έξασφαλίζουν με τήν ένδογαμία τήν προνομιακή τους κατάσταση και σημειώνεται μία τάση νά συσσωρεύεται όλο και περισσότερο ή κτηματική και κάθε άλλη περιουσία στά χέρια μιάς ολιγαρχίας ισχυρών. Με άλλα λόγια: αναπαράγεται σταθερά ένα κλειστό κοινωνικό σύστημα πού θυμίζει αρκετά τίς κάστες.

Τό έθιμο τηρούνταν άυστηρά και με συνέπεια πού έκπλήσσει τόσο τούς Εθρωπαίους περιηγητές τής εποχής (παρόλο πού αυτοί, άριστοκρατικής συνήθως καταγωγής οί περισσότεροι, γνωρίζουν καλά τό σύστημα τής άυστηρης ταξικής ένδογαμίας στίς χώρες τους), όσο και τούς μεταγενέστερους μελετητές. Προξενεί έκπληξη γιατί τό τοπικό έθιμικό δίκαιο είναι τόσο ισχυρό σ' αυτήν τήν περίπτωση, ώστε νά ξεριζώνει δολόκληρες οικογένειες, νά ξεσπιτώνει γονείς, νά δημιουργεί καταφανείς άδικίες, νά οδηγεί στή μετανάστευση. Τόσο ισχυρό, ώστε ούτε ή έκκλησία δέν μπόρεσε νά βάλει κάποιο περιορισμό. Ο Κυριάκος Σιμόπουλος στό *Ξένοι περιηγητές στήν Ελλάδα* παραθέτει αρκετές πληροφορίες για τό έθιμο.¹⁴

Ο Γάλλος περιηγητής Tournefort διηγείται από τό ταξίδι του στή Μύκονο:

«Πήγαμε στήν έκκλησία με τόν κουμπάρο και τήν κουμπάρα. Έπιτρέπονται και τέσσερεις

κουμπάροι, κυρίως όταν ή νύφη είναι τό μεγαλύτερο κορίτσι. Γιατί ή πρωτότοκη είναι τό προνομιούχο παιδί τής οικογενείας. Αν ό πατέρας έχει λογουχάρη 10.000 τάληρα, θά δώσει 5.000 στή μεγαλύτερη και τά υπόλοιπα θά τά μοιραστούν τά άλλα παιδιά κι άς είναι μία ντουζίνα».

Ένας άλλος Γάλλος περιηγητής στίς άρχές τού 18ου αιώνα ό Guys άναφέρει στίς περιγραφές του τό ίδιο έθιμο από τή Μυτιλήνη:

«Όλη ή κινητή και άκίνητη περιουσία τών γονέων δινόταν προίκα στίς θυγατέρες και μάλιστα στήν πρωτοκόρη. Τά άρσενικά παιδιά δέν προβάλλουν καμία άντίρρηση σ' αυτήν τήν άποξένωση από τήν πατρική περιουσία, μ' όλο πού έχουν δικαίωμα νά άρνηθούν και νά επικαλεσθούν τόν τουρκικό νόμο πού άναγνωρίζει τήν ίσομερή κατανομή τών περιουσιακών στοιχείων ανάμεσα σέ όλα τά παιδιά. Άλλά κάτι τέτοιο θά άτίμαζε τά άδελφια τής πρωτοκόρης».

Και οί προσεκτικές παρατηρήσεις όμως τού Ίρλανδου περιηγητή λόρδου Charlemont πιστοποιούν τήν ύπαρξη τού έθιμου, ενώ ένας άλλος περιηγητής ό Άγγλος βαρωνέτος Hawkins στά τέλη τού 18ου αιώνα προχωρεί σέ λεπτομερειακή άνάλυση και έρμηνεία τού έθιμου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τό 1701 ό Πατριάρχης Καλλίνικος σιγμάτισε τό έθιμο αυτό με έπιστολή του προς τό ποίμνιο τής Μυτιλήνης όπου γράφει ότι αποποιούνται:

«τό φύσει δίκαιον» γιατί «μέλλοντες ύπανδρευσαι τήν πρώτην θυγατέρα αυτών προικοδοτούσιν αυτήν κακοδούλως πάντα σχεδόν τά ύπαρχοντα αυτών, μηδέν όλως περι τών λοιπών αυτών παιδων φροντίζοντες, καταλιπείν και εκείνοις τό άνήκον αυτοίς μέρος, όπερ έδει άπολαβείν εκείνους, ως συμμετόχους τής προγονικής αυτών περιουσίας και κληρονομίας».¹⁶

Ο ίδιος Πατριάρχης όρισε και δικαιότερη κατανομή τής περιουσίας στα παιδιά. Όμως δέν έγινε τίποτε γιατί τό 1767 ό Πατριάρχης Σαμουήλ κατέκρινε πάλι, για άλλη μία φορά, τό έθιμο ως έξοντατικό·

«Πόσοι γονείς έχρωθήσαν», γράφει, «και έγυμνήθησαν και άφανίσθησαν δια τά ύπανδρευοσιν μίαν και μόνην θυγατέρα τους, και τέλος από εκεί όπου τό πρώτο έμακαρίζοντο, εκατήνησαν ύστερον εις έλεινήν κατάστασιν.» Και συνεχίζει σιγματίζοντας ειρωνικά τό έθιμο τής πρωτοκόρης: «Τό νά ύπανδρευθή μία από τίς άδελφές σας, τούτο άλλέως δέν γίνεται παρά με τήν τού λόγου σας άδικίαν και ή φιλοτεκνία εκαταστήθη τήν σήμεραν εις άδικοτεκνίαν, ή μία άδελφή νά φορτώνεται και τά λοιπά έδελφια νά ξεγυμνώνονται [...]»¹⁷

Τό έθιμο όμως συνεχίστηκε και μάλιστα ή ειδική προικοδότηση επεκτάθηκε και στή δευτεροκόρη, όπως φαίνεται από Κανονική Διάταξη τού 1836 πού έξέδωσε ό Πατριάρχης Γρηγόριος ό εκ Σερών ύστερα από άναφορά παραπόνων τών κατοίκων τής Μυτιλήνης για τήν αντιμετώπιση τής «μάστιγας» τής πα-

14. Α. Μαμμόπουλος *Ήπειρος. Λαογραφικά-Ήθρογραφικά-Έθνογραφικά*, Άθήνα, (τομ. 1-2) 1961-1964, τομ. Ι σελ. 156 και 160.

15. Κ. Σιμόπουλος *Ξένοι Περιηγητές στήν Ελλάδα*, Άθήνα 1970 και 1973, τόμ. Α' σελ. 715-6 και σημ. Ι και τόμ. Β' σελ. 243-6.

16. *δπ. παραπ.* τομ. Β' σελ. 244, σημ. Ι.

17. *δπ. παραπ.* σελ. 244-5.

ράλογης προικοδότησης της πρωτοκόρης. Στη διάταξη αυτήν αναφέρεται:

«Επεκράτησεν γάρ ἄπασιν τῶν τῶν γονέων περιουσίαν προικοδοτεῖσθαι ταῖς πρωτοκόροις καί δευτεροτόκοις τῶν θυγατέρων, οὐ μόνον ἐν μετρητοῖς, ἀλλά καί εἴ τί ὑποστατικόν ἢ ὀπίτιον τύχοι κεκτημένος ὁ πενθερός, παραχωρεῖν ἅπαντα τῇ δεσποτεῖα τῶν δύο πρώτων εἰσποισυμένων γαμβρῶν, αὐτὸν δὲ ἀποξενούμενον καί ἄοικον διαμένοντα οὐ μόνον ἀθλίως πένεσθαι ἐν τῷ γήρει, ἀλλά καί τὰς λοιπὰς θυγατέρας ἀνυπᾶνδρους καί ἀπροστατεῦτους παρ' ὄλον τὸν βίον καταλείπειν καί μύρια ἄλλα ἐκ τῆς τοιαύτης συνηθείας παραλόγως συμβαίνει τὰ ἐπακόλουθα. Ταύτην οὖν τὴν ἐξ ἔθους οὐχ ὁσίως ἐπικρατήσασαν κατάχρησιν κατιδόντες σύμπαντες οἱ εὐλογημένοι χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς πολιτείας ταύτης, ὀλεθρίαν καί πολυθλαβῆ τῇ πατρίδι αὐτῶν καί ἐκ πείρας ἐγνωκότες τὰ ἐξ αὐτῆς πολυειδῆ δεινά [...] ἐγνωσαν κοινῶς καί ὁμοφώνως καταργῆσαι αὐτὴν διόλου καί ἐξαλείψαι».¹⁸

Στὴ Σκόπελο μάλιστα (ὅπου ἡ πρωτοκόρη προικίζονταν μὲ τὸ οἰκογενειακὸ σπίτι, τὴν ἐπίπλωση καί ὅλη τὴν ἐκ μητρὸς περιουσία) ξεσηκώθηκαν τελικὰ οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι τοῦ οἰκισμού Γλώσσα καί κατήγγησαν βίαια τὸ ἔθιμο. Συγκεκριμένα, τὸ 1824, τὸν καιρὸ τῆς ἐπανάστασης, οἱ πατεράδες πού εἶχαν φτάσει σὲ ἀπόγνωση ἀποφάσισαν τὰ βίαια ἀντίμετρα πού ἀναφέρει ἡ ἔκθεση τοῦ ἐπάρχου Σκοπέλου πρὸς τὴ Διοίκηση.

«Ὅπως γράφει ὁ Δ. Γκίνης στὴ μελέτη του γιὰ τὸ μεταβυζαντινὸ δίκαιο: «Μὲ τὸ νὰ ὑπάρχη παλαιόθεν εἰς τὴν νῆσον Σκόπελον ἡ συνήθεια τοῦ νὰ δίδωσιν οἱ γονεῖς εἰς τὰς θυγατέρας των, ὅταν τὰς ὑπανδρεύουσιν ἔτοιμα σπίτια, οἱ κάτοικοι τῆς Γλώσσης, χωρίου κειμένου ἐν τῇ νήσῳ Σκοπέλῳ ἀπὸ 130 σπίτια, ἠθέλησαν νὰ παύσωσιν τὴν συνήθειαν ταύτην καί συνεφώνησαν ἐξ αὐτῶν δι' ἐγγράφου συμφωνητικῶν γράμματος ὅτι ὅστις εἰς τὸ μέλλον ἤθελε τᾶξει εἰς τὴν θυγατέρα του ἢ ἤθελε δώσει ὀπίτιον, οἱ λοιποὶ νὰ τὸ καίωσιν καί τὸν δίδοντα νὰ ἐξορίζωσιν ἀπὸ τὸ χωρίον κατὰ τὸ συμφωνητικὸν τὸ ὁποῖον ὀνόμασαν *Νόμον*».¹⁹

Σὲ ἄλλα νησιά τὸ ἔθιμο διατηρήθηκε ὡς τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ὅμως, ἀπὸ κεῖ καί πέρα, στάθηκε βέβαια ἀδύνατο νὰ ἐπιδιώσει μὲ τὴ γενικευμένη ἐπικράτηση τοῦ ἀστικῶν δικαίου καί τὴν ὑποχώρηση τῶν παραδοσιακῶν ἐθίμων.

β. Σὼγαμπρος

Τὸ ἔθιμο τῆς πρωτοκόρης μπορεῖ βέβαια νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιά θεσμοθετημένη ὑπερβάση ἢ κατάχρηση τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας. Ὑπάρχουν ὅμως καί ἄλλοι τύποι ὑπερβάσεις, πού ἐπιβάλλονται ἔμμεσα καί γίνονται ἀποδεκτές ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ἐνας συνηθισμένος τύπος ὑπερβάσης εἶναι ὁ *θεσμὸς τοῦ σὼγαμπρου*, δηλαδή ἡ συνήθεια νὰ μπαίνει ὁ γαμπρὸς σὼγαμπρος στὸ σπίτι τῆς νύφης ὅταν δὲν ὑπῆρχαν ἀρσε-

νικά παιδιὰ ἢ ἄλλα παιδιὰ σὲ περιοχές βέβαια ὅπου τὸ πατρικὸ ἢ γονεϊκὸ σπίτι κληροδοτεῖται στὰ ἀγόρια ἐνῶ τὰ κορίτσια προικίζονται εἴτε μόνον μὲ προικιά εἴτε καί μὲ προίκες (γιατὶ, ὅπως εἶδαμε στὴν περίπτωσιν τῆς πρωτοκόρης, ὁ ἄντρας, ὅταν δὲν παίρνει τὴν πατρικὴ του περιουσία ὡς πρωτότοκος κανακάρης, μπαίνει καί αὐτὸς ὡς ἓνα εἶδος σὼγαμπρου στὸ γονεϊκὸ σπίτι τῆς πρωτοκόρης ἢ κανακαρᾶς).

Εἶναι χαρακτηριστικὸ λογονόημα ὅτι ὁ σὼγαμπρος στὸ Βογατοικὸ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ὀνομάζεται καί σπιτόγαμπρος. Ὡστόσο, καθὼς λένε σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ, ἦταν πολὺ σπάνιο φαινόμενο. Ὅταν ὁμως συνέβαινε τότε δὲν γινόταν εἰδικὴ συμφωνία γιὰ τὴν προίκα, κι οὔτε γραφοῦσαν προικοσύμφωνο μιά καί ὅλη τὴν πατρικὴ ἢ γονεϊκὴ περιουσία τῆς νύφης θὰ τὴν κληρονομοῦσε ἀργὰ ἢ γρήγορα τὸ ζευγάρι. Οἱ σπιτόγαμπροι ἦταν πολὺ λίγοι καί, ἐνῶ σ' ὄλους τοὺς ἄλλους γάμους οἱ γυναῖκες ἔπαιρναν τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἄντρα τους, οἱ Βογατοικιώτες σπιτόγαμπροι, ὅπως καί ἄλλοι σὼγαμπροι, ἔπαιρναν τὸ πατρικὸ ἐπώνυμο τῆς γυναίκας τους.²⁰

Φυσικὰ ὁ θεσμὸς τοῦ σὼγαμπρου εἶναι μιά βολικὴ καί εὐκολὴ λύση. Ὅμως ἀκριβῶς σ' αὐτὲς τῖς περιοχές ὁ ἄντρας πού μπαίνει σὼγαμπρος ὑφίσταται κριτικὴ. Ἄν ὁ κανόνας εἶναι ὁ κάθε ἄντρας νὰ πρέπει νὰ φτιάξει τὸ δικὸ του σπιτικὸ, νὰ γίνεῖ νοικοκύρης ἢ νὰ πρέπει νὰ φέρει τὴ γυναῖκα του στὸ πατρικὸ του σπίτι, τότε ἐκεῖνος πού θὰ ξεπεράσει αὐτὰ τὰ ὅρια τοῦ ἀνδρικοῦ προτύπου γίνεται ἀντικείμενο κριτικῆς, κουτσομπολιοῦ καί καμιά φορὰ καί χλευασμοῦ.

Στὸ Κριμίνι Βοῖου, πάλι στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ὅπου τὸ σπίτι γιὰ τὸ νέο ζευγάρι ἦταν τοπικὸ συνηθεινὰ τὸ προσφέρει ὁ γαμπρὸς πού γινόταν ἔτσι νοικοκύρης καί ἀποκοῦσε πλήρη πολιτικὰ (δηλαδή κοινοτικά) δικαιώματα, οἱ ξεσπίτωτοι δὲν ἦταν καθόλου σὲ ὑπόληψη. Γι' αὐτὸ ἔμπαιναν συνηθῶς σὼγαμπροι σὲ οἰκογένειες πού εἶχαν μόνον κορίτσια νὰ τοὺς κληρονομήσουν καί μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποκοῦσαν, ἔστω ἀργότερα, ἓνα σπίτι γιὰ νὰ γίνουν καί αὐτοὶ σπιτονοικοκύρηδες, νὰ σπιτωθοῦν καθὼς ἔλεγαν, νὰ μοιάσουν τῖς κεφαλές τῶν τιμημένων σπιτιῶν τοῦ τόπου. Νὰ μὴ εἶναι χαλασοσπίτιδες, δηλαδή ἀνοικοκρεντοὶ, ὅπως ἐκεῖνος ὁ κόρακας πού ἦταν κι αὐτὸς κάποτε σὼγαμπρος κι ἀπ' τὴν πολλὴ ἀνυποληψία πού τοῦ εἶχαν οἱ ἄλλοι σπιτικοὶ κι ἀπὸ τὴν στενοχώρια μαύρισεν ἢ ψυχὴ του μαύρισαν καί τὰ φτερά του.

Ὅμως καί σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ τὰ κορίτσια πρέπει νὰ παντρευτοῦν ὀπωσδήποτε – ἀκόμη καί μὲ σὼγαμπρου. Ὅπως λέει καί τὸ τοπικὸ ἀνέκδοτο:

«Μιά μάνα εἶχε κάποτε μιά κόρη γιὰ παντρεία. Ἡ κόρη παρὰ τὰ ἐλαττώματά της ἠθέλεε καλὸν ἄντρα ἔσθ' ἠθέλει τώρα καί γαμπρὸ μὲ τὰ μάτια' τῆς ἔλεγεν ἡ μάνα της· ἔγχαβός καί πούνητος; ἀπαντοῦσε ἡ κόρη, δηλαδή ἄς βρεθεῖ γαμπρός κι ἄς εἶναι καί κατώτερος».²¹

Κι ἄς μπεῖ καί σὼγαμπρος, μολοντὶ οἱ κοινωνικὲς κινήσεις ἔστω καί ἔμμεσα – εἶναι πάντοτε σκληρῆς. Ὡστόσο, μπροστὰ στὸ δέλεαρ τῆς προίκας καί τὴν

20. Α. Λέτσας «Ὁ γάμος ἐν Βογατοικῶ» *Μακεδονικά* I (1940), σελ. 141 καί Α. Κορομηλῆς *Τὸ Βογατοικόν*, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 173.

21. Φ. Παπανικολάου *Λαογραφικὰ Δυτ. Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 147, 65 καί 80· τοῦ ἴδιου *Γλώσσα καί λαογραφία ἐπαρχίας Βοῖου*, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 226.

18. ὀπ. παραπ. σελ. 244-5, σημ. I

19. ὀπ. παραπ.

προοπτική της καθολικής και αποκλειστικής κληρονομιάς, πολλοί αποφασίζουν να υπερβούν τα κοινωνικά όρια που στην περίπτωση αυτήν είναι ούτως ή άλλως χαλαρά και ρευστά.

Σ' αυτές τις περιπτώσεις η γυναίκα μπορεί να εκμεταλλευθεί την προνομακία της θέση, όχι δέβαια στις γενικές κοινωνικές της σχέσεις αλλά στις καθημερινές ενδοοικογενειακές και ιδιωτικές της σχέσεις, γιατί προς τα έξω τό σπιτικό εκπροσωπείται πάντα επίσημα από τον άντρα σώγαμπρο ή όχι. Η γυναίκα μόνο σε περίπτωση χηρείας αναλαμβάνει προσωρινά και αποσπασματικά την εκπροσώπηση του σπιτικού της απέναντι στην κοινότητα.

γ. Προικοθηρία

Η πραγματική όμως κατάχρηση του θεσμού της προίκας - αφού οδηγεί σε άκραιες καταστάσεις - είναι η προικοθηρία.

Απ' ό,τι φαίνεται η προικοθηρία είναι παλιά συνήθεια. Όπου και όταν υπάρχει προίκα στή μορφή που της περιγράψαμε υπάρχει πάντα και η δυνατότητα της καθ' υπέρβασην χρήσης του εθίμου της προικοδοσίας. Ωστόσο, από την εδραίωση του αστικού κράτους στην Ελλάδα και μετά φαίνεται ότι κατάντησε πραγματική επιδημία. Οί γαμπροί κυνηγούσαν (και κυνηγούν) όλο και μεγαλύτερες προίκες χρησιμοποιώντας ως δόλωμα τά προσόντα τους: πτυχίο, θέση, έπάγγελμα, όνομα · και οί πατεράδες και οί οικογένειες μέ κορίτσια άγωνιούσαν (και άγωνιούν) καθώς κυνηγούν όλο και καλύτερο γαμπρό χρησιμοποιώντας ως δόλωμα όλο και μεγαλύτερες προίκες για να τά καλοπαντρέψουν. Καμιά φορά αυτού του είδους ό θηρευτικός δίος μοιάζει να επιδιόλκεται από τίς κοινωνικές συνθήκες μέ τίς άπαιτητικές προδιαγραφές για τόν άντρα αλλά - και κυρίως - για τή γυναίκα: πρέπει να είναι όμορφη, ήσυχη, πλούσια, νοικοκυρεμένη, και λοιπά και λοιπά. Είναι χαρακτηριστική ή διήγηση που παραθέτει ό Όλλανδός περιηγητής Egmont στίς αρχές του 18ου αιώνα για έναν «άτυχο» Έλληνα στην Πόλη:

«Έγινε τό προξενειό, μέ σπουδαία είναι ή άληθεια προίκα, και ύπογράφτηκαν τά συμβόλαια. Τή μέρα του γάμου ή νύφη ήταν σκεπασμένη μέ πέπλα, σύμφωνα μέ τή συνήθεια. Τέλος πάντων, ό γαμπρός οδήγησε τή νύφη στην πασάδα, ανέσυρε τό πέπλο και λίγο έλειψε να πάθει συγκοπή. Η νύφη ήταν τερατόμορφη. Άνοιξε τήν πόρτα και όγγηκε τρέχοντας στό δρόμο. Τόν πρόλαβαν όμως οί συγγενείς που παραδοκούσαν, πρόσθεσαν μερικά πουγγιά στην προίκα και από τότε τό ζευγάρι ζει εύτυχισμένο.»²²

Τό έπεισόδιο αυτό θυμίζει τό βυζαντινό δίστιχο «Πού πάρε χίλια πέρπυρα και κακοειδή γυναίκα, τά χίλια πάν' στ' ανάθεμα κι ή κακοειδή άπομένει» για τήν άτυχη νύφη που πρέπει τό λιπόδαρο ζύγισμά της στή ζυγαριά του κοινωνικού προτύπου για τή γυναίκα εμφάνιση να τό ίσοφαρίσει μέ μερικά πουγγιά νομίσματα.

Τό 1834 ό σαινειμονιστής Γουσταύος Έιχτάλ γράφει στό ήμερολόγιο των περιηγήσεών του για τό Γραφείο τής Πολιτικής Οικονομίας (που είχε άποστολή τήν όργάνωση τής οικονομικής δραστηριότητας του ελληνικού κράτους):

«Είς τήν Ρούμελην δέν προικίζουν οί γονείς θυγατέρας. Οί άδελφοί κληρονομούν έξ ίσου. Άπ' εναντίας είς Άθήνας, είς Άργος και άλλαχού τό πρώτιστον του πατρός καθήκον είναι να προικισή τās θυγατέρας του. Εάν ό πατήρ δέν έχη περιουσίαν, οί άδελφοί εργάζονται διά να δώσουν προίκα είς τήν άδελφήν των, δέν δύνανται δέ να νυμφευθούν προτου επιτελέσουν τό καθήκον τούτο. Είς τās καλās οικογενείας κληρονομούν έξ ίσου οί άδελφοί και αί άδελφαί, προαφαιρουμένης εκ τής πατρικής περιουσίας τής δοθείσης είς εκάστην των άδελφών προικός...»²³

Ό Έντμόν Άμπού όμως στό βιβλίο του *Η Ελλάδα τον καιρό του Όθωνα* περιγράφει μέ ζωντάνια και καυστικότητα τά άστικά ήθη τής δεκαετίας του 1850.

«Άν οί γάμοι», γράφει, «γίνονται μέ κάποια ελαφρότητα (έννοεί μάλλον: άβίαστα και εύκολα) στην ύπαιθρο, δέν συμβαίνει πάντα τό ίδιο στην πόλη. Η διαμονή στην Άθήνα συνηθίζει τά πνεύματα στην κερδοσκοπία: Έχει εκεί περισσότερες άνάγκες, άποβλέψεις, λοιπόν, σε περισσότερα έσοδα. Ένας νεαρός ζητάει όχι μονάχα μιá γυναίκα αλλά μιá προίκα. Δυστυχώς οί προίκες είναι πιό σπάνιες από τίς γυναίκες. Ένα κορίτσι που έχει 6.000 φράγκα μετρητά και τή συνήθεια να φοράει φτερά, δέν είναι άμελητέα ύπόθεση. Έτσι οί νεαροί που έχουν λίγη φιλοδοξία πάνε να βρούνε γυναίκα στό έξωτερικό. Δέν πάνε ούτε στη Γαλλία, ούτε στην Άγγλία, ούτε στη Γερμανία, άν και ύπήρχαν όρισμένα προηγούμενα που τούς διευκόλυναν σ' αυτό. Άπευθύνονται, κατά προτίμηση, στίς Έλληνίδες τής Βλαχίας και τής Μολδαβίας [...]. Μπροστά στα μάτια αυτών των δεσποινίδων βάζουν ν' άστράψει ό τίτλος του πρέγκιπα που έχουν δώσει στον έαυτό τους [...] Χρησιμοποιούν όλη τήν εδγλωττία που διαθέτουν για να άξιοποιήσουν τίς άξίες τους και κερδίζουν σ' αυτό τό παιχνίδι δέκα ή δεκαπέντε χιλιάδες φράγκα εισόδημα...»²⁴

Και μισόν αιώνα άγότερα ή Άγγλίδα Lucy Garnett στό βιβλίο τής *Η οικιακή ζωή στα Βαλκάνια* καταγράφει τό «ίδιο» πρόβλημα:

«Στή Ρωμυλία και τή Μακεδονία τά κορίτσια και οί νεαρές γυναίκες μπαίνουν σε μίσθωση για τόν θειρισμό του Ίούνη [...] Καθώς τά κορίτσια τής άγροτικής τάξης έχουν πολλή άπασχόληση στό σπίτι, πολύ σπάνια πηγαίνουν για έξωτερική εργασία. Αυτό δέβαια συμβαίνει όταν στό σπίτι υπάρχουν πολλά κορίτσια για παντρεία. Έτσι, μολονότι υπάρχει μεγάλη προκατάληψη κατά τής έξωτερικής εργασίας

22. Κ. Σιμόπουλος *δπ. παραπ.* τόμ. Β' σελ. 156.

23. Γουσταύος Έιχτάλ, *Η οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά τήν Έπανάσταση*, Άθήνα (Μπάυρον) 1974, σελ. 73.

24. Ε. Άμπού *Η Ελλάδα τον καιρό του Όθωνα*, Άθήνα (Τολίδης), μεταφρ. Α. Σπήλιου, χ.χρ.έ., σελ. 141.

των κοριτσιών, τά κορίτσια αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την πατρική στέγη για να δουλέψουν ώσπου να παντρευτούν [...] Οι γυναίκες της εργατικής τάξης στις πόλεις βρίσκουν εργασία στα εργοστάσια (συνήθως εργοστάσια δαντέλας ή υφαντουργεία) ή κερδίζουν τό ψωμί τους με τό ράψιμο, τό κέντημα και τή δαντελοπλεκτική [...] "Αλλα κορίτσια μπαίνουν ως υπηρεσίες και αποταμιεύουν προσεκτικά τούς μισθούς τους για τήν προίκα τους. Στίς επαρχιακές μάλιστα πόλεις συνηθίζουν να φορούν τά νομίματα στό λαϊμό τους, μιά μόδα κοινή σ' όλες τίς τάξεις. Εύκολα καταλαβαίνει κανείς τό ύψος τής προίκας βλέποντας μιά υποψήφια νύφη στολισμένη. Πολλά κορίτσια, και ιδίως τά ορφανά, τά παίρνουν από πολύ μικρά πλούσιες οικογένειες και τά υιοθετούν ως ψυχοπαίδια ή ψυχοκόρες. "Ως τά 13 μέ 14 φοιτούν στό δημοτικό και βοηθούν στίς ελαφρές δουλειές του σπιτιού μέ μόνη άμοιβή τό ντύσιμο, τή στέγη, τή διατροφή και κάποια δώρα στίς γιορτές. Μετά από 12 περίπου χρόνια πιστής υπηρεσίας – όταν δηλαδή είναι κάπου 20 μέ 25 χρονών – τούς δίνουν και προικιά και μιά μικρή προίκα και τούς βρίσκουν ένα σύζυγο, συνήθως καταστηματούχο ή τεχνίτη [...] Καθώς δέν υπάρχουν ταμειυτήρια ή άλλοι τρόποι για να επενδύονται μικροποσά, οί υπηρέτριες συνήθως αφήνουν τό μισθό τους να συσσωρεύεται στα χέρια του αφεντικού τους ώσπου να παντρευτούν..."²⁵

Η κατάσταση που περιγράφει η Γκάρνερ θυμίζει την πολύ κοινή για την ελληνική ύπαιθρο και για τά χαμηλά εισοδηματικά στρώματα των πόλεων κατάσταση που καταγράφει ή κοινωνιολόγος Ίωάννα Λαμπίρη-Δημάκη μετά από μία συστηματική έρευνα μέ έρωτηματολόγια σέ εργοστάσιο ύφασμάτων στα Μέγαρο στή δεκαετία του 1950.

«Τά περισσότερα κορίτσια είναι κόρες άκτημών εργατών, μέλη οικογενειών μέ πολλές κόρες ή ορφανά [...] Τά κορίτσια εργάζονται για να συσσωρεύσουν μιά προίκα. Αυτά τά κορίτσια παλιότερα δέν θά έπαιρναν καθόλου προίκα ή θά έπαιρναν κάτι λίγα από τούς γονείς τους. Η προίκα που φτιάχνουν τά κορίτσια μόνα τους – μέ τήν εργασία τους δηλαδή – τούς προσφέρει τή δυνατότητα ενός καλύτερου γάμου μέ τήν υπεργαμία..."²⁶

Ο (ιδεολογικός) έλεγχος του κοινωνικού προβλήματος «προίκα»

Η συνήθεια να κυνηγούν οί γαμπροί όλο και μεγαλύτερες προίκες και οί νύφες μέ τό δόλωμα τής μεγαλύτερης προίκας να γίνονται όλο και πιο άπαιτητικές για τά προσόντα του γαμπρού, άνοιξε βέβαια έναν

πλατύ (μαζί όμως και κακοτράχαλο) δρόμο για τήν κοινωνική κινητικότητα των άτόμων. Ταυτόχρονα ώστόσο διατήρησε τήν κρατούσα τάξη και τήν κοινωνική ιεραρχία, αφού βοήθησε στήν αναπαραγωγή τής άστικής τάξης σέ όλα τά σαφώς διακεκριμένα στρώματά της. Θά πρέπει λοιπόν ευθύς να δούμε πολύ προσεκτικά – και από κοινωνιολογική σκοπιά – τό ζήτημα των *εγκυκλίων κατά των προικοδοσιών* που εξέδωσε κατά καιρούς ή εκκλησία, ή όποια άνελαβε να ελέγξει και αυτήν άκόμη τήν οικονομική (σε τελευταία άνάλυση όμως : κοινωνική) διάσταση του γάμου.

Συχνά (και πολύ πρόχειρα) διάφοροι μελετητές ή άρθρογράφοι που ασχολούνται μέ τό ζήτημα τής προίκας προβάλλουν ως θετικές αυτές τίς εγκυκλίους και θεωρούν ότι ή εκκλησία προσπάθησε (όπως ό παλιός εκείνος Σόλων) να καταργήσει τόν θεσμό τής προίκας. Δίχως βέβαια να αποκλείεται έντελώς τό ένδεχόμενο να έγιναν μεμονωμένα κάποιες τέτοιου είδους παρεμβάσεις τής εκκλησίας ή να ύπήρχαν καλές προθέσεις, θά πρέπει να πούμε ότι και μιά άπλή άνάγνωση των εγκυκλίων αυτών δείχνει ότι στήν ουσία προκειται για μέτρα για τόν κοινωνικό έλεγχο που επιχειρεί να επιβάλλει ή εκκλησία σέ μιά κοινωνία που αναταράζεται όλο και περισσότερο καθώς ό καθένas μπορεί να επιδιώκει σέ άτομική βάση μέσα από μιά άστική νοοτροπία τή βελτίωση τής κοινωνικής του θέσης. Στήν περίπτωση αυτήν ή εκκλησία αναλαμβάνει να ελέγξει όχι τό ποσό και τό ποιόν τής προικοδοσίας γενικά, αλλά τό ποιός επιτρέπεται να πάρει και τί ποσό άκριβώς προίκας. Για να γίνει σαφέστερο : στήν πραγματικότητα προκειται όχι για εγκυκλίους κατά των προικοδοσιών αλλά για εγκυκλίους *κατά τής καθ' ύπέρβασιν* του κοινωνικού status (τής σειράς, όπως λέγανε) του καθενός *προικοθηρίας*. Κάθε άντρας πρέπει να παντρεύεται στή σειρά του και τό κυνήγι τής προίκας επιτρέπεται μόνον όριζόντια. Η εκκλησία λοιπόν επιχειρεί να βάλει φραγμούς στήν κάθετη κινητικότητα των άντρων, γιατί αυτοί επιτρέπεται να άσκούν και να ελέγχουν τήν έξουσία. (Φυσικά όταν μιλά κανείς για κοινωνικό status και προκειμένου για τή βαλκανική κοινωνία γενικότερα θά πρέπει να υπενθυμίζει ότι ή μόρφωση ή ό πλουτισμός μέ τό εμπόριο ή τήν εργασία μπορούν να άντισταθμίσουν και να καλύψουν τήν ταπεινή καταγωγή. Σ' αυτή τήν κοινωνία στούς τελευταίους αιώνες τής τουρκοκρατίας, όπως άκριβώς και στό έξής, σημασία έχει τί κατέχεις τή δεδομένη στιγμή. Ο πλουτισμός είναι μιά θεμιτή διέξοδος για κοινωνική άναρρίχηση και οί νεοπλουτιστικές άτέλειες εύκολα ξεχνιούνται ή παραδλέπονται.)

Όμως δέν επιτρέπεται να άνεβαίνει κανείς τήν κοινωνική κλίμακα («να αλλάζει σκάλα ή σειρά») μέσω τής προίκας. Τό status quo πρέπει να διατηρηθεί. Και γι' αυτό άκριβώς φροντίζουν οί πατριαρχικές και μητροπολιτικές εγκυκλίους.

Τό 1694, π.χ., ό πατριάρχης Καλλίνικος εξέδωσε μιά εγκύκλιο και όρισε ότι τό ποσό τής προίκας έπρεπε να είναι 2.000 γρόσια όταν ή περιουσία έφτανε τά 5.000 γρόσια.²⁷ Τό 1736 διάταξη του πατριάρχη Νεοφύτου του ΣΤ' όρισε :

"Όσοι από τούδε και εις τό έξής [...] βούλονται συναλλάγματα γάμων ποιήσαι και προικοδοτή-

25. I. Lambiri (I. Λαμπίρη-Δημάκη) *Women Factory Workers in a Greek Rural Factory*, Athens 1961,

26. Lucy Garnett, *Balkan Home-Life*, London 1917, σελ. 86-9, 94-5, 97.

27. K. Σιμόπουλος, *οπ. παραπ.* τόμ. Β' σελ. 244, σημ. I

σαι [...] εἰ μὲν τῆς πρώτης τάξεως εἶεν, ὀφείλουσι διδόναι διατετιμένην προίκα γροσίων πέντε χιλιάδων, συναριθμουμένων αὐτῇ τῶν μετρητῶν ἄσπρων, τῶν τζεβαχεικῶν (κοσμημάτων), τῶν ρουχικῶν καὶ λοιπῶν ἀπάντων πραγμάτων... Εἰ δὲ τῆς δευτέρας τάξεως τυγχάνοιεν ἔχουσι προικίζειν διατετιμημένως μέχρι δύο χιλιάδων καὶ πεντακοσίων γροσίων. Εἰ δὲ τῆς τρίτης τάξεως, ἔχουσι προικοδοτεῖν τὰ πάντα χίλια πεντακοσία γρόσια, καὶ μηδένα τὸν ἐκ τῆς τρίτης τάξεως τολμᾶν ὄλως ὑπερβαίνειν τὸν ἐν ἑκάστη ὀρισθέντα ἀριθμὸν προικοδοσίας...» (καὶ ἀκολουθοῦν μιά σειρά κυρώσεις καὶ ἀφορισμοὶ γιὰ τοὺς παραβάτες τῆς ἐγκυκλίου).²⁸

Τὸ 1792 οἱ πρόκριτοι τῆς Παραμυθιάς στὴν Ἡπειρο ζήτησαν ἀπὸ τὸ μητροπολίτη τους Ἄνθιμο νὰ ἐκδώσει διάταξη κατὰ τῆς προικοδοσίας. Μερικὲς δεκαετίες ἀγότερα, τὸ 1827, ἕνας ἄλλος μητροπολίτης ἐπαναλαμβάνει τὶς ἴδιες ἐντολές γιατί φαίνεται ὅτι οἱ παραβάσεις τῆς προηγούμενης μητροπολιτικῆς διατάξεως εἶχαν ἀυξηθεῖ. Καὶ οἱ δύο κώδικες κατὰ τῶν προικοδοσιῶν ὀρίζουν :

«τὸ πῶς νὰ γένοινται τὰ συνοικέσια καὶ τί νὰ τάζονται (τὰ ὅσα τοῦ τάζουν τοῦ γαμπροῦ διὰ προικίων ὅσον καὶ διὰ τὰ μετρητὰ καὶ σκουτικά καὶ χαλκώματα καὶ ἄλλα ὅπου περιλαμβάνουν) καὶ τὸ νὰ γράφεται τὸ προικοσύμφωνον (ἐπειδὴ καὶ γένοινται τὰ συνοικέσια ἄτακτα καὶ εἶναι ἀδιόρθωτα τὰ προικία καὶ προξενεῖται σύγχυσις καὶ ζημία)...»²⁹

Αὐτὰ γιὰ τὴ «γαμπροθηρία». Τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ἐκκλησία «γιὰ νὰ ἀπαλειφθῇ ἢ σύγχυσις καὶ ζημία» ὀρίζει καὶ τὸ ποσοῦ ἀκριβῶς πού μπορεῖ νὰ παίρνει κάθε γαμπρὸς ἀνάλογα μὲ τὴν τάξη (τὴ σκάλα) ὅπου ἀνήκει. Δηλαδή ὀρίζει τὰ κοινωνικά πλαίσια τῆς προικοθηρίας :

«Ἡ πρώτη σκάλα νὰ λαμβάνει εἰς μετρητὰ ἄσπρα τζουρούκικα χιλιάδες δέκα καὶ τὰ ἀκόλουθα τῆς προικός [...] Εἰς τὸ ἐξῆς ὅμως νὰ φυλάττεται ἀμεταθέτως ἡ τάξις αὐτῆ ἀρχομένη ἀπὸ τῆς πρώτης τάξεως τῶν πολιτῶν μέχρι τῆς δευτέρας, τρίτης καὶ τετάρτης. Βαθμηδὸν τὰ προικεῖα κατὰ τὴν ἑκάστου δύναμιν...» (καὶ ἀκολουθοῦν οἱ κυρώσεις γιὰ τοὺς παραβάτες).³⁰

Τέτοιου τύπου ἔλεγχος ἐπιχείρησε νὰ ἐπιβάλει ἡ ἐκκλησία συχνὰ καὶ μὲ τὴν παρότρυνση καὶ τὴ συναίνεση τῶν πολιτῶν (δηλαδή τῶν προκριτῶν, γιὰ νὰ εἴμαστε πιὸ ἀκριβεῖς).

Ὅμως τὸ φαινόμενο τῆς προικοθηρίας καὶ τῆς ὑποβολῆς σὲ προικοδοσία ξαπλώνονταν σὰν ἐπιδημία

σὲ ὅλα τὰ στρώματα καὶ ἀπὸ παιχνίδι δοσοληψίας ἀνάμεσα σὲ προνομιούχες οἰκογένειες ἢ ἄτομα πού ἔκαναν τοὺς συνδυασμούς τους στὴν σκακιέρα τῆς ἀστικῆς ἐπιγαμίας, μεταβλήθηκε βαθμιαῖα καὶ σταθερὰ σὲ καταπιεστικὴ ὑποχρέωση γιὰ τὰ χαμηλά εἰσοδηματικά στρώματα : γιὰ τοὺς ἀγρότες πού ξεπουλοῦν τὰ χωράφια τους γιὰ νὰ παντρέψουν τὰ κορίτσια τους στὴν πόλη ἢ γιὰ ν' ἀνοίξουν ἕνα μαγαζάκι ἢ μιά μικροεπιχείρηση στὸ γαμπρὸ τους · γιὰ ὅσους ξεσπιτώνονται γιὰ νὰ προικίσουν μὲ τὸ σπιτάκι τους τὸ κορίτσι · γιὰ νέους πού ξενιτεύονται γιὰ νὰ προικίσουν τὴν ἢ τὶς ἀδελφές τους καὶ νὰ μπορέσουν μετὰ νὰ παντρευτοῦν καὶ οἱ ἴδιοι · γιὰ τὰ κορίτσια πού δουλεύουν σκληρὰ σὲ χωράφια, ἐργαστήρια, ἐργοστάσια καὶ μεταλλεῖα γιὰ νὰ ἀποταμιεύσουν κάτι γιὰ τὴν προίκα τους · γι' αὐτές πού μπαίνουν ἀπὸ τρυφερὴ ἡλικία στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀστικῆς καλοπέρας · γιὰ ὅσες πουλοῦν τὸ μόνο ἀγαθὸ πού διαθέτουν, τὸν ἑαυτό τους, καὶ προσπαθοῦν μῆσα ἀπὸ τὴν πιὸ ὀδυνηρὴ ἐκμετάλλευση νὰ δάλουν κάτι στὴν ἄκρη μήπως καὶ τὶς πάρει κανεὶς καὶ ξεχαστεῖ τὸ παρελθόν τους.

Μιά ζωὴ στερήσεων, οἰκογενειακῶν δυσχερειῶν, καυγάδων, ταπεινώσεως, ἐξαθλίωσής πού ἀρθρώνεται γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα προίκα. Αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα πού ἐξακολουθεῖ νὰ ταλαιπωρεῖ τοὺς λεγόμενους μὴ προνομιούχους μὲ τὴν παράλογη λογικὴ τῆς ἀστικῆς ἀναρρίξεως καὶ τῆς μίμησης μὲσω ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν τῶν ἀστικῶν συνθηθειῶν.

Αὐτὸ ἐννοοῦσα ὅταν ὑποστήριξα – μὲ ἐλάχιστα ἐπιχειρήματα, εἶναι ἡ ἀλήθεια – ὅτι ἡ προικοθηρία ἀλλὰ καὶ γενικότερα ἡ προικοδοσία εἶναι κοινωνικὸ πρόβλημα διαφορετικῶν εἰδῶν καὶ μεγέθους ἀνάλογα μὲ τὴν ταξικὴ προέλευση καὶ τὴν ταξικὴ ἔνταξη. Καί, δέβαια, ὅτι εἶναι ἕνα πρόβλημα πού ἀφορᾷ μὲ διαφορετικὸ ὥστόσο τρόπο τόσο τὶς γυναῖκες ὅσο καὶ τοὺς ἄντρες.

Καὶ αὐτὸ ἐννοοῦσα ὅταν ὑπαινίχθηκα – σὲ ἀρκετὰ σημεῖα – ὅτι ἡ κοινωνιολογικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος τῆς προίκας εἶναι θεμιτὴ μόνον ὅταν καὶ ἐὰν στοχεύει νὰ τὸ ἐκθέσει ὡς κοινωνικὸ πρόβλημα πού ἐπιζητᾷ κάποια (κοινωνικὴ) λύση.

(Τὸ Β μέρος στὸ ἐπόμενο τεῦχος)

28. Δ. Γκίνης *Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1966, σελ. 181-2.

29. Δ.Α. Παναγιωτίδου «Κώδιξ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος κατὰ προικοδοσιῶν» *Ὁ ἐν Κων/πόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος* 27 (1900), σελ. 308 (μὲ διορθωμένη ὀρθογραφία).

30. *ὀπ. παραπ.* σελ. 309-10.

* Τὸ κείμενο αὐτό, πού δημοσιεύεται ἐδῶ σὲ τρεῖς συνέχειες, εἶναι τμῆμα μιάς σειρᾶς μαθημάτων πού ἔγιναν τὸ καλοκαίρι καὶ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1982 ἀπὸ τὸ ραδιοφωνικὸ πρόγραμμα EPT-Θεσσαλονίκης. Τὰ μαθήματα εἶχαν ὡς θέμα τὴν ὀργάνωση τοῦ (κοινωνικοῦ) χρόνου καὶ ἐιδικότερα τὴν κοινωνικὴ σήμανση τῆς τελετουργίας τοῦ γάμου στὴ βορειοελλαδικὴ κοινωνία τοῦ 19ου καὶ α' μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

** Θὰ ὑπάρχει, ὡστόσο, στὸ τέλος καὶ μιά βασικὴ βιβλιογραφία ἐπιστημονικῶν (κυρίως ἀνθρωπολογικῶν) μελετῶν γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς προίκας στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ λογοτεχνικός Πολίτης

12

Ἐπιμέλεια τεύχους: Μαριάννα Δήτσα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χρήστος Μπράβος

Τό μαύρο είναι χρώμα φιλικό
ὅπως τό φῶς, ἔχει ἑφτά πέπλα

•

Ντ. Μ. Τόμας

Τό ἄσπρο Ξενοδοχεῖο
(ἀποσπάσματα)
μετάφραση: Ρέας Γαλανάκη

•

Σάμουελ Μπέκετ

Ἐκείνη τή φορά
μετάφραση: Ρούλας Πατεράκη – Ντίας Ζυγούρα

•

Τζίνα Πολίτη

Ὁ Τρίτος Λόγος: Ἐκείνη τή φορά / Πολυμπέκετ

•

Δ. Ν. Μαρωνίτη

Ἐπτά σχόλια μέ ἀφορμή τήν Ἱστορία τοῦ Γ. Γιατρομανωλάκη

•

Γιάννης Δάλλας

Ἡ πολυσημία τοῦ καθαφικῶ ποιήματος:
Ξαναδιαβάζοντας τό Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ)

•

Βίκυ Λελεδάκη

Ἵπέρ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας Πολεμήσαντες

•

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Θωμά Λεχωβίτη, «Τρία ποιήματα μέ
σημαία εὐκαιρίας» τοῦ Ὀδυσσεά Ἐλύτη.

Δημ. Φ. Πέππα, «Ἐγκώμιο τῆς σκιάς»
τοῦ Χόρχε Λούις Μπόρχες.

Χρήστος Μπράβος

Τό μαῦρο εἶναι χρώμα φιλικό
ὅπως τό φῶς ἔχει ἑφτά πέπλα

I.

Τό πρῶτο πέπλο κρύβει
τό πλακόστρωτο.
Μόλις ἐφύγαν οἱ μαστόροι
ἄμα πατήσω τώρα
θά βουλιάξει
*Ὅμως μεσάνυχτα ἀκούονται
οἱ λόνοι, βγαίνουν οἱ πρακτικές
μέ τά ψαλίδια
Λούζονται στόν ἀσβέστη
Τ' ἄλλο πρῶι οἱ μαστόροι
καταριοῦνται κλαῖνε κρυφά
Γίνονται μάρμαρο

II. τά πρόσωπα

Πονκάμισα λαϊμόκοψη
μέ κόπιτσες
βαλοαμωμένος κόκορας σέ θρόνο
γυναῖκες σέ κλοιά ἢ νεκρή
στό κέντρο-μέσ σι' ἄσπρα.
Ἄνοιγω τή βαλβίδα ὄλοι
χαμογελοῦν ἢ ναφθαλίνη ζωντανεύει
τώρα, φωνάζω ἀστράφτει.
Ἄνοίγει μάτι γυάλινο
κι' ὄλους τούς καταπίνει.
Πυροτέχνημα ἀθανασίας.

III. ἡ κίνηση

Φαντάρει τῆς ὑποχώρησης
στόν πάτο τοῦ Ἄλιάκμονα
τά ρούχα τους σκαλώσαν
στά ρουγάκια – Θερμαϊκός ἀνήξερως.
Ἐδῶ εἶναι Δεσκάτη μακρινή
οἱ σφήκες ὀνομάζονται ταβάνια
δίνουν χρησμό στόν ἕπνο τοῦ Γκαντάρα
τ' ἀλόπασμα θά φτάσει ἀνατολή
τσαπράζια θά ξεβράζει
ὁ Ἄλιάκμονας-στά χρόνια μας.
Τίποτ' ἀπ' ὄλ' αὐτά
δέ φαίνεται στό χάρτη.
Οἱ τόποι σέ κονσέρβα.

IV. οἱ ἦχοι

Ἄνακουστος κελαιδιομός – σάν κλάμα
 Ἡ νύφη μοναχὴ
 σαλεύει ὁ φράχτης φέγγουν κοντακιές
 πὸ κάτω πλένουν σκούτινα
 δέ βάφουν τῆς Λαμπρῆς τ' αὐγά
 Στάχυ τῆς νύφης ἡ φωνὴ
 κι' ἀλεύρι ὁ θάνατος
 ἐκεῖ πού ὀπλίζει ὁ γαμπρός
 ὁ τόπος λαμπαδιάζει.
 Ἡ Χειμερία νάρκη ἔπεται.

V. τὰ ὄνειρα

Μπάλες τὸ ἄχυρο σέ μαῦρο σῆμα
 ὁ Αἰνείας σέ γραφεῖο μεταφορῶν
 ὁ τυφλὸς γεωμέτρης
 στοὺς κύκλους του – ἐγκλειστος.
 Ὁ πατέρας καρφώνει σανίδες
 ἔχει κρύψει τὸ πτώμα του μόλις.
 Ἄρα βί εθεῖ τὸ φάρμακο
 μέ βγάξετε Θά'μαι στὸ καφενεῖο.
 Παρασκευὴ γδέρνουν τὰ σπῖτια μας
 ξενοῦν τοὺς ἀχυρῶνες
 ὁ Αἰνείας μελετάει Λατίνους
 ὅλες οἱ στρόφιγγες κλειστές
 Χλωρὸ τὸ ἄχυρο.

VI. Οἱ δρόμοι

Κάρβουνα νά περάσει ὁ Ἐπιτάφιος
 ἢ Ἑλένη τὸ πουλί θά κελαιδήσει.
 Ὁπραματεντῆς κατεβαίνει
 κουβαλάει κρανία
 ὁ Ὀδυσσεὺς ξαναφεύγει
 φίλοι παλιοὶ σ' ἄλλη πτώση
 –Φίλιππος Μιλτιάδης Ἰωάννης Μιχαήλ–
 ὁ Μλότοαρης πού γνώρισες
 ἐβγήκε Φώτης.
 Ζαρκάδια στή γνάλα

VII.

Τὸ ἑβδομο πέπλο κρύβει
 τὸ πηγάδι.
 Σκύβω στὸ φιλιτρό
 καί ρίχνω πέτρα· κρότος τίποτα
 οὔτε νερό οὔτε τέλος
 εἶμαι στὸν κούφιο ἄξονα
 τοῦ κόσμου, ὁ ἄλλος πόλος
 κάτω ἀπὸ θάλους καί ψαλμούς
 τὸ μαῦρο ξεγεννάει τοὺς ποιητές του
 τρὶς στὸν ἀέρα
 τοὺς σηκάνει ὁ Διονύσιος.
 Δοκιμὴ Ἀνάστασης

Τρία ἀποσπάσματα ἀπό τό

«Ἄσπρο Ξενοδοχεῖο»

Ντ. Μ. Τόμας

μετάφραση: Ρέα Γαλανάκη

Ὁ Ντ. Μ. Τόμας γεννήθηκε στήν Κορνουάλη τό 1935 σπούδασε στήν Ὁξφόρδη καί ζεῖ στό Χέρφορντ τῆς Ἀγγλίας. Πρὶν ἀπό τό τελευταῖο του μυθιστόρημα Τό ἄσπρο ξενοδοχεῖο, πού τόν ἔκανε πασίγνωστο στήν Ἀμερική καί τῆς Γαλλίας, εἶχε δημοσιεύσει τέσσερα ποιητικά ἔργα, δύο πεζά, κι ἦταν ἐπίσης ὁ μεταφραστής τῆς Ἄννα Ἀχμάτοβα σιά ἀγγλικά. Τό τελευταῖο του μυθιστόρημα πρωτοδημοσιεύτηκε στήν Ἀγγλία κι ἀμέσως μετὰ στήν Ἀμερική τό 1981. Ἐκεῖ τό «ἀνακάλυψαν». Φέτος τήν ἀνοιξη κυκλοφόρησε καί ἡ μετάφρασή του σιά γαλλικά. Καί στήν Ἀγγλία, ἀλλά κυρίως στήν Ἀμερική καί Γαλλία, γράφτηκαν πολλά ἄρθρα γι' αὐτό τό βιβλίο. Θεωρήθηκε σάν ἓνα ἀπό τά καλύτερα μεταπολεμικά μυθιστορήματα.

Τό Ἄσπρο Ξενοδοχεῖο ἀναφέρεται στή ζωὴ μιᾶς Πολωνοεβραίας τραγουδίστριας τῆς ὄπερας, πού γεννήθηκε κι ἔζησε πρὶν ἀπό τήν ἐπανάσταση στή Ρωσία, ἔζησε κατόπιν στή Βιέννη καί ὑπῆρξε γιά μεγάλο διάστημα ψυχαναλυόμενη τοῦ Φρόντ, καί τέλος δολοφονήθηκε ἀπό τούς Ναζί, στή σφαγή πού ἔγινε ἔξω ἀπό τό Κίεβο, στό Μπάμπι Γιάρ. Ὁ ἴδιος ὁ Φρόντ εἶναι ἓνα ἀπό τά πρόσωπα τοῦ μυθιστορήματος, παρόλο πού ὁ, πῶς ἂν εἶναι φανταστικό.

Ὁ συγγραφέας περιγράφει τή ζωὴ τῆς παραπάνω γυναίκας κάνοντας τομές σέ διάφορες περιόδους τῆς ζωῆς της καί χρησιμοποιώντας πολλά εἶδη γλώσσας. Ἀντιμετωπίζει ἐπίσης τά ἐπεισόδια ἀπό διαφορετικές σκοπιές καί —ἀρᾶμέ διαφορετικό γράψιμο. Ὑπάρχει, γιά παράδειγμα, ἓνα μεγάλο ὁμοιοκατάληκτο ποίημα τῆς γυναίκας σέ πρῶτο πρόσωπο καί μετὰ ὑπάρχει τό ἴδιο σέ πεζό, πολύ μεγαλύτερο καί σέ τρίτο πρόσωπο. Σ' αὐτά τά δύο λογοτεχνικά κομμάτια στηρίζεται ἡ ὑπόλοιπη μυθοπλασία. Ἡ ἰδιωτική ζωὴ τῆς τραγουδίστριας μέ τῆ μέτρια καριέρα ἐμπλέκεται στούς τρεῖς μεγάλους καί μυθικούς ποταμούς τοῦ αἰῶνα: τήν ψυχάνάλυση, τῆ σοβιετικὴ ἐπανάσταση καί το φασισμό.

(Τά ἀποσπάσματα πού ἀκολουθοῦν εἶναι ἀπό τόν πρόλογο καί ἀπό τά κεφάλαια Ντόν Τζιοβάννι, Φράου Ἄννα Γκ., Τό σπῖτι τῶν διακοπῶν. Τό βιβλίο πρόκειται νά ἐκδοθεῖ σύντομα ἀπό τίς ἐκδόσεις Γράμματα.)

Ρ. Γ.

I
(Ἀπό τόν «Πρόλογο»)

19, Μπεργκάσσε
Βιέννη
4 Μαρτίου, 1920

Ἀγαπητέ Σάχς,

Παρόλο πού πολύ θά σ' ἀναζητήσουν οἱ συνάδελφοί σου στήν Ἑλβετία, θαρρῶ πώς ἔχεις ἀπολύτως δίκιο πού πηγαίνεις στό Βερολίνο. Σέ λίγα χρόνια τό Βερολίνο θά γίνεῖ τό κέντρο τοῦ κινήματός μας - γι' αὐτό δέν ἔχω τήν παραμικρή ἀμφιβολία. Ἡ εὐφροσύνη σου, ἡ φανερό σου αἰσιοδοξία, ἡ ζεστασιά σου καί ἡ εὐρύτητα τῆς μόρφωσής σου σέ κάνουν τό ἰδανικό πρόσωπο γιά ν' ἀναλάβεις τήν ἐκπαίδευση τῶν μελλοντικῶν ἀναλυτῶν, παρά τήν ἀνησυχία σου γιά τήν τύχη τῆς κλινικῆς σου πείρας. Σοῦ ἔχω τή μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη.

Παίρνω τό θάρρος νά σοῦ στείλω, σάν «ἀποχαιρετιστήριο δῶρο» - ἄν καί μαντεύω πώς ὁ χωρισμός μας δέν θά εἶναι γιά πολύ - ἓνα κάπως περίεργο «ἡμερολόγιο», πού μιά ἀσθενής μου, μιά νεαρή γυναίκα μέ ἀξιοπρεπέστατο χαρακτήρα, τό «γέννησε», ἀφοῦ ἐπισκέφτηκε τά ἱαματικά λουτρά στό Γκαστάιν. Ἐφυγε ἀπό τή Βιέννη ἀδύνατη καί γύρισε στρουμπουλή, κι ἀμέσως μου ἔδωσε τά γραφτά της. Μιά γνήσια ψευδοκύηση! Συνόδευε τή θεία της στίς διακοπές καί ὀπωδήποτε πρέπει νά προσθέσω ὅτι ποτέ δέν συνάντησε κανέναν ἀπό τούς γιουούς μου, ἄν καί μπορεῖ νά τῆς ἔχω ἀναφέρει ὅτι ὁ Μάρτιν ἦταν αἰχμάλωτος πολέμου. Δέν θά σέ κουράσω μέ τίς λεπτομέρειες τῆς περιπτώσῆς της, ἀλλά, ἄν κάτι ξυμνᾷ μέσα σου τόν *καλλιτέχνη*, θά σ' εὐγνωμονοῦσα γιά τίς παρατηρήσεις σου. Ἡ νεαρή αὐτή γυναίκα εἶχε μιά πολλά ὑποσχόμενη μουσική καριέρα πού σταμάτησε, κι ἔτσι ἔγραψε τούς στίχους ἀνάμεσα στά πεντάγραμμα μῆς παρτιτούρας τοῦ *Ντόν Τζιοβάννι*. Αὐτό βέβαια εἶναι ἓνα ἀντίγραφο τοῦ χειρογράφου (τό ὑπόλοιπο ἦταν ἀρχικά σ' ἓνα παιδικό βιβλίο ἀσκήσεων), πού μοῦ τό ἔφτιαξε μέ μεγάλη εὐχαρίστηση. Τό ἀντίγραφο εἶναι, ἄς ποῦμε, ὁ πλακούντας καί δέν χρειάζεται νά τό ἐπιστρέψεις.

Ἄν μπορεῖς νά διακρίνεις πίσω ἀπό τίς χοντρές ἐκφράσεις, μέ τίς ὁποῖες ἡ ἀρρώστια ἔχει ἀρτύσει τά γραπτά αὐτῆς τῆς κανονικά βρενῆς καί ντροπαλῆς κοπέλας, ἴσως μπορέσεις νά βρεῖς κομμάτια πού θά σοῦ ἀρέσουν. Μιλῶ σάν κάποιος πού γνωρίζει τή Ραμπελαισιανή σου ιδιοσυγκρασία. Μή στενοχωριέσαι, φίλε μου, δέν πρόκειται νά μέ προσβάλλεις. Θά μοῦ λείψουν τά Ἑβραϊκά ἀστεῖα σου - ὑπάρχει, ὅπως ξέρεις, ἓνας ἀνυπόφορα σοβαρός κόσμος στή Βιέννη.

Ἐλπίζω νά σέ δῶ στή Χάγη τό Σεπτέμβριο, ἄν αὐτό δέν γίνεῖ καί πιό μπροστά. Ὁ Ὄμπραχαμ ἔχει ὑποσχεθεῖ μίαν ἀνακοίνωση γιά τό κόμπλεξ τοῦ γυναικείου εὐνοουχισμού. Ἀναμφίβολα κρατᾷ πολύ στομωμένο μαχαίρι. Εἶναι πάντα ὑγιῆς καί εὐυπόλητος. Ὁ Φερνάντζι θά προσπαθήσει νά αἰτιολογήσει τόν νεόκοπο ἐνθουσιασμό του ν' ἀγκαλιάζει τούς ἀσθενεῖς του.

Τό σπίτι μας εἶναι ἀκόμη σάν ἄδειο, χωρίς τό «Κυριακάτικο παιδί μας», παρόλο πού ἐλάχιστα τήν εἶδαμε μετά τό γάμο της. Ἄρκει ὁμως γι' αὐτό.

Μ' ἐγκάρδιους χαιρετισμούς,
Δικός σου,
Φρόνυτ

II
(Ἀπό τό κεφάλαιο «Ντόν Τζιοβάννι»)

Ὁλόκληρη τή μέρα ὑπηρετές σιρώνανε τά στρώματα. Φύγαμε ἀπ' τ' ἄσπρο ξενοδοχεῖο, ἀφοῦ σηκωθήκαμε τά ξημερώματα,

νά κάνουμε μιά βόλτα μέ ἰσποφόρο στή μεγάλη λίμνη.

Ἀπ' τήν αὐγή, ὅπου ἄρχισε τό φῶς νά σθῆνει πλέαμε στό τρικάρτιο μέ τά λευκά πανιά.

Κάτω ἀπ' τό χράμι τό δεξί χέρι τοῦ γιουῦ σας βαθιά μέσα μου μπήκε ὡς τόν καρπό, πού τόν ἐρέλιασε δαντέλα ἀπό δέρμα. Ὁ οὐρανός γαλάζιος δίχως σύννεφα. Ἔσμιγε μέ τό δάσος τ' ἄσπρο ξενοδοχεῖο, καί τό δάσος μέ τό πράσινο τοῦ ὀρίζοντα. Εἶπα, σέ παρακαλῶ, γάμησέ με, σέ παρακαλῶ. Ἄραγε εἶμαι ὀμῆ; Δέν ντρέπομαι. Ὁ ἥλιος ἦταν δολοφονικός. Στό σκάφος δέν ὑπῆρχε χῶρος νά ἐαπλώσεις, ἐπειδή παντοῦ ἀνθρώποι ἐπῖναν κρασί

καί ροκανίζαν στήθη κότας. Συνέχεια μᾶς κοιτοῦσαν δύο ἀνάπηροι, πού ἀπ' τό χράμι μας δέν τό κουνούσαν.

Μ' ἔπιασε κάτι σάν πυρετός, τόσο ἀποχανωμένη ἀπ' τόν ἀδιάκοπο ρυθμό τοῦ γιουῦ σας, σάν πιστόνι μπαινόβγαίνε, καθηγητά μου, ὦρες κι ὦρες. Μέχρι πού ἔπεσον ὁ ἥλιος, τότε μόνο γύρισαν τό βλέμμα ἀλλοῦ, ὄχι πρὸς τήν πορφυρή δύση, μά πρὸς τίς φλόγες στό ξενοδοχεῖο, πού ξαναφάνηκε μέσα στά πεύκα. Κοκκίνιζαν τόν οὐρανό - ἡ μία πτέρυγα καιγόταν καί μαζεῦτηκαν ὀρμώντας στήν πλώρη γιά νά δοῦν μέ φρίκη. Ἔτσι σπρώχοντάς με πάνω του ξαφνικά ὁ γιουός σας μέ παλούκωσε, ἦταν τόσο γλυκά πού σιρίγγλια, ἀλλά κανεῖς δέν μ' ἄκουσε ἀπ' τίς σιριγγλιές δῶν ἐπέφταν ἡ πηδοῦσαν ἀπό τούς πάνω ὀρόφους τοῦ ξενοδοχείου. Σπάρραζα καί σπάρραζα, ὅπου ὁ ποῦτσος του ἐλευθέρωσε τό δροσερό του μαλακό ποτάμι. Σώματα καρβονιοισμένα στίς κορφές τῶν δέντρων, ἐρεθίστηκε ξανά, κι ἐγώ ξαναζυγίστηκα, ὦ, δέν μπορῶ νά σᾶς ἐξιστορήσω πῶς ἀνάβρυζεν ἡ μέθη, βλέπαμε τά κρεβάτια στήν ξεκοιλιασμένη πτέρυγα, δέν ξέραμε πῶς ἄρχισε, ἔλεγον ἴσως ἡ ἀσυνήθιστη ζέση τοῦ ἡλίου περνώντας μέσα ἀπό τίς ἀνοιχτές κουρτίνες ἀναψε τ' ἀκόμη ζεστά σεντόνια μας, ἡ καμαριέρες κουρασμένες (τό κάπνισμα ἀπαγορευόταν) ἀνάβανε τοιγάρο νυσταγμένες, ἡ ὁ χοντρός ἐστιακός φακός ἀπό τό χιόνι τοῦ βουνοῦ πού ἔλυωνε.

Ἦμωνα τόσο λυπημένη, δέν μπόρεσα νά κοιμηθῶ τό θράδυ, νόμιζα πῶς κάτι μέσα μου εἶχε σπάσει, ὁ γιουός σας ἦταν τρυφερός, μέσα βαθιά μου ὅλη τή νύχτα, ἀλλά δίχως νά κουνιέται. Ἐκλαιγαν γυναῖκες ἔξω στήν ταράτσα, ὅπου εἶχαν ἀπλώσει τούς νεκρούς, δέν ξέραν ἄν ἐσεῖς γνωρίζετε τόν ἄλικο θηλυκό πόνο, ἔνωσα ὁμως μιά ἀνατριχίλα συνεχῶς ν' ἀπλώνει ὅσο μαῦρες ρυτίδες ἔστειλε στήν ὄχθη ἡ γαλάζια λίμνη. Χαράματα δέν εἶχαμε οὔτε κουνήσει, οὔτε κοιμηθεῖ.

Όταν αποκοιμήθηκα στο τέλος ήμουν ή Μαγδαληνή, ακρόπρωρο πού βυθιζόταν στα βαθιά νερά.

Παλουκωνόμουνα σ' ένα ξιφία και ρουφούσα άέρα, έφενγαν κάθε τόσο φλοϋδες άπ' τό ξύλινο μου δέρμα, άνεμο από τά παγόβουνα, μακριά στα φώτα του βορρά.

Ό πάγος ήταν πρώτα μαλακός, μιά φάλαινα νανούριζε με μοιρολόγια τίς μπανέλες του κορσέ μου, δέν έξεχώριζα τον άνεμο από τίς οίμωγές των φαλαιών, και τίς καμποϋρες των άτέλειωτων άσπρων παγόβουνων. Και μέσα μου σιγά-σιγά πραγματικοί κομματιασμένοι πάγοι, οι δύο μας είχαμε γίνει παγοθραυστικό, κόπηκε ένα βυζί, ένιωσα έγκαταλειμμένη, γέννησα ένα ξύλινο μαρό, τά χείλη του άνοιχτά βυζαΐναν χιονί, και στροβιλιζόταν μακριά στην θύελλα. Άνάποδα γυρνώντας έσκιζόταν ή μητέρα μου από την καταιγίδα, την είδα νά στριφογυρνά μέσ' στην άσπριλα, έχετε δει ποτέ σας μητέρα νά πετά;

III

(Άπό τό κεφάλαιο «Φράου Άννα Γκ.»)

Ήταν τό δεύτερο παιδί και ή μοναδική κόρη γονέων όχι ιδιαίτερα πλούσιων. Ό πατέρας της προερχόταν από μιά ρώσικη εβραϊκή οικογένεια εμπόρων, και ή μητέρα της από μιά καλλιεργημένη πολωνική καθολική οικογένεια πού είχε εγκατασταθει στην Ουκρανία. Μέ τό γάμο τους, παρά τά φυλετικά και θρησκευτικά εμπόδια, οι γονείς της φράου Άννας απέδειξαν τά δικά τους φιλελεύθερα ιδεώδη, υπέφεραν όμως τίς συνέπειες της άποκοπής τους από τίς οικογενειές τους. Ό μοναδικός στενός συγγενής πού δέν στράφηκε εναντίον του ζευγαριού ήταν ή θεία της άσθενής (πού ζούσε μαζί της τώρα), ή δίδυμη αδελφή της μάνας της.

Αυτή ή γυναίκα είχε παντρευτεί ένα βιεννέζο δάσκαλο γλωσσών, από τό δικό της θρησκευμα, πού τον είχε συναντήσει όταν παρακολουθούσε ένα συνέδριο στο Κίεβο, τη γενέτειρα των δύο αδελφών. Γι' αυτό τό λόγο οι αδελφές αναγκάστηκαν νά ζήσουν χωριστά, αλλά ό στενός τους δεσμός παρέμεινε άμειωτος.

Σάν άποτέλεσμα της άφοσίωσης της στη δίδυμη αδελφή, ή θεία της φράου Άννας άποξενώθηκε σιγά-σιγά από την οικογένειά της, εκτός από τον πατέρα της, πού ήρθε νά ζήσει μαζί της όταν γέραςε. Ή άσθενής ένιωθε πώς και ή δική της ζωή είχε φτωχύνει από αυτούς τους οικογενειακούς καυγάδες. Κι ούτε υπήρχαν πολλοί συγγενείς στη δική της ηλικία για νά τό ίσοφαρίσει. Ή μητέρα της γέννησε ένα υγιό λίγο μετά πού παντρεύτηκε, πού τον άκολουθήσε πέντε χρόνια άργότερα ή Άννα. Ή θεία της, δυστυχώς γι' αυτήν, έμεινε χωρίς παιδιά.

Ή άσθενής κρατούσε τίς πιο τρυφερές άναμνήσεις από τη μητέρα της. Είχε μιά θερμά μητρική φύση, ωραίο παρουσιαστικό, δημιουργικό πνεύμα (ζωγράφιζε άκουαρέλες μέ αρκετό ταλέντο) κι αϋθόρμητο κέφι. Άν είχε μελαγχολίες, σχετικές συνήθως μέ τον άθλιο καιρό του φθινοπώρου ή του χειμώνα, χάιδευε τά παιδιά της μέ τό παραπάνω όταν τέλειωναν. Αυτή και ό πατέρας της Άννας άποτελούσαν ένα ωραίο

ζευγάρι. Κι ό πατέρας επίσης είχε πολλή ένεργητικότητα και γοητεία, και τό παιδί τον λάτρευε παρόλο πού επιθυμούσε νά μίν είναι τόσο άπασχολημένος. Είχε δουλέψει τρομερά σκληρά, χωρίς οικογενειακή ύποστήριξη, για νά σταθει στην δουλειά. Λίγο μετά τη γέννηση της Άννας, μετέφερε την οικογένειά του στην Όδησό, όπου έγινε ιδιοκτήτης μίας εταιρίας εξαγωγής δημητριακών. Ή μόνη του σχεδόν άνασυχή ήταν ή ίστιοπλοΐα: ήταν ό περήφανος ιδιοκτήτης ενός καταπληκτικού ίστιοφόρου.

Στην ευχάριστη θαλασσινή πόλη, κάθε καλοκαίρι, έσμιγαν μέ τό θείο και τη θεία της άσθενούς. Τό κοριτσάκι περίμενε πώς και πώς αυτές τίς επισκέψεις, πού, χάρη στο βιεννέζικο έθιμο των μεγάλων καλοκαιρινών διακοπών, κρατούσαν μερικές εβδομάδες. Μέ τους φιλοξενούμενους της οικογένειας, και μ' ευχάριστο καιρό για θαρκάδα, ό πατέρας της περνούσε πίο πολλές μέρες μακριά από τη δουλειά του και γινόταν πίο πρόσχαρος κι ευπρόσιτος: και ή μητέρα της άνθιζε κυριολεκτικά μέ τον έρχομό της πολυαγαπημένης της αδελφής και του ήλιου, μαζί. Ή αδελφή της, φυσικά, επειδή δέν είχε ή ίδια παιδιά, ήταν άφοσιωμένη στη μικρή της άνηψιά. Ή θεία είχε ήσυχο και σταθερό χαρακτήρα. Προικισμένη πανίστρια, προτιμούσε την ήρεμία του δωμάτιου μουσικής από την πιθανή φασαρία του σκάφους. Ό θεός της Άννας ήταν πίο κοινωνικός: ένας εγκάρδιος, χαρούμενος άνθρωπος, όπως ύποτίθεται πώς είναι οι θεοί. Ή άσθενής θυμήθηκε την άγάπη του για τ' άστεΐα, όπως λόγου χάριν νά φορά ένα άσπρο πηλήκιο άξιωματικού για την ίστιοπλοΐα. Ό θεός και ή θεία ήταν πολύ σημαντικοί για την Άννα, σάν ή μοναδική της «οικογένεια» εκτός από τους γονείς και τον αδελφό της — και μέ τον αδελφό της δέν είχε συνδεθει πολύ.

Άν δέν είχα εξοικειωθεί μέ τίς έξιδανικευτικές τάσεις της ώριμής μας ηλικίας, θά πίστευα πώς ή πρώτη παιδική ηλικία της άσθενούς δέν είχε καθόλου κουραστικά ή δυσάρεστα ίντερλούδια, αλλά την άποτελούσαν μόνο τό χτίσιμο πύργων στην άμμουδιά τό γλίστρημα στα νερά μέ τό ίστιοφόρο του πατέρα της, κάτω από τον μπλέ ουράνο, μπροστά από τους άπόκρημνους βράχους της Μαύρης Θάλασσας: και πώς αυτή ή ευδαιμονική κατάσταση διήρκησε χωρίς τέλος. Στην πραγματικότητα, αυτές οι ευτυχισμένες και ζωηρές άναμνήσεις έφτασαν μόνο ως τό πέμπτο της καλοκαίρι: γιατί ή σκιά του γεγονότος πού θά προκαλούσε μιάν άπάνθρωπα ξαφνική πτώση από τον παράδεισό της κρεμόταν ήδη πάνω της — ό θάνατος της μητέρας της.

Ή μητέρα της είχε τη συνήθεια νά διακόπτει την πλήξη του χειμώνα κάνοντας ευκαιριακές επισκέψεις στη Μόσχα, για ψώνια, γκαλερί και θέατρο. Για την Άννα υπήρχαν δύο παρηγορίες: είχε τον πατέρα της για τον έαυτό της, και ή μητέρα της γυρνούσε πάντα φορτωμένη μέ δώρα. Έκείνο τό χρόνο, άκριβώς πριν από τά Χριστούγεννα, δέν επέστρεψε μέ τά άναμενόμενα δώρα. Άντί γι' αυτά έφτασε ένα τηλεγράφημα, μέ την είδηση ότι μιά πυρκαγιά είχε καταστρέψει τό ξενοδοχείο, όπου έμενε. Στο άγουρο μυαλό της Άννας τά νέα σήμαιναν μόνο ότι ή μητέρα της θά έλειπε για μερικές άκόμη μέρες. Άν και, κα-

θώς είχε γδυθεί για νά ξαπλώσει, ταραχτήκε από τὰ κλάματα τῆς γκουβερνάντας. Ἐφερε στή μνήμη τῆς τὸν ἑαυτὸ τῆς ξαπλωμένο μ' ἀνοιχτά μάτια, ν' ἀναρωτιέται ποῦ θά μπορούσε νά εἶναι ἡ μητέρα τῆς, καί ν' ἀκούει τὴ θύελλα πού λυσομανοῦσε. Δυὸ ἀπὸ τὶς ἐπαναλαμβανόμενες παραιοθήσεις στὴ ζωὴ τῆς σάν ἐνήλικης – μιά θύελλα στὴ θάλασσα, καί μιά φωτιά σὲ ξενοδοχεῖο – συνδέονται ὀλοφάνερα μ' αὐτὸ τὸ τραγικό γεγονός.

IV

(Ἀπὸ τὸ κεφάλαιο «Τὸ Σπίτι Διακοπῶν»)

Ἡ Λίζα δὲν ἀναγνώρισε τὴν πόλη, καί ἡ πόλη ἐπίσης δὲν τὴν ἀναγνώρισε. Κάνοντας βόλτες μὲ τὰ πόδια ἢ μὲ τ' αὐτοκίνητο στ' ἀξιοθέατα ἐνιωθε – ὄχι ἐντελῶς νεκρή, ἀλλὰ ἐκτὸς πραγματικότητας, σὰ νά μὴν εἶχε ποτέ τῆς ζήσει ἐκεῖ. Κάποιος ὅμως τὴν ἀναγνώρισε. Μιά μαραμμένη γυναίκα μέσης ἡλικίας σταμάτησε στὸ πεζοδρόμιο καί, κοιτάζοντάς τιν βαθιά στὰ μάτια, εἶπε, «Ἡ Λίζα Μορόζοβα;» Ἡ Λίζα ὅμως κούνησε ἀρνητικά τὸ κεφάλι τῆς, τὴν προσέπερσε περπατώντας, κι ἔστειλε μπροστὰ τὸν Κόλια νά προλάβει τὸν πατέρα του. Ἦταν μιά καλὴ τῆς φίλη κάποτε· συμμαθήτριά τῆς στὴ σχολὴ χοροῦ.

Ὁ Βίκτωρ παρεξήγησε τὴ θλιμμένη τῆς ἔκφραση καί γεμάτος τρυφερότητα τῆς ἔπασε τὸ χέρι. Βρίσκονταν στὴν προκουαία, καί σκέφτηκε πὼς θά τὴν εἶχε ἀναστατώσει ἕνα κλίμα ἐρημιάς. «Μὴ σέ νοιάζει· αὐτὸ τέλειωσε,» τῆς μωρμούρισε. Ἄρχισε νά τῆς ἐξηγεῖ γιὰ ποιὸ λόγο τὰ πῶς πολλὰ ἐμπορικά κτίρια κατὰ μῆκος τῆς προκουαίας ἦταν κλειδωμένα καί μερικά εἶχαν ἀρχίσει νά ερειπώνονται, περιλαμβανόμενες κι αὐτὸ πού κάποτε εἶχε τὴν ταμπέλα: *Μορόζωφ, Ἐξαγωγαὶ σιτηρῶν*. Τώρα ὑπῆρχαν πάνω στίς πόρτες κυβερνητικὲς σφραγίδες, μὰ εἶχαν κι αὐτές ἐπίσης ξεβάψει, καί τὰ παράθυρα ἦταν σπασμένα.

Ὁ Κόλιας ἤθελε νά δει μέσα ἀπὸ τὸ σπασμένο παράθυρο κι ὁ πατέρας του τὸν σήκωσε ὡς τὸ περβάκι. Μέσα ὅμως δὲν εἶχε τίποτε νά δεῖς, ἐκτὸς ἀπ' τὸ σκοτάδι καί κάτι σπασμένα τζάμια.

Πῆραν τὸ λεωφορεῖο πρὸς τὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς παραλίας γιὰ τὸ παλιὸ τῆς σπίτι. Τὸ ἀχανές ἀσπρο σπίτι εἶχε μετατραπῆ σὲ Σπίτι διακοπῶν παρόλο πού οἱ ἀνέσεις του δὲν ἦταν συνήθως προσιτὲς σὲ περαστικούς πού ἔκαναν διακοπές, ὁ Βίκτωρ, σάν ἐξέχων σοβιετικὸς καλλιτέχνης, μπόρεσε ν' ἀγοράσει κουπόνια φαγητοῦ. Ἡ εὐχάριστη τραπεζαρία ἦταν γεμάτη κόσμος· κυρίως, ὅπως φαινόταν, μὲ βιομηχανικούς ἐργάτες ἀπὸ τὸ Ροστόβ. Δέν εἶχε μείνει οὔτε ἕνας πίνακας ἢ ἔπιπλο τῶν προηγούμενων ἰδιοκτητῶν. Μόνο τὰ δέντρα ἔξω ἀπὸ τὶς μπαλκονόπορτες ἔμεναν ὀλόγια. Καί μιά ἡλικιωμένη σερβιτόρα, πού τούς σέρβιρε τὴ λαχανόσουπὰ τους, ἦταν λαντζέρισα τὰ παλιὰ χρόνια. Τούς σέρβιρε μ' ἀπότομο τρόπο, καί ἦταν φανερό ὅτι δὲν ἀναγνώρισε τὴ Λίζα· οὔτε κι ἡ Λίζα αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη ν' ἀποκαλυφθεῖ, παρόλο πού παλιὰ τῆς μίλαγε συχνὰ μὲ φιλικὸ τρόπο.

Μετά τὸ γεῦμα περπάτησαν στὰ κτήματα γύρω ἀπ' τὸ σπίτι. Τώρα ὑπῆρχε ἕνα τσιμεντένιο μονοπάτι πού κατέβαινε στὸν μικρὸ κόλπο μὲ τὴν ἀμμουδιά· ἀλλὰ τὰ δυὸ τελευταῖα δὲν εἶχαν ἀλλάξει. Μόνο πού τώρα τσαλαβουτοῦσαν πολλοὶ ξένοι στὸ νερό, ἀντὶ τῆς μικρῆς οἰκογενειακῆς συντροφιά τῶν παιδικῶν τῆς χρόνων. Βοήθησε τὸν Κόλια νά γδυθεῖ, κι ἔβγαλε τὰ δικά τῆς παπούτσια καί τὶς κάλτσες (πιάνοντας τὴ φούστα στὰ ἐσώρουχά τῆς). Ὡς καί ὁ ἀντρας τῆς σήκωσε τὰ πανταλόνια του καί πλατσούρισε. Ἡ Λίζα ἔψαξε μὴπως ἦταν καμιά μέδουσα στὸ νερό, δὲν ὑπῆρχε ὅμως καμιά. Ξάπλωσαν μετὰ γιὰ νά στεγνώσουν τὰ πόδια τους στὸν ἥλιο· πού ἦταν ζεστός, μὰ ὄχι τόσο πολὺ ζεστός ὅσο τὸν θυμόταν, ἴσως γιὰτί ἔφευγε πιά τὸ καλοκαίρι. Κι οὔτε ὑπῆρχαν στὰ ἀπλωμένα κτήματα τὰ τροπικὰ σχεδὸν φυτὰ, λουλούδια καί δέντρα, πού ἡ μνήμη τῆς ἔλεγε πὼς ὑπῆρχαν. Ξαφνιάστηκε μ' αὐτὸ τὸ λάθος. Ἡ μνήμη τῆς ἴσως εἶχε μπερδέψει τὸ δικὸ τους κῆπο μὲ κάποιο ἄλλο μέρος πού εἶχαν ἐπισκεφθεῖ μὲ τὸ σκάφος πῶ νότια. Ἀφήνοντας τὸν Βίκτωρα νά λιάζεται, πῆρε μαζί τῆς τὸ παιδί γιὰ μιά ἐξερευνητικὴ βόλτα. Καμιά ἀλλαγὴ δὲν εἶχε ἀγγίξει τὰ πυκνὰ δέντρα στὸ ἀπόμερο αὐτὸ κομμάτι τοῦ κήπου· ἐκτὸς τὴν καλύβια πού, μισοδιαλυμένη ἀκόμη καί στὰ νιάτα τῆς, ἦταν τώρα ἕνα κουβάρι βάτοι καί χαμόδεντρα μέσα σὲ πέτρες καί σὲ σάπια ξύλα.

Ἐνοιώθε σὰ νά 'ταν ὄλο κι ὄλο ἕνα φάντασμα. Τὸ σῶμα τῆς ἦταν ψεύτικο, τὸ ἀγοράκι ἦταν ψεύτικο. Εἶχε ξεκόψει ἀπὸ τὸ παρελθόν κι ὥστόσο δὲν ζοῦσε τὸ παρόν. Καί ξαφνικά, ἐκεῖ πού στεκόταν ἀκουμπισμένη σ' ἕνα πεῦκο κι ἀνέπνεε τὴ δυνατὴ πικρὴ του μυρωδιά, ἕνας ξεκάθαρος δρόμος ἀνοίχτηκε πρὸς τὸ παρελθόν τῆς, σὰ νά 'χε φυσήξει κάποιος ἀνεμος ἀπὸ τὴ θάλασσα καί νά εἶχε διώξει τὴν ὀμίχλη. Δέν ἦταν μιά ἀνάμνηση ἀπὸ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ τὸ παρελθόν τὸ ἴδιο, τόσο ζωντανό, τόσο χειροπιαστό· καί κατάλαβε πὼς αὐτὴ καί τὸ πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια παιδί ἦταν ἕνα καί τὸ αὐτὸ.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ • ΠΑΝΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ
ΧΟΥΛΙΟ ΚΟΡΤΑΣΑΡ • ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΔΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΣ • ΜΑΡΙΑ ΚΥΡΤΖΑΚΗ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ • ΚΩΣΤΑΣ ΤΑΧΤΣΗΣ
ΝΑΣΟΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ
ΤΑΚΗΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ • ΓΚΑΜΠΡΙΕΛ ΓΚΑΡΣΙΑ ΜΑΡΚΕΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ • ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ
ΤΖΕΙΜΣ ΤΖΟΙΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ
Κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ • ΧΟΡΧΕ ΛΟΥΙΣ ΜΠΟΡΧΕΣ
ΣΟΥΖΑΝ ΣΟΝΤΑΓΚ
ΤΖΕΝΗ ΜΑΣΤΟΡΑΚΗ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΙΣΑΡΗΣ
ΤΡΙΣΕΥΓΕΝΗ ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ
ΕΛΕΝΗ ΒΑΚΑΛΟ
ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ • ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΓΑΤΟΣ
ΝΑΝΟΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ • ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΙΤΣΟΣ-ΜΥΛΩΝΑΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
3
Χάρτης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΗΡΙΑΔΑΝΟΣ

Ἀσκληπιοῦ 1 - Ἀθήνα. τηλ. 3617942-3601108

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΗΡΙΑΔΑΝΟΣ

Κυκλοφοροῦν σέ λίγο

Γκυστάβ Φλωμπέρ: Μπουβάο καί Πεκυσέ
Μετάφραση: Ἀντώνης Μοσχοβάκης

Π. Σ. Ράσπε: Οἱ ἀλλόκοτες περιπέτειες
τοῦ Βαρώνου Μυνχάουζεν
Μετάφραση: Κώστας Τρικοκλίδης

Σαῖχ Μουσλίχ ἐν ντίν Σαιιδή: Τό Γιουλιστάν ἢ
ὁ κήπος τῶν Ρόδων
Μετάφραση: Κώστας Τρικοκλίδης

Ἄγνωστος Ἀραβὰ ποιητής: Τό περιβόλι τῆς ἀγάπης
Μετάφραση: Κώστας Τρικοκλίδης

Ἄγνώστος Ἀραβὰ συγγραφέα: Συντίπας, ἢ οἱ πανουργίες καί
οἱ μηχανοραφίες τῶν γυναικῶν
Μετάφραση: Κώστας Τρικοκλίδης

Ἰβάν Τουργένιεφ: Τό ραντεβού, φτάνει πιά, Ἰάκωβος Πάσινγκωφ
Μετάφραση: Νίκος Βεργώτης

ΜΠΕΡΤΟΛΤ ΜΠΡΕΧΤ

Ὁ ἀφέντης Πουντίλα
καὶ ὁ υπηρέτης του Μιτί

Μετάφραση, Στάθης, Ιω. Δρουζέου

ΗΡΙΑΔΑΝΟΣ

ΜΠΕΡΤΟΛΤ ΜΠΡΕΧΤ

Στὴ ζυγκλά τῶν πόλειων

Μετάφραση, Στάθης, Ιω. Δρουζέου

ΗΡΙΑΔΑΝΟΣ

ΜΠΕΡΤΟΛΤ ΜΠΡΕΧΤ

Οἱ μέρες τῆς Κομμούνιας

Μετάφραση, Στάθης, Ιω. Δρουζέου

ΗΡΙΑΔΑΝΟΣ

Σάμουελ Μπέκετ

'Εκείνη τή φορά

Μετάφραση

Ρούλα Πατεράκη - Ντία Ζυγούρα

A: εκείνη τή φορά πού γύρισες πίσω εκείνη τήν τελευταία φορά για νά δεις υπήρχαν άκόμα τά χαλάσματα εκεί πού κρύφτηκες όταν ήσουν παιδί ήταν εκείνη τή γκριζα μέρα όταν πήρες τό έντεκα μέχρι τό τέρμα τής γραμμής και από κεί συνέχεια κανένα κανένα τράμ όλα καταρρημένα πολύν καιρό πρίν από κείνη τή φορά πού γύρισες πίσω νά δεις υπήρχαν άκόμα τά χαλάσματα εκεί πού κρύφτηκες όταν ήσουν παιδί εκείνη τήν τελευταία φορά ούτε ένα τράμ δέν άπόμεινε στό μέρος μόνο οι παλιές ράγιες πότε ήταν

Γ: όταν μπήκες μέσα μακριά από τή βροχή συνέχεια χειμώνας τότε συνέχεια νά βρέχει μέσα στην Πινακοθήκη μέσα μακριά από τό δρόμο μακριά από τό κρύο και τή βροχή γλίστρησες μέσα όταν κανείς δέν πρόσεχε και μέσα από τις αίθουσες τρέμοντας και στάζοντας μέχρι πού βρήκες ένα κάθισμα μαρμάρينو παγκάκι και κάθησες νά ξεκουραστείς και νά στεγνώσεις και πάλι έξω στό διάβολο μακριά από κεί πότε ήταν

B: πάνω στην πέτρα μαζί μέσα στον ήλιο πάνω στην πέτρα στην άκρη του μικρού δάσους και μέχρι εκεί πού φτάνει στο μάτι τό στάρι νά παίρνει νά κιτρινίζει και κάθε τόσο νά όρκίζεστε πώς αγαπάει ό ένας τόν άλλο ένα σιγανό μουρμούρισμα μόνο ούτε νά άγγιζεστε ούτε τίποτα πού νά θυμίζει άγγιγμα εσύ στην μιάν άκρη τής πέτρας εκείνη στην άλλη άκρη μεγάλη χαμηλή πέτρα σά μυλόπετρα ούτε νά κοιτάζετε ό ένας τόν άλλο μόνο μαζί εκεί πάνω στην πέτρα μέσα στον ήλιο μέ τό μικρό δάσος πίσω από τήν πλάτη σας ατενίζοντας πέρα τό στάρι ή μέ τά μάτια κλειστά κανένα σημείο ζωής όλα άκίνητα ούτε ψυχή από πέρα ούτε ήχος

A: κατευθειαν από τό φέρυ και άνηφορίζοντας μέ τό νυχτερινό σάκο προς τό δημόσιο δρόμο ούτε δεξιά ούτε άριστερά ούτε μία κατάρρα για τις παλιές σκηνές τά παλιά όνόματα κατευθειαν πήρες τήν άνηφόρα από τήν αποβάθρα προς τό δημόσιο δρόμο και δέν υπήρχε ούτε μεταλλικό καλώδιο νά

δεί κανείς μόνο οι παλιές ράγιες όλο σκουριά ήταν όταν ή μητέρα σου ό για τό Θεό όλα νεκρά πολύν καιρό πρίν από κείνη τή φορά πού γύρισες πίσω εκείνη τήν τελευταία φορά για νά δεις υπήρχαν άκόμα τά χαλάσματα εκεί πού έκρυψες όταν ήσουν παιδί τήν τρέλα κάποιου

Γ: υπήρχε ή μητέρα σου ό για τό Θεό όλα νεκρά από πολύν καιρό όλα σκόνη σωρός εσύ ό τελευταίος κουβαριασμένος πάνω στην πλάκα μέσα στο παλιό πράσινο παλτό μέ τά μπράτσα τυλιγμένα γύρω σου εσύ ποιός άλλος νά σε σφιχταγκαλιάζει για μία σταγόνα ζεστασιάς νά στεγνώσεις και πίσω στο διάβολο έξω από κεί και συνέχεια στη διπλανή αίθουσα ψυχή ζωντανή τριγύρω εκτός από σένα και τόν παράξενο επιστάτη νά περιφέρεται άποχανωμένος μέσα στις τσόχινες παντόφλες του ούτε ένας ήχος νά άκούγεται μόνο από καιρό σε καιρό ένα συρτό βάδισμα από τσόχα νά πλησιάζει κοντά μετά νά χάνεται

B: όλα άκίνητα εκτός από τά φύλλα και τά στάχια και σεεις τό ίδιο άκίνητοι πάνω στην πέτρα μέσα σε έκσταση ούτε ήχος ούτε μία λέξη μόνο κάθε τόσο νά όρκίζεστε πώς αγαπάει ό ένας τόν άλλο ένα σιγανό μουρμούρισμα μόνο ένα τίποτα μπόρεσε νά προκαλέσει δάκρυα κάποτε μέχρι πού εκείνα στέγνωσαν όλότελα εκείνη τή σκηνή όταν άνέβηκε στην επιφάνεια μέσα από τις άλλες και άνάδειξε εκείνη τή σκηνή

Τόν Πολυ-Μπέκετ σκηνοθέτησε ή Ρούλα Πατεράκη. Παίχτηκε από τό θίασο 'Επιθεώρησης Δραματικής Τέχνης. Τό κείμενο «'Εκείνη τή φορά» διάβαζε ό Δ. Ν. Μαρωνίτης. Οι φωτογραφίες πού δημοσιεύουμε είναι από τήν παράσταση τής Θεσσαλονίκης. 'Η παράσταση ξαναπλασμένη ριζικά δόθηκε για λίγες μέρες και στην 'Αθήνα, στο χώρο ενός παλιού εργοστασίου, αλλά ή άθηναική κριτική άπουσίασε και εσιώπησε, μέ μόνη εξαίρεση τόν Στάθη Δρομάζο.

- A: ήταν τό Τρώλους Τρώλους Τρέλα ἀπομεινάρι ἀπό πύργο νά στέκεται ἀκόμα ὄρθιο ὄλα τὰ ἄλλα χαλίκι καί τσουκνίδες ποῦ κοιμήθηκαν κανένας φίλος ὄλα τὰ σπίτια γκρεμισμένα ἦταν ἐκεῖνο τό τομάρι στήν πρόσοψη ὄπου ἐσύ ὄχι ἐκεῖνη ἦταν μαζί σου ἀκόμα τότε μαζί σου τότε μόνο τή μιά μοναδική νύχτα ὄπως καί νά ἔχει τό πράγμα βγήκες ἀπό τό φέρυ ἕνα πρωῖ καί ξαναγύρισες τό ἐπόμενο γιά νά δεις ὄπῃ ἦρχαν ἀκόμα τὰ χαλάσματα ἐκεῖ ὄπου κανείς ποτέ δέν ἦρθε στό μέρος ποῦ κρύφτηκες ὄταν ἦσουν παιδί ξεγλί-στρησες μακριά ὄταν κανείς δέν πρόσεχε καί κρύφτηκες ἐκεῖ ὄλη τή μέρα πάνω σέ μιά πέτρα ἀνάμεσα στίς τσουκνίδες μέ τό εἰκονογραφημένο βιβλίο σου
- B: ἦ στό παράθυρο μέσα στό σκοτάδι ν' ἀφουγκράζεσαι τήν κουκουβάγια οὔτε μιά σκέψη στό κεφάλι σου τόσο δύσκολο νά πιστέψεις ὄλο καί πῖο δύσκολο νά πιστέψεις πῶς ὄμολόγησες ποτέ σέ κάποιον πῶς τούς ἀγάπησες ἢ ὄμολό-γησες ἔστω ἕνα ἀπό κείνα τὰ πράγματα ποῦ ἐξακολουθοῦ-σες νά σκαρώνεις γιά νά κρατήσεις τό κενό ἔξω ἄλλη μιά ἀπό κείνες τίς παλιές ἱστορίες γιά ν' ἀποτρέψεις τό κενό νά κατακλύσει πάνω ἀπό τό κεφάλι σου τό σάβανο
- Γ: ποτέ ὄ ἴδιος ἀλλά ὄ ἴδιος σάμπως γιά τό Θεό νά εἶπες στή ζωή σου κάποτε ἐγῶ στόν ἑαυτό σου ἔλα τώρα κατάφερες ποτέ νά πεις ἐγῶ στόν ἑαυτό σου στό κρίσιμο σημεῖο τῆς ζωῆς σου ἐκεῖνο ἦταν μιά μεγάλη λέξη γιά σένα πρῖν ξεραθοῦν ὄλότελα ὄλα ἔχοντας πάντα κρίσιμα σημεῖα καί ποτέ ἐκτός ἀπό τήν πρώτη καί τελευταία ἐκεῖνη φορά ποῦ κουλουριάστηκες καί σύρθηκες σκουλήκι στή λάσπη ὄταν σέ τράβηξαν ἄγρια ἔξω καί σέ σάρωσαν καί σέ κανόνισαν ποτέ ἄλλοτε μετά ἀπό κείνη τή φορά ποτέ δέν κοίταζες πίσω μετά ἀπό κείνη ἦταν ἐκεῖνη τή φορά ἢ ἦταν μῖαν ἄλλη φορά
- B: μούρμουρίζοντας ἐκεῖνη τή φορά μαζί πάνω στήν πέτρα μέσα στόν ἥλιο ἢ ἐκεῖνη τή φορά μαζί στό μονοπάτι μέ τὰ λανάρια ἢ ἐκεῖνη τή φορά μαζί στήν ἄμμο ἐκεῖνη τή φορά ἐκεῖνη τή φορά ταιριάζοντάς τα ὄσο καλύτερα μπορούσατε ἀπό τή θέση αὐτή πάντα μαζί κάπου στόν ἥλιο στό μονοπάτι μέ τὰ λανάρια κοιτάζοντας μέσα στήν καθοδική ροή τοῦ ποταμοῦ τόν ἥλιο νά βυθίζεται καί ξεβράσματα ἀπό ἐπιπλέοντα ναυάγια νά φτάνουν ἀπό πίσω καί νά φευγοῦν ἀρμενίζοντας ἢ πιασμένο μέσα στά καλάμια τό ψόφιο ποντίκι φάνταζε νά ἦρθε καταπάνω σας ἀπό πίσω καί ἀπομακρύνθηκε ἀρμενίζοντας μέχρι ποῦ δέν μπορούσατε νά τό δεῖτε ἄλλο
- Γ: μέχρι ποῦ σήκωσες τό κεφάλι σου καί ἐκεῖ μπροστά στά μάτια σου ὄταν ἀνοιξαν μιά ἀπέραντη ἐλαιογραφία μαυρι-σμένη ἀπό τὰ χρόνια καί τή βρωμιά κάποιος διάσημος στήν ἐποχή του κάποιος διάσημος ἄντρας ἢ γυναικα ἢ καί παιδί ἀκόμα σά νά λέμε ἕνας νεαρός πρίγκιπας ἢ πριγκίπισσα κάποιος νεαρός πρίγκιπας ἢ πριγκίπισσα ἐξ αἵματος μαῦρος ἀπό τὰ χρόνια πίσω ἀπό τό τζάμι ὄπου σιγά σιγά καθώς κοιτάζες προσπαθώντας νά βγάλες νόημα σιγά σιγά μέσα ἀπό ὄλα ἐμφανίστηκε ἕνα πρόσωπο ἄν εἶχες γυρίσει πάνω στό παγκάκι νά δεις ποιός ἦταν ἦταν ἐκεῖ στόν ἀγκώνα σου
- B: πάνω στήν πέτρα μέσα στόν ἥλιο ἀτενίζοντας πέρα τό στάρι ἢ τόν οὐρανό ἢ μέ τὰ μάτια κλειστά νά μή διακρίνεται τίποτα ἐκτός ἀπό τό στάρι νά παίρνει νά κιτρινίζει καί τό γαλάζιο οὐρανό καί κάθε τόσο νά ὄρκιζεστε πῶς ἀγαπάει ὄ ἕνας τόν ἄλλο ἕνα σιγανό μουρμούρισμα μόνο δάκρυα ἀσταμάτητα μέχρι ποῦ στέγνωσαν γιά πάντα ξαφνικά μέσα στίς ὄποιες σκέψεις ποῦ θά μπορούσατε νά ἔχετε στίς ὄποιες σκηνές ἴσως ἢ ἐπιστροφή στήν παιδική ἡλικία ἢ στή μήτρα ἀκόμα χειρότερα ἢ σέ κείνο τό γέρο Κινέζο πολῦ πρῖν γεννηθεῖ ὄ Χριστός μέ τὰ μακριά ἄσπρα μαλλιά
- Γ: ποτέ ὄ ἴδιος μετὰ ἀπό κείνο ποτέ ἐντελῶς ὄ ἴδιος ἀλλά ἐκεῖνο δέν ἦταν κάτι καινούργιο ἐάν δέν ἦταν αὐτό ἦταν ἐκεῖνο τό ἀσημαντο περιστατικό καί ποῦ δέ θά μπορούσες νά εἶσαι ποτέ ὄ ἴδιος ἀφοῦ σύρθηκες ἐδῶ καί κεί χρόνο μέ τό χρόνο γιά νά βουλιάζεις μέσα στό ἱσόβιο τῆς ζωῆς σου μπερδεμα μουρμουρίζοντας στόν ἑαυτό σοι ποιόν ἄλλο πῶς δέ θά εἶσαι ποτέ ὄ ἴδιος μετὰ ἀπ' αὐτό δέν ἦσουν ποτέ ὄ ἴδιος μετὰ ἀπό κείνο
- A: ἢ κάνοντας μέ τόν ἑαυτό σου ποιόν ἄλλο μεγαλόφωνα φανταστικούς διαλόγους ὄπῃ ἔρε γιά σένα ἢ παιδική ἡλικία τὰ δέκα ἢ ἔντεκα χρόνια σου πάνω σέ μιά πέτρα ἀνάμεσα στίς γιγάντιες τσουκνίδες νά παριστάνεις πότε τή μιά πότε τήν ἄλλη φωνή μέχρι ποῦ βράχιασες καί ὄλες ἡχοῦσαν ἴδιες ἀργότερα μέσα στή νύχτα κάποιες ψυχικές διαθέσεις μέσα στό βαθύ σκοτάδι ἢ σεληνόφως καί κείνοι ὄλοι μαζί ἔξω στους δρόμους νά ψάχνουν γιά σένα
- A: ἐκεῖνη τή φορά ποῦ γύρισες πίσω γιά νά δεις ὄπῃ ἦρχαν ἀκόμα τὰ χαλάσματα ἐκεῖ ποῦ κρύφτηκες ὄταν ἦσουν παιδί ἐκεῖνη τήν τελευταία φορά κατευθείαν ἀπό τό φέρυ καί παίρνοντας τήν ἀνηφόρα πρὸς τό δημόσιο δρόμο νά προλάβεις τό ἔντεκα οὔτε δεξιά οὔτε ἀριστερά μόνο μιά σκέψη στό κεφάλι σου οὔτε μιά κατάρα γιά τίς παλιές σκηνές τὰ παλιά ὄνόματα ἐκτός μέ τό κεφάλι κατεβασμένο ἐπιταχύνοντας τό βῆμα δρασκέλισες τήν ἀνηφόρα μέχρι τήν κορυφή καί κεί σταματήσες περιμένοντας μέ τό νυχτερινό σάκο μέχρι ποῦ ἢ ἀλήθεια ἄρχισε νά χαράζει
- Γ: ὄταν ἄρχισες νά μή γνωρίζεις ποιός ἦσουν ἀπό τόν καιρό τοῦ Ἰαδὸμ προσπαθώντας νά βρεῖς τόν τρόπο πῶς θά μπορούσε ἐκεῖνο νά μπεῖ σέ κίνηση γιά μιά ἀλλαγὴ μή γνωρίζοντας ποιός ἦσουν ἀπό τόν καιρό τοῦ Ἰαδὸμ καμιά ἰδέα ποιός ἔλεγε αὐτό τό πράγμα τί ἔλεγε συνέχεια ἐσύ σέ ποιανοῦ κρανίο μπερδεύτηκες σέ ποιανοῦ θρηνο βρήκες τόν τρόπο τῆς ζωῆς σου ἦταν ἐκεῖνη τή φορά ἢ ἦταν τήν ἄλλη φορά στό ἴδιο μέρος μόνος μέ τὰ πορτραῖτα τῶν νεκρῶν μαῦρα ἀπό βρωμιά καί ἀρχαιότητα καί οἱ ἡμερομη-νίες πάνω στίς κορνίζες στήν περίπτωση ποῦ θά μπορούσες νά κάνεις λάθος στόν αἰῶνα μή πιστεύοντας ὄτι αὐτό θά μπορούσε νά εἶσαι ἐσύ μέχρι ποῦ σέ πέταξαν ἔξω μέσα στή βροχή τήν ὄρα ποῦ ἔκλεινε
- B: κανένα κοίταγμα στό πρόσωπο ἢ σέ κάποιο ἄλλο μέρος τοῦ κορμιοῦ ποτέ δέ γύρισες πρὸς ἐκεῖνη ἢ ἐκεῖνη σέ σένα πάντα παράλληλοι σάμπως σέ ἄξονα μηχανικό ἐπάνω ποτέ δέ γυρίσατε ὄ ἕνας στόν ἄλλο δυὸ κηλίδες τίποτ' ἄλλο ἐκεῖ στήν ἄκρη τοῦ ἄγρου οὔτε νά ἀγγίξετε καθόλου ἢ καί ποῦ νά μοιάζει μέ ἄγγιγμα πάντα ὄ χάρος νά μεσολαβεῖ ἀνάμεσά σας ἔστω καί μιά σπιθαμὴ μόνο κανένα κέντρισμα στή

σάρκα και στο αίμα ούτε λίγο ούτε πολύ σκιές εάν έλειπαν και οι δρκοι

A: νά μή φτάνεις πουθενά μ' αυτό τόν τρόπο λοιπόν τί ούτε λόγος για έρωτήσεις ούτε άλλη λέξη για τή ζωή δσον καιρό έζησες έτσι πάρε τά πόδια σου στο τέλος μέχρι τό σταθμό διπλωμένος στά δυό φτάσε σ' αυτόν μ' αυτόν τόν τρόπο όλα κατάκλειστα και καρφωμένος μέ σανίδια ο Δωρικός τελευταίος σταθμός το Μγάλου Νότιου και 'Ανατολικού όλα κατάκλειστα και τό περιστηλίιο κατακερματισμένο θρύψαλα λοιπόν τί άπόμεινε

Γ: ή βροχή και οι παλιές στροφές και σύ προσπαθώντας κάπως νά βρεις ένα σχήμα γι' αυτό καθώς συνέχιζες τό δρόμο σου πώς θά μπορούσε εκείνο νά μπει σέ κίνηση κάπως για μία άλλαγή άφου ποτέ δέν μπήκε πώς μή έχοντας ποτέ μπει σέ κίνηση θά μπορούσε νά βάλει σέ κίνηση τά παλιά γρανάζια προσπαθώντας νά σέ κάνει νά σαλέψεις μέσα του καθώς τρεκλίζοντας παραπατούσες και μουρμούριζες σ' δλόκληρη τήν ένορία μέχρι πού στέγνωσαν οι λέξεις και τό κεφάλι στέγνωσε και τά πόδια ξεράθηκαν οποιου και νά ήταν ή τόν παράτησε δ,τι και νά ήταν

B: μάρμαρα άκίνητα πάντα μάρμαρα άκίνητα όπως εκείνη τή φορά πάνω στην πέτρα ή εκείνη τή φορά στην άμμο ξαπλωμένοι παράλληλα μέ τά μέλη τετωμένα στην άμμο μέσα στον ήλιο άτενίζοντας ψηλά τό γαλάζιο ή μέ τά μάτια κλειστά γαλάζια βαθιά γαλάζια βαθιά μάρμαρα άκίνητα τό ένα πλάι στο άλλο σκηνή έπιπλέουσα και εκεί ήσασταν οπου και νά ήταν

A: τά παράτησες παραιτήθηκες και κάθησες πάνω στα σκαλοπάτια στο χλωμό πρωινό ήλιο οχι εκείνα τά σκαλοπάτια δέν τά έπιανε κανένας ήλιος κάπου άλλου τότε τά παράτησες και τράβηξες σέ άλλο μέρος και κάθησες κάτω σ' ένα σκαλοπάτι στο χλωμό ήλιο τό κατώφλι μιās πόρτας πές τό κατώφλι τής πόρτας κάποιου ανθρώπου γιατί ύπάρχει καιρός νά προλάβεις τό νυχτερινό φέρυ και έξω στο διάβολο έξω από κει καμιά ανάγκη νά κοιμηθείς πουθενά ούτε μια κατάρα για τίς παλιές σκηνές τά παλιά ονόματα τους περαστικούς πού σταματούν μέ άνοιχτό στόμα και σέ χάσκουν βιαστικό έκπληκτο στόμα ύστερα περνούν συνέχεια περνούν σέ προσπερνούν τραβώντας τήν αντίθετη κατεύθυνση

B: μάρμαρα άκίνητα τό ένα πλάι στο άλλο μέσα στον ήλιο μετά νά βουλιάζετε και νά χάνεστε χωρίς νά έχετε πλησιαστεί περισσότερο άπό δυό σφαιρίδια αλτήρα εκτός από τά βλέφαρα και κάθε τόσο τά χείλια νά δρκίζονται και ακόμα όλα γύρω όλα άκίνητα όλα τά σημεία οπου θά μπορούσε νά είναι καμία κίνηση ή ήχος μόνο τά φύλλα άνεπαίσητα στο μικρό δάσος πίσω από τήν πλάτη σας ή τά στάχια ή τ' άγριόχορτα ή τά καλάμια οσο για τήν παρουσία ανθρώπου καμιά θεά ανθρώπου ή ζώου καμιά θεά ή ήχος

Γ: συνέχεια χειμώνας τότε συνέχεια νά βρέχει συνέχεια γλιστρώντας νά χώνεσαι σέ κάποιο μέρος τήν ώρα πού δέν πρόσεχε κανείς μέσα μακριά από τό δρόμο μακριά από τό κρύο και τή βροχή μέσα στο παλιό άθάνατο παλτό πού σου άφησε ο πατέρας σου σέ μέρη πού δέν είχες νά πληρώσεις

για νά μπεις όπως στη Δημόσια Βιβλιοθήκη εκείνο πάλι ένα άλλο μεγάλο γεγονός ελεύθερη παιδεία μακριά από τό σπίτι ή στο Ταχυδρομείο εκείνο ήταν ένα άλλο ένα άλλο μέρος μίαν άλλη φορά

A: κουβαριασμένος στο κατώφλι τής πόρτας μέσα στο παλιό πράσινο παλτό στο χλωμό ήλιο μέ τό νυχτερινό σάκο άχρηστο στα γόνατά σου χωρίς νά ξέρεις πού ήσουν λίγο λίγο χωρίς νά ξέρεις πού ήσουν ή πότε ήσουν ή ποιός τόπος θά μπορούσε νά ήταν άκατοίκητος γιατί αυτά ήταν όλα κι όλα πού ήξερες όπως εκείνη τή φορά πάνω στην πέτρα τό παιδί πάνω στην πέτρα οπου ποτέ κανείς δέν ήρθε

B: ή μόνος μέσα στις ίδιες οι ίδιες σκηνές έπινοώντας κάπως ένα σχήμα για νά έξακολουθήσει εκείνο νά κινείται νά μήν εισχωρήσει πάνω στην πέτρα μόνος πάνω στην άκρη τής πέτρας μέ τό στάρι και τό γαλάζιο ή τό μονοπάτι μέ τά λανάρια μόνος στο μονοπάτι μέ τά λανάρια και τά φαντάσματα των μουλαριών τό πνιγμένο ποντίκι ή πουλί ή δ,τι άλλο απομακρύνεται άρμενίζοντας μέσα στη δύση του ήλιου μέχρι πού δέν μπορούσες νά τό διακρίνεις πιά τίποτα νά μήν κινείται μόνο τό νερό και ο ήλιος δύοντας μέχρι πού έδωσε και σύ εξαφανίστηκες όλα εξαφανίστηκαν

A: κανείς ποτέ δέν ήρθε εκτός από τό παιδί πάνω στην πέτρα άνάμεσα στις γιγάντιες τσουκνίδες μέ άνάλαφρο πέραςμα εκεί πού ο τοίχος είχε καταρεύσει μέ τά μάτια προσηλωμένα στο βιβλίο του άργότερα βαθιά μέσα στη νύχτα κάποιες ψυχικές διαθέσεις τό σεληνόφως και κεινοι ολοι μαζί έξω στους δρόμους νά ψάχνουν για κείνον ή έπινοώντας συνομιλίες παριστάνοντας δυό ή περισσότερες φωνές μιλώντας στον εαυτό του μέ λόγια παροτρύνοντάς τον νά είναι οι δυό τους μαζί σέ κείνο τόν τόπο οπου ποτέ κανείς δέν ήρθε

Γ: συνέχεια χειμώνας τότε άτέλειωτος χειμώνας από χρονιά σέ χρονιά σάμπως νά μή μπορούσε νά τελειώσει ή παλιά χρονιά νά μή μπορούσε ποτέ νά τελειώσει σάμπως ο χρόνος νά μή μπορούσε νά προχωρήσει άλλο εκείνη τή φορά στο Ταχυδρομείο ολο φασαρία Χριστουγεννιάτικη φασαρία γλιστρήσες μέσα μακριά από τό δρόμο όταν κανείς δέν

πρόσεχε μακριά από τό κρύο καί τή βροχή σπρώχνοντας ἀνοιξες τήν πόρτα σάν τόν καθένα καί κατευθείαν στό τραπέζι οὔτε δεξιά οὔτε ἀριστερά μέ ὅλα τά ἔντυπα καί τίς πένες κρεμασμένες ἀπό τίς ἀλυσίδες τους κάτω στήν πρώτη ἀδεια θέση καί ἔριξες ἕνα βλέμμα γύρω σου γιά ἀλλαγὴ προτοῦ σέ πιάσει ὁ ὕπνος

Β: ἢ ἐκεῖνη τή φορά μόνος ἀνάσκελα στήν ἄμμο καί οὔτε ὄρκοι γιά νά διακόπτουν τή γαλήνη πότε ἦταν ἐκεῖνη τήν πρώτη φορά μιά ἄλλη φορά πρὶν ἔρθει ἐκεῖνη ἀφοῦ εἶχε φύγει ἢ καί τὰ δύο πρὶν ἔρθει ἐκεῖνη ἀφοῦ ἔφυγε καί σὺ πίσω στήν παλιά σκηνή ὅπου καί νά ἦταν θά μπορούσε νά ἦταν ἡ ἴδια παλιά σκηνή πρὶν ὅπως τότε τότε ὅπως μετά μέ τό ποντίκι ἢ τό στάρι τὰ στάχια νά κιτρινίζουν ἢ ἐκεῖνη τή φορά στήν ἄμμο τό ἀνεμόπτερο νά περνάει ψηλά ἐκεῖνη τή φορά γύρισες πίσω ἀμέσως μετά πολὺν καιρὸ μετά

Α: ἔντεκα ἢ δώδεκα χρονῶν μέσα στά χαλάσματα πάνω στήν πλατιά πέτρα ἀνάμεσα στίς τσουκνίδες στό σκοτάδι ἢ σεληνόφως ἀφήνοντας μουρμουρητά πού ἔσβηναν τώρα μιά φωνή τώρα ἄλλη φωνή ὑπῆρξε ἢ παιδική ἡλικία γιά σένα ὡς τό σημεῖο ἐκεῖ πάνω στό σκαλοπάτι στό χλωμὸ ἥλιο ἔπιασες τὸν ἑαυτὸ σου μέσα σ' αὐτὴν ξανά οὔτε μιά κατάρα γιά τοὺς περαστικούς πού σταματοῦν μέ ἀνοιχτὸ στόμα χάσκοντας μπροστά στό σκάνδαλο κουβαριασμένο ἐκεῖ στόν ἥλιο ὅπου δέν εἶχε κανένα δικαίωμα κρατώντας σφιχτά τό νυχτερινὸ σάκο νά σαλιαρίζει ἀσυνάρτητα καί μεγαλόφωνα μάτια κλειστά καί τ' ἄσπρα μαλλιά κατακυλώντας νά ξεχύνονται ἀπὸ τό καπέλο καί ἔτσι συνέχισες νά κάθεται μέσα σέ κείνο τό χλωμὸ ἥλιο ξεχνώντας τὰ πάντα

Γ: ἴσως ὁ φόβος μήπως σέ πετάξουν στό δρόμο ἀφοῦ δέν εἶχες κανένα δικαίωμα νά βρίσκεσαι ἐκεῖ νά μὴν ἦταν τίποτα μπροστά στήν ἀποκρουστικὴ ἐμφάνιση γι' αὐτὸ καί ἔριξες ἕνα βλέμμα γύρω σου ἕνα καί μοναδικὸ βλέμμα στοὺς συνανθρώπους σου τοὺς μπάσταρδους δοξάζοντας τό Θεὸ γιὰτί ἔτσι κακὸς καί ἄθλιος πού ἦσαν ἐσὺ δέν ἦσαν σάν αὐτοὺς μέχρι πού ἔλαμψε πῶς ἀντί γιά ὅλη τὴν περιφρόνηση πού ἔτρωγες θά μπορούσες μιά χαρὰ νά μὴν ἦσαν καθόλου ἐκεῖ καί νά περνοῦν τὰ μάτια ἀπὸ πάνω σου νά σέ διαπερνοῦν σάν ἕνας τόσο λεπτὸς ἀέρας ἦταν ἐκεῖνη τή φορά ἢ ἦταν ἐκεῖνη τὴν ἄλλη φορά ἕνα ἄλλο μέρος μίαν ἄλλη φορά

Β: τό ἀνεμόπτερο νά περνάει ψηλά ποτέ καμιά ἀλλαγὴ οἱ ἴδιοι γαλάζιοι οὐρανοὶ τίποτα δέν ἄλλαξε ποτέ καί κείνη μαζί σου ἐκεῖ ἢ ὄχι στό δεξί σου χερί πάντα τό δεξί χερί πάνω στήν ἄκρη τοῦ ἀγροῦ καί κάθε τόσο μέσα στήν ἀπέραντη γαλήνη σάν ἕνας ψίθυρος τόσο ἀνεπαίσθητα ἐκεῖνη σ' ἀγάπησε δύσκολο νά πιστέψεις ἐσὺ ναι ἐσὺ τό ἐπινόησες λιγάκι μέχρι πού ἔφτασε τό πλήρωμα τοῦ χρόνου

Α: ἐπινοώντας τὰ πάντα πάνω στό κατώφλι τῆς πόρτας καθὼς συνέχιζες νά συμπληρώνεις τὸν ἑαυτὸ σου ξανά γιά ἑκατομμυριοστὴ φορά ξεχνώντας τὰ πάντα πού ἦσαν καί πρὸς τί τό Τρώλους Τρέλα καί τὰ ἠπόλοιπα τὰ χαλάσματα τοῦ παιδιοῦ πού ἦρθε νά δεῖς ἦταν ἀκόμα ἐκεῖ γιά νά κρυφτεῖς μέσα ξανά μέχρι πού ἔφτασε ἡ νύχτα καί ὦρα νά τοῦ δίνεις μέχρι πού ἔφτασε ἐκεῖνη τή φορά

Γ: ἢ Βιβλιοθήκη ἐκεῖνο ἦταν ἕνα ἄλλο ἕνα ἄλλο μέρος μίαν ἄλλη φορά ἐκεῖνη τή φορά πού γλίστρησες μέσα μακριά ἀπὸ τό δρόμο μακριά ἀπὸ τό κρύο καί τή βροχὴ ὅταν κανεὶς δέν πρόσεχε τί ἦταν ἐκεῖνο τότε ἐσὺ ποτέ δέν ἦσουν ὁ ἴδιος μετά ξανά ποτέ ὁ ἴδιος μετά κάτι εἶχε νά κάνει μέ σκόνη κάτι εἶπε ἢ σκόνη καθὼς βρισκόσουν καθισμένος στό μεγάλο στρογγυλὸ τραπέζι μαζί μέ μιά παρέα γέροντες μέ τὰ μάτια προσηλωμένα στή σελίδα τοῦ βιβλίου καί οὔτε ἕνας ἦχος

Β: ἐκεῖνη τή φορά στό τέλος ὅταν προσπάθησες καί δέν μπόρεσες ἐκεῖ στό παράθυρο μέσα στό σκοτάδι καί ἢ κουκουβάγια τινάχτηκε μέ ἄγρια κρωξίματα πάνω σέ κάποιον ἄλλο ἢ γύρισε πίσω στήν κουφάλα τῆς μέ μιά μυγαλὴ καί οὔτε ἄλλος ἦχος ὦρα μέ τὴν ὦρα ὦρα μέ τὴν ὦρα οὔτε ἕνας ἦχος ὅταν ἐσὺ προσπάθησες καί προσπάθησες καί δέν μπόρεσες πιά οὔτε λέξεις ἀπόμειναν γιά νά τό ἀποτρέψεις ἔτσι τὰ παράτησες παρατήθηκες ἐκεῖ στό παράθυρο μέσα στό σκοτάδι ἢ σεληνόφως τὰ παράτησες γιά τὰ καλά καί τοῦ ἐπέτρεψες νά εἰσχωρήσει καί τίποτα τό χειρότερο ἕνα πελώριο σάβανο σέ κατάκλυσε μέ παφλασμό ὀλόκληρο σέ τύλιξε σέ κάλυψε καί λίγο ἢ τίποτα χειρότερο λίγο ἢ τίποτα

Α: πίσω καθηγορίζοντας στήν ἀποβάθρα μέ τό νυχτερινὸ σάκο καί τό παλιὸ πράσινο παλτὸ πού σοῦ ἄφησε ὁ πατέρας σου νά σέρνεται στό χῶμα καί τ' ἄσπρα μαλλιά κατακυλώντας νά ξεχύνονται μέσα ἀπὸ τό καπέλο μέχρι πού ἐκεῖνη τή φορά συνέχισες νά κατεβαίνεις οὔτε δεξιά οὔτε ἀριστερά οὔτε μιά κατάρα γιά τίς παλιές σκηνές τὰ παλιά ὀνόματα οὔτε μιά σκέψη μέσα στό κεφάλι σου μόνο γύρνα πίσω καί ἀνέβα στό πλοῖο καί δρόμο στό διάβολο μακριά ἀπ' αὐτὸ καί μή γυρίσεις ποτέ πίσω ἢ ἦταν μίαν ἄλλη φορά ὅλα μίαν ἄλλη φορά ὑπῆρχε ποτέ μιά ἄλλη φορά ἔκτος ἀπὸ κείνη τή φορά φύγε στό διάβολο μακριά ἀπ' ὅλα αὐτὰ καί μή γυρίσεις ποτέ πίσω

Γ: οὔτε ἕνας ἦχος μόνο ἢ γερασμένη ἀναπνοή καί τὰ φύλλα νά σαλεύουν καί τότε ξαφνικά αὐτὴ ἢ σκόνη ὄλος ὁ τόπος ξαφνικά γεμάτος σκόνη ὅταν ἀνοιξες τὰ μάτια σου ἀπὸ τό πάτωμα καί μέχρι τό ταβάνι τίποτα μόνο σκόνη καί οὔτε ἕνας ἦχος μόνο τί ἦταν αὐτὸ εἶπε ἦρθε καί ἔφυγε κάτι τέτοιο ἦταν ἦρθε καί ἔφυγε ἦρθε καί ἔφυγε κανεὶς δέν ἦρθε καί ἔφυγε σέ μιά στιγμὴ ἔφυγε σέ μιά στιγμὴ

Ὁ Τρίτος Λόγος:

Ἐκείνη τή φορά / Πολυμπέκετ

τῆς Τζίνας Πολίτη

καί ἐπέδλεψεν ἡ γυνή αὐτοῦ εἰς
τά ὀπίσω καί ἐγένετο στήλη ἄλος
(Γεν. ΙΘ', 26)

I. ΕΚΕΙΝΗ ΤΗ ΦΟΡΑ

A. Οὔτε ἐγώ οὔτε ἐσύ

Τό *Ἐκείνη τή φορά* πέρα ἀπό τό ὅτι δηλώνεται ὡς θεατρικό ἔργο ἀπό τόν ἴδιο τόν Μπέκετ, τυπικά ἀνταποκρίνεται καί στοὺς βασικούς κανόνες τοῦ δράματος: τό κείμενο ἀρχίζει μέ τό λόγο τοῦ συγγραφέα πρὸς τό σκηνοθέτη σχετικά μέ τόν προσδιορισμό καί τίς συνθήκες τοῦ σκηνικοῦ χώρου, τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ ὑποκριτῆ καί τό πλαίσιο τῆς ὁμιλίας, ἐνῶ τό κείμενο τοῦ δράματος ἀρχίζει σέ δεύτερο πρόσωπο ἐνικό σηματοδοτώντας ἔτσι τὰ δύο πρόσωπα τοῦ θεατρικοῦ διαλόγου. Ὡστόσο, οἱ ὁδηγίες πρὸς τό σκηνοθέτη μοιάζουν ταυτόχρονα νά δέχονται ἀλλά καί νά ἀναιροῦν τή θεατρική σύμβαση. Ὁ μοναδικός ὑποκριτής ὀρίζεται ὡς ἀκροατής/ὁμιλητής, ὁ ἴδιος ὅμως δέν εἶναι τό ὑποκείμενο τῆς ἐκφορᾶς τοῦ λόγου: “οἱ φωνές Α, Β, Γ εἶναι δικές του καί ἔρχονται πρὸς αὐτόν ἀπό τὰ δύο πλάγια κι ἀπό πάνω”. Ἐφόσον ὁ ἀκροατής θά μείνει σιωπηλός ὡς τό τέλος τῆς παράστασης, εἶναι εὐλόγο νά ἀναρωτηθοῦμε ἂν τό ἐναλλασσόμενο ἐγώ/ἐσύ ὡς ὅρος τῆς συνομιλίας ἰσχύει ἐδῶ, ἢ ἂν τό γλωσσικό σχῆμα μᾶς δίνει μόνο καί μόνο γιά νά ἀποδειχτεῖ ἀπραγματοποίητο μηδενίζοντας ἔτσι καί τό νόημα τῆς ὁμιλητικῆς πράξης. Στό *Ἐκείνη τή φορά*, τό “ἐγώ” παραμένει μιά γραμματική δυνατότητα πού δέν ἐνσαρκώνεται στό λόγο ποτέ, ἔνα τυπικό συμπέρασμα χωρίς ἐμπειρική ἐπαλήθευση. Τό “ἐσύ” προσδιορίζει ἕνα ἢ καί κάθε πρόσωπο, ἀλλά ἀφοῦ τό πρόσωπο αὐτό δέν παίρνει τό λόγο ποτέ, εἶναι ἀδύνατο νά πούμε σέ ποιόν ἀπευθύνεται ὁ λόγος. Ἔτσι, δέν ἔχουμε τό δικαίωμα νά ταυτίσουμε τόν ἀκροατή μέ τό ὑποκείμενο τῆς ὁμιλίας πού κατασκευάζεται στό ἐσωτερικό τοῦ μνημονικοῦ λόγου, οὔτε νά θεωρήσουμε ὅτι ἡ πληροφορία πῶς κάποτε στό πρόσωπο αὐτό ἄφρασε νά κάνει μέ τόν ἑαυτό του “ποῖον ἄλλον μεγαλόφωνα φανταστικούς διαλόγους ... πότε τή μιά πότε τήν ἄλλη φωνή μέχρι πού ... ὅλες ἠχοῦσαν ἴδιες” ἀποτελεῖ τό “κλειδί” τοῦ ἔργου – ἂν καί σάν πληροφορία εἶναι σίγουρα μετα-δραματική ἀφοῦ ἀφορᾶ τήν κατασκευή ρόλων καί τήν ἠθοποιία.

Θά μπορούσαμε, ἂν αὐτό δέν μᾶς ὁδηγοῦσε σ' ἕνα κείμενο ἐρμηνευτικό λάθος, νά θεωρήσουμε τό *Ἐκείνη τή φορά* σάν θεατρικό μονόλογο. Ὡστόσο αὐτό εἶναι καί γραμματικά καί ἐμπειρικά ἀδύνατο, ἀφοῦ τό ὑποκείμενο τῆς ἐκφορᾶς τοῦ λόγου δέν αὐτοπροσδιορίζεται καί ὁ ὑποκριτής μένει σιωπηλός ὡς πρὸς τό κοινό. Ἄν ἐξαίρεσει κανεῖς τό γεγονός ὅτι βρίσκεται πάνω στή σκηνή, ὁ ἀκροατής ὡς τό ἄλλο πρόσωπο τοῦ διαλογικοῦ διδύμου ταυτίζεται ἀπόλυτα μέ τό βουβό θεατή τῆς παράστασης. Σέ τελευταία ἀνάληψη, ὅσο παράδοξο κι ἂν φαίνεται αὐτό, τό *Ἐκείνη τή φορά* ἀρθρώνεται πάνω στήν ἀπουσία καί διαδραματίζεται μέσα στή σιωπή. Στό πλαίσιο τῆς ἐπικοινωνίας, πομπός εἶναι μιά τρίπτυχη ἀσώματη φωνή καί δέκτης ἕνα ἄφωνο σῶμα. Ἡ σκηνή εἶναι μιά πρόφαση, ἀφοῦ θά γεμίσει μέ τήν ἀπουσία κάποιου ἐξωσκηνικοῦ χώ-

ρου καί χρόνου, καί ὁ ὑποκριτής μιά προϋπόθεση μῦθου, ἕνας ρόλος κενός πού ἂν υλοποιηθεῖ θά υλοποιηθεῖ ἀκριβῶς ὅπως υλοποιεῖται ὁ ὑπονοούμενος ἀναγνώστης στό ἐσωτερικό κάποιος ἀφήγησης.

Χωρίς νά θέλω νά ὑποτιμῶ τήν εἰρωνική ἐπέμβαση τοῦ Μπέκετ πάνω στό καρτεσιανό cogito, πού μεταλλάσσεται ἐδῶ σέ “σκέπτομαι ἄρα εἶμαι δύο” ὑποδηλώνοντας ἔτσι τήν ἀδυναμία τῆς σκέψης νά υπάρξει ἔξω ἀπό τούς γραμματικούς ὅρους τῆς ὁμιλίας, θά θεωροῦσα ιδιαίτερα περιοριστικό νά δοῦμε τό *Ἐκείνη τή φορά* σάν μιά ἀπόπειρα θεατρικῆς ἀναπαράστασης τῆς παραγωγῆς ἐσωτερικοῦ λόγου. Ἄλλωστε, αὐτό θά ἐρχόταν σέ ἀντίφαση μέ τή θέση τοῦ Μπέκετ ἀπέναντι στήν ὑποκειμενικότητα ἢ ὁποῖα προϋποθέτει ἕνα ἀρραγές ἐγώ. Γεγονός εἶναι ὅτι στόν Μπέκετ ὄχι μόνο οἱ χαρακτηριστές του δέν γνωρίζουν ποιοί εἶναι – πράγμα πού διευκολύνει τό παιχνίδι τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ρόλων – ἀλλά τό θέμα τῆς ταυτότητάς τους ἂν ἐμφανισθεῖ στό προσκήνιο ἐμφανίζεται ἀκριβῶς ὡς “θέμα” γιά νά τό ἐξαφανίσουν ἡ ἀνία, ἡ εἰρωνεία καί τό παράδοξο. Γιά τόν Μπέκετ, τό “ὑποκείμενο” εἶναι μιά κατασκευή τῆς γλώσσας πού τό μιλάει ἢ γλώσσα, δηλαδή μιά ἀσώματη φωνή, ἡ ἕνα ἄφωνο σῶμα, δηλαδή ἕνα ἀντικείμενο. Καί αὐτό ἐπισημαίνεται μέσα στό ἔργο: “μή γνωρίζοντας ποιός ἦσεν ἀπό τόν καιρό τοῦ Ἀδάμ καμιά ἰδέα ποιός ἔλεγε αὐτό τό πράγμα τί ἔλεγε συνέχεια ἐσύ σέ ποιανού κρανίου μερδεύτηκες σέ ποιανού θρήνο βρήκες τόν τρόπο τῆς ζωῆς σου”.

Στό κείμενο αὐτό τῆς ὀριμότητάς του ὁ Μπέκετ σβήνει τὰ ὄρια ἀνάμεσα στό δράμα, τήν ποίηση καί τή μυθιστορία. Τή σύζευξή τους αὐτή τήν πετυχαίνει, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, μέ τό σοφό τέχνασμα τῆς ἐμπειρικῆς καί γραμματικῆς ἀπουσίας τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐκφορᾶς τῆς ὁμιλίας. Ἄς παρατηρήσουμε ὅτι τό πρῶτο ἐνικό πρόσωπο ἐμφανίζεται ὡς ὅρος μέσα στό κείμενο ἴσα ἴσα γιά νά ἀποκλεισθεῖ: “Σάμπως γιά τό θεό νά εἶπες στή ζωῆ σου κάποτε ἐγώ στόν ἑαυτό σου ἔλα τώρα κατάφρασε ποτέ νά πεις ἐγώ στόν ἑαυτό σου στό κρίσιμο σημεῖο τῆς ζωῆς σου ἐκεῖνο ἦταν μιά μεγάλη λέξη”. Ἡ δεικτική ἀντωνυμία “ἐκεῖνο” ἐπισημαίνει τήν ἀγεφύρωτη ἀπόσταση ἀνάμεσα στό ὑποκείμενο πού ἐκφέρει ἢ δέχεται τό λόγο καί τήν τρίπτυχη γραμματική ἐναλλαγή του. Ὅσο γιά τό δεύτερο ἐνικό πρόσωπο παρατηροῦμε ὅτι, χαρακτηριστικά, στό ἔνατο Α' μετατρέπεται σέ τρίτο ἐνικό πρόσωπο μεταμορφώνοντας ἔτσι τό προηγούμενο διαλογικό πλαίσιο σέ ἀφηγηματικό: “κανεῖς ποτέ δέν ἦθε ἐκτός ἀπό τό παιδί πάνω στήν πέτρα ... μέ τὰ μάτια προσηλωμένα στό βιβλίο του ... καί κείνοι νά ψάχνουν γιά κείνον ἢ ἐπινοώντας συνομιλίες παριστάνοντας δύο ἢ καί περισσότερες φωνές μιλώντας στόν ἑαυτό του μέ λόγια παροτρυνοντάς τον νά εἶναι οἱ δύο τους μαζί”.

Σύμφωνα μέ τίς σύντομες αὐτές παρατηρήσεις, θά μπορούσαμε ἴσως νά πούμε ὅτι στό *Ἐκείνη τή φορά* ὁ σκηνικός χώρος γίνεται κυριολεκτικά χώρος κειμένου. Γιατί κανεῖς σ' ἀλήθεια δέν μιλάει. Κάποιος σί-

γουρα γράφει χωρίς να έχει τίποτα να "πεί" και κάποιος "ακούει" ακριβώς όπως ακούμε στο μυθιστόρημα τη "φωνή" του αφηγητή, ή στο θέατρο τη "φωνή" του δραματικού προσώπου. Το υποκείμενο ως πηγή αθρόμης δημιουργικής όμιλίας που εκφράζει το "είναι" του, και ή όμιλία ως καθρέφτης αυτού ειδικά του "είναι" αποτελούν έφησυχαστικές ψευδαισθήσεις που στο έργο του Μπέκετ δέν καλλιεργούνται ποτέ.

B. Κρόνος και χρόνος

Στή σύζευξη δράματος, ποίησης και μυθιστορίας, κερδοσκοπεί ωστόσο κάποιος αναγνωστικός κίνδυνος. Συγκεκριμένα, ό κίνδυνος να αναζηήσει ό άναγνώστης μέσα στην υποτιθέμενη σειρά που φαινομενικά πασχίζει να συντάξει ό μνημονικός λόγος κάποια αυτοβιογραφικά σπαράγματα του συγγραφέα ή κάποια βιογραφία κάποιου θεατρικού υποκειμένου. Στήν περίπτωση αυτή, ή άναγνωστική πράξη θά περιοριζόταν στην έπιλογή στοιχείων που θά διευκόλυναν στην άρθρωση μιάς αφήγησης, ή όποια ως αφήγηση θά επικύρωνε τά κάποια συμβάντα μέσα σε κάποιο χρόνο που αυτόνοτητα θά προηγούνταν από αυτήν και που σκοπός τής αφήγησης θάταν να τά άναπαράσχησει. Η παγίδα αυτή τής μίμησης θά χρωμάτιζε τότε τήν όμιλία ως ροή τής συνείδησης προς άναζητηση του χαμένου χρόνου, ενώ ή όμιλία στον Μπέκετ είναι αθύπαρκτη και άνεξάρτητη από όποιοδήποτε αναφορικό σχήμα κόσμου ή σκέψης. "Άλλωστε, και στά μυθιστορήματα και στά θεατρικά του έργα, ό Μπέκετ άποφεύγει συστηματικά να δημιουργήσει όποιαδήποτε ψευδαίσθηση κόσμου που θά περιείχε τούς χαρακτήρες του και όπου ή γλώσσα θάπαιζε άνάμεσά τους τό ρόλο του μεσάζοντα. Γράφει στον *Άνονόμαστο*: "Δέν μπορώ να σωπάσω. Για τόν έαυτό μου δέν χρειάζεται να ξέρω τίποτα. Έδώ όλα είναι ξεκάθαρα. Όχι, όλα δέν είναι ξεκάθαρα, όμως ή όμιλία πρέπει να συνεχίσει". Η ρήση "γράφω άρα υπάρχω" θεμελιώνει και τή μυθιστορηματική και τή θεατρική γραφή του Μπέκετ και δίνει στον έντεχνο λόγο μιά ξεχωριστή θέση άπέναντι στους άλλους λόγους. Γιατί ό λόγος αυτός δέν καταξιώνει καμιάν άρχή και δέν σκοπεύει σε κανένα τέλος, καμιά καθολικότητα. "Άλλά, βάζει σε κίνηση τούς έσωτερικούς νόμους εκείνους που εξασφαλίζοντας τή διαώνισή του εξασφαλίζουν και τή διάρκεια τής ζωής. Άρχει τό "μιά φορά κι έναν καιρό" ή τό "περιμένοντας τόν Γκοντό" για να μήν κλείσει ό δρόμος. "Η ίδια ή κόλαση", γράφει πάλι ό Μπέκετ με σεμνή ειρωνεία στον *Άνονόμαστο*, "άν και αίώνια, χρονολογείται από τήν επανάσταση του Έωσφόρου. Έπιτρέπεται λοιπόν κάτω από τό φώς αυτής τής αναλογίας να θεωρήσω ότι ό έαυτός μου θρίσκειται εδώ από πάντα, αλλά όχι ότι θρίσκόταν εδώ παντοτινά. Αυτό θά με βοηθήσει πολύ στην αφήγησή μου. Είναι άξιωσημείωτο ότι ή άνάμνηση, από τήν όποια δέν πιστευα ότι είχα τό δικαίωμα να αντίλθω, θά πει κι αυτή τό λογάκι τής άν χρειαστεί. Αυτό άντιπροσωπεύει τουλάχιστον χίλιες λέξεις στίς όποιες δέν υπολόγιζα".

Όπως δείχνει τό προηγούμενο παράθεμα, ό μνημονικός λόγος δέν στοχεύει στην άνάσταση του παρελθόντος αλλά στην παραγωγή λέξεων που θά διαφυλάξουν έν ζωή τόν όμιλούντα. Άφου ή γλώσσα μās επιτρέπει να φτιάχνουμε έρωτήσεις, οι όποιες να μήν άπευθύνονται σε κανένα συνομιλητή αλλά στή μνήμη ή στή φαντασία, και συνακόλουθα να μήν έπιδέχον-

ται καμιάν άπάντηση, μās εξασφαλίζει μ' αυτό τόν τρόπο και τό άεναο τής όμιλίας και τό άεναο του μύθου. Γιατί τό παράδοξο του μνημονικού λόγου είναι ότι ενώ στρέφει προς τό παρελθόν ταυτόχρονα παράγει διάρκεια και μέλλον για τήν όμιλία. Έτσι, δέν είναι τό περιεχόμενο του χρόνου αλλά ή παραγωγή του που άπασχολεί τό μύθο, και ή μνήμη είναι κι αυτή μέσο και άποτέλεσμα αυτής τής παραγωγής. Στόχος λοιπόν τής άπορίας δέν είναι ή συγκεκριμένη άνάμνηση αλλά οι άδειες μητρες τής άνάμνησης χάρη στίς όποιες οι λέξεις συναντούν τίς εικόνες τους. Και τότε είναι που ή ένταση τής εικόνας μπορεί να παρασύρει τόν ίδιο τόν όμιλητή τή μιά στιγμή να πιστεύει πώς έσωσε κάτι από τά βάθη του χρόνου, τήν άλλη πώς είναι ό έφευρέτης τής σκηνης. "Γιατί, όπως κι ιδέα τής μνήμης μπορεί να χάσει τή δύναμη και τή ζωηρότητά της, να φθαρεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να έκληφθεί ως άποκύημα τής φαντασίας, έτσι και μιά ιδέα τής φαντασίας μπορεί να άποκτήσει τέτοια δύναμη και ζωηρότητα ώστε να έκληφθεί ως ιδέα τής μνήμης πλαστογραφώντας τίς έπιδράσεις της πάνω στην πεποίθηση και τήν κρίση" (Δ. Χιούμ: *Πραγματεία για τήν ανθρώπινη φύση* I,ν).

Άν δέν ξέραμε πόσο παμπόνηρα είναι τά χούφτα-λα του Μπέκετ και μέ πόση λύσσα κρατιούνται από τή ζωή, θά μπορούσαμε να παρασυρθούμε και να συγκινηθούμε από τήν άδελαιότητα που στιγματίζει ιδιαίτερα τή γεροντική μνήμη έτσι ώστε να κινδυνεύει όλη ή ζωή που πέρασε να άποδειχτεί φανταστική. "Ωστόσο, ως είμαστε προσεκτικοί. Στο *Έκείνη τή φορά* τά βαθιά γηρατεία του δουβού άχροατή σηματοδοτούν τήν ιστορία. Είναι λοιπόν φυσικό ό λόγος που άκούγεται να είναι μνημονικός. Τό παιχνίδι όμως τής άπορίας παίρνει εδώ μιά καθαρά λογική μορφή: άν υποθέσουμε ότι ό Χ θυμάται ότι θυμάται τότε ήταν ή τελευταία φορά που θυμήθηκε; Είναι φανερό ότι στόχος τής άπορίας ως μέσου για τήν κατασκευή χρόνου δέν είναι οι πεπερασμένες άναμνήσεις αλλά ή μετακίνηση σε ένα προηγούμενο μνημονικό σημείο. "Όπως σ' όλα του τά γραφτά, ό Μπέκετ έγκλωβίζει και εδώ τόν άναγνώστη του μέσα σε ένα άτελεύτητο παράδοξο. Γιατί είναι άδύνατον να προσδιορίσουμε τήν τελευταία φορά, μās και ή παρούσα στιγμή μνήμης άκολουθεί πάντοτε τήν τελευταία. Μ' αυτό τό παράδοξο τής άπειρης σειράς εξασφαλίζεται ή διάρκεια του λόγου που είναι και τό μόνο κλειδί ύπαρξης μαζί με τόν περιορισμένο χώρο που κατέχει πεισματικά σε μιά δεδομένη στιγμή τό βιολογικό σώμα ξεκομμένο από κάθε άλλο άντικείμενο ή σώμα, χάρη στο λόγο έφευρίσκοντας παιχνίδια σχέσεων και σχημάτων που μετατρέπουν τήν άσυνέχεια σε συνέχεια. Η άνάμνηση δέν άνήκει στην πραγματικότητα αλλά στην αφήγηματική έφεύρεση *παιδί-νέος-γέρος* και στή λυρική έφεύρεση *έρωτας* - έφευρέσεις χάρη στίς όποιες οι ρηματικοί χρόνοι άποκοτούν συγκινησιακές προεκτάσεις και οι έποχές τήν ποιμενική ή έλεγειακή παραδειγματική τους ανακύκλωση. Στήν πραγματικότητα άνήκουν μόνο τά όριακά γεγονότα γέννηση-θάνατος που τήν άπόσταση άνάμεσά τους καλύπτει άκάματη ή όμιλία, ενώ ό μνημονικός λόγος μηχανεύεται πώς να ξεπεράσει τά όρια και να πραγματώσει τήν *έπιστροφή* ή να έπεκτείνει στο άπειρο τή στιγμή.

Δέν είναι τυχαίο ότι όπως τό *Έκείνη τή φορά* μās προσφέρεται σάν μιά άτελεύτητη μνημοθήκη, μέσα στο κείμενο και σάν τόποι άνάμνησης έμφανίζονται δύο άλλες μνημοθήκες που έξ όρισμού άνήκουν κι αυτές στην άπειρη σειρά: ή Πινακοθήκη και ή Βι-

βλιοθήκη – τόποι της φαντασίας όπου κατασκευάζεται ή αρχαιολογία της μνήμης.

Ής θυμηθούμε ότι τό τελευταίο σκηνικό άνάμνησης μέσα στό έργο, τό όποίο άποτελεί και τό σημείο εκκίνησης του μνημονικού λόγου, είναι ή δημόσια βιβλιοθήκη όπου τό φανταστικό ύποκείμενο καθισμένο σε ένα μεγάλο στρογγυλό τραπέζι με άλλα γερόντια διαβάζει κάποιο βιβλίο. Τό γεγονός ότι τό κείμενο σταματάει άπότομα χωρίς τυπικά νά σταματήσει (τελεία δέν ύπάρχει) δέ θα πρέπει με κανένα τρόπο νά μάς παραπλανήσει στην άνακλαστική έρμηνεία ότι μαζί με τή φράση σταματάει έξαφνα και ή «ζωή». Σκοντάφτουμε και εδώ σε μιά άναγνωστική παγίδα που σηματοδοτεί τους προκατασκευασμένους θεσμοποιημένους τύπους έρμηνείας και τίς έξαφτημένες άντιδράσεις του άναγνώστη – άντιδράσεις από τίς όποιες ή λογοτεχνία του αιώνα μας αλλά και ή κριτική προσπαθούν νά τόν άπαλλάξουν, προσφέροντάς του στη θέση του άνακλαστικού συστήματος έρμηνείας τή ριψοκίνδυνη έλευθερία του άνοιχτου κειμένου. Η φράση, λοιπόν, σταματάει άπότομα, ώστόσο, ή όμιλητική σύμβαση του έργου είναι τέτοια ώστε ή άνακλαστική έρμηνεία «σταματάει και ή ζωή» νά είναι στην κυριολεξία λάθος. Τό δεύτερο ενικό πρόσωπο άποτελεί τό ένα άποδεικτικό στοιχείο: ό όμιλητής/ άκροατής λογικά είναι άδύνατον νά εκλείψει· τό άλλο στοιχείο είναι οι σκηνικές οδηγίες που θέλουν τόν άκροατή νά μείνει στη σκηνή άφου σταματήσει ή όμιλία. Διαδίδουμε: «Σιωπή 10 δευτερολέπτων. Η άνάσα άκούγεται. Ύστερα από 5 δευτερόλεπτα, χαμόγελο κατά προτίμηση ξεδοντιάρικο».

Έτσι, ή μηχανή του «πότε ήταν» άν «ήταν εκείνη τή φορά ή μιάν άλλη φορά... ήταν εκείνη τή φορά ή ήταν τήν άλλη φορά... εκείνη τή φορά ή πριν από εκείνη τή φορά... εκείνη τήν τελευταία φορά ή ποτέ άλλοτε μετά από εκείνη τή φορά», ή μηχανή, λοιπόν, μπαίνει μπρός άκριβώς για «νά μή φτάνεις πουθενά μ' αυτό τόν τρόπο». Θά ήταν άστοχο άν στην πρόταση αυτή του έργου διαδίδουμε – όπως συχνά διαδίδεται ό Μπέκετ – κάποια ύπαρξιακή άγωνία για κάποιο ύπαρξιακό άδιέξοδο. Πολύ απλά, άν έφτανε θά τελειωνε. Και ό μόνος τρόπος για νά διατηρησει ό έντεχνος λόγος τήν ιδιαιτερότητά του άέναντι σ' όλους τους άλλους μταιοδόξους και κατά βάση θανατόφιλους λόγους είναι νά μιλάει άκατάπαυστα ή λογοτεχνία άνόμα και άν επαναλαμβάνει *ad nauseam* τίς ίδιες τίς παλιές σκηνές, μιάς και έτσι έπινοεί κάποια σχήματα ώστε νά συνεχίσει «έκείνο» νά κινείται:

«Πρέπει νά συνεχίσεις, δέν μπορείς νά συνεχίσω, πρέπει νά συνεχίσεις, θά συνεχίσω, πρέπει νά λές λέξεις εφόσον ύπάρχουν κάποιες... πρέπει νά συνεχίσεις δέν μπορώ νά συνεχίσω, θά συνεχίσω»

Ήνονόμαστος

Γ. ή κότα ή τό αυγό

Όπως μέσα στην πινακοθήκη όπου ειρωνικά «οι ήμερομηνίες πάνω στις κορνίζες στη περίπτωση που θά μπορούσες νά κάνεις λάθος στον αιώνα» δέν σημαίνουν τίποτα, μιάς και στην πινακοθήκη ή ιστορία δίνεται όλη συγχρονικά μέσα στο χώρο άκίνητη ενώ συνεχίζεται, και ό ιστορικός θεατής, άν και έγκλωβισμένος είναι έλεύθερος νά παίξει τή μνήμη με όποιες και με όσες σειρές θελήσει, έτσι και στο *Έκείνη τή φορά* στόχος του μνημονικού λόγου δέν είναι ή δια-

χρονική παράταξη, αλλά ή μετατροπή του χρόνου σε χώρο. Η στιγμή του γεγονότος, ή στιγμή της άνάμνησης του γεγονότος, ή στιγμή της άνάμνησης της στιγμής της άνάμνησης της στιγμής του γεγονότος και ή στιγμή της όμιλίας τους συντελούνται ταυτόχρονα τώρα και παντοτινά. Όσο και νά τυραννίσουμε τό κείμενο είναι άδύνατον νά τό τακτοποιήσουμε σε μιά ιστορική σειρά, νά περάσουμε από τό ένα στο άλλο σημείο του χρόνου σύμφωνα με τό τί έγινε «πριν» και τό τί άκολούθησε «μετά». Άκόμα και γλωσσικά δέν πραγματοποιείται κάτι τέτοιο, άφου φράσεις και λέξεις επαναλαμβάνονται χωρίς άφηγηματική πρόοδο, ή μικρές παραλλαγές άναδιπλώνουν τή φράση μεταφέροντας τό πριν κάποιο σημείο της στο μετά και άντίστροφα. Αυτή ή ένδειξη της γλώσσας, αυτή ή γεροντική της στειρότητα, τροφοδοτεί ώστόσο τήν όμιλία με «νεανικό» μέλλον σ' αντίθεση με τήν παρατακτική άφήγηση που «γερνάει».

Άπό τόν έρμηνευτικό άθλο της ιστοριοποίησης μάς προστατεύει, άλλωστε, σχεδόν διδακτικά και τό ίδιο τό κείμενο, μιάς και δέν κρύβει αλλά, αντίθετα, φέρνει στο προσκήνιο τίς συμβάσεις του. Διαδίδουμε: «Πότε ήταν εκείνη τήν πρώτη φορά μιάν άλλη φορά πριν έρθει εκείνη άφου είχε φύγει ή και τά δύο πριν έρθει εκείνη άφου έφυγε και σύ πίσω στην παλιά σκηνή όπου και νά ήταν θά μπορούσε νά ήταν ή ίδια ή παλιά σκηνή πριν όπως τότε, τότε όπως μετά». Για νά συνεχίσει λοιπόν «έκείνο» νά κινείται χωρίς, ώστόσο, νά φτάνει, χρειάζεται κάποιο λογικό τέχνασμα. Έτσι, άν $A = B$ και $B = \Gamma$ τότε $\Gamma = A$. Είτε γυρίσουμε πίσω, είτε στραφούμε προς τά μπρός, παρελθόν και μέλλον είναι ταυτόσημα άφου τό «πριν έσοται» με τό «μετά». Όπως μέσα στη σοφή φύση έτσι και μέσα στη λογοτεχνία μάταια θά άναζητήσουμε τόν ήμερολογιακό χρόνο.

Στό *Έκείνη τή φορά* ό Μπέκετ μετατρέπει τό ήμερολογιακό δωδεκάμηνο σε ποιητικό χώρο. Τά Α, Β, Γ της τρίπτυξης φωνής «μιλούν» από δώδεκα φορές τό καθένα, αυτό ώστόσο δέν σημαίνει ότι από τό 1 ως τό 12 σημειώνεται κάποια πρόοδος ή άλλαγή. Είπαμε πιο πάνω ότι ή άνάμνηση δέν άνήκει στην πραγματικότητα αλλά στην άφηγηματική εφεύρεση παιδί – νότος – γέρος. Πάνω στο παραδοσιακό αυτό αίνιγμα θεμελιώνει τό έργο του ό Μπέκετ, δίνοντας άντιστοιχία στο Α τό στίγμα της παιδικής στιγμής, στο Β τό στίγμα της νιότης και στο Γ τό στίγμα της γεροντικής στιγμής. Αντίθετα όμως από ότι θά προσδοκούσε ό άναγνώστης, τό Α δέν άκολουθείται από τό Β και τό Β από τό Γ. Τό Α άκολουθείται από τό Γ και τό Β από τό Α ή ή σειρά μεταβάλλεται όχι βέβαια τυχαία, αλλά (για όποιον ενδιαφέρεται νά τό πιστοποιήσει) με τήν αυστηρότητα που έχει ή διάταξη της ρίμας σε όρισμένες ποιητικές φόρμες. Μ' αυτό τόν τρόπο ό άναγνώστης τυπικά ύποχρεώνεται όταν φτάσει στο τελευταίο Γ νά ξαναμπει στον κύκλο γυρίζοντας στο Α της αρχής. Αυτός είναι και ό μόνος λόγος που τό κείμενο σε όλη του τήν έκταση δέν έχει καμιά παύση, κόμα ή τελεία, γιατί είναι ένα κείμενο που κυριολεκτικά άγνοεί, όπως κάθε μνημοθήκη που σέβεται τ' όνομά της, τίς έννοιες αρχή/τέλος και τούς τρόπους άναπαράστασής τους.

Τήν «άκίνητη κίνηση» κατεργάζεται τό κείμενο και με άλλους τρόπους. Ής παρατηρήσουμε ότι αρχικά τά μέρη Α και Γ στιγματίζει ή λέξη «συνείχεια» και συνακόλουθα ή προσπάθεια του φανταστικού ύποκειμένου για άφηγηματική κίνηση προς, ενώ τό Β στιγματίζει ή λέξη άκνησία και τό λυρικό άχρονο.

Ὅμως, καθώς τό κείμενο αὐξάνει, ἡ συνέχεια ἀκίνητοποιεῖται ἐνῶ ἡ ἀκίνησία προσπαθεῖ. Ἀντίστοιχα, ὅλες οἱ ἀντιθέσεις πού ἀρχικά ὀργανώνουν καί διαφοροποιοῦν τό Α καί τό Γ ἀπό τό Β, ὅπως π. χ., χειμῶνας/καλοκαίρι, νύχτα/μέρα, γκριζο/γαλάζιο, θροχί/ἥλιος, νεκρό/ζωντανό, μέσα/ἔξω, μόνος/μαζί, θόρυβος/σιγή, τσουνκίδες/στάχτα, ἀφιξη/ἀναχώρηση, τάφος/μήτρα, σέ κάποια στιγμή καί ἴσως ἀπό τήν «κεκτημένη» ταχύτητα τοῦ μνημονικοῦ λόγου, εἰσβάλλουν στίς ἀπαγορευμένες περιοχές, ἀναιρώντας ἔτσι ἡμιάν τήν ἄλλη καί αὐτοαναίρουμένες.

Εἴπαμε πρῖν ὅτι ὁ Μπέκετ ἀρθρώνει τό ἔργο του πάνω στήν ἀρχέτυπη ἀφηγηματική ἐφεύρεση παιδίνος-γέρος. Καί εἶναι πρόδηλο ἀπό τή σειρά τῶν ἀντιθέσεων πού παράθεσα ὅτι σέβεται καί τόν παραδοσιακό, παραγωγικό συμβολισμό. Πῶς γίνεται ὅμως πάνω σέ μιὰ σίγουρη, παραδοσιακή σιδεριά ὁ μνημονικός λόγος νά «παραλογίζεται»; Στό σημεῖο αὐτό ἴσως πρέπει νά προσπαθήσουμε νά ἀπαλλάξουμε τό σύγχρονο θέατρο ἀπό τόν ψυχοπαθολογικό χαρακτηρισμό τοῦ «παράλογου» καί ἀπό τούς «ψυχαναλυτές» του: Πολύ ἀλλά, καί ὅπως ἄλλωστε εἶναι γνωστό, ἡ λογοτεχνία πάντοτε, ἀκόμα καί ἡ πιό ρεαλιστική, προειδοποιούσε τόν ἀναγνώστη της γιά τό συμβατικό της χαρακτήρα καί γιά τό γεγονός ὅτι ἀντίθετα μέ τίς συμβάσεις τῆς «κοινῆς λογικῆς» οἱ δικές της συμβάσεις, ἀκόμα καί οἱ πιό μιμητικές, δέν ἀποσκοποῦσαν σέ καμιάν αἰωνιότητα καί δέν διεκδικοῦσαν καμιάν «αὐταπόδεικτη» ἀλήθεια. Τό σύγχρονο θέατρο καθόλου δέν περιφρόνησε τίς παραδοσιακές, λογοτεχνικές συμβάσεις. Ἀπλούστατα γλέυσε τίς ἰδιοτελεῖς συμβάσεις τῆς ἐρμηνεύσεως τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἡ ὁποία καθελώνοντας τή λογοτεχνία πάνω στήν πραγματικότητα μέ τό σόφισμα τῆς ἀνάκλασης, ἡ ἴδια παραλογίζεταν. Τό σύγχρονο θέατρο ἀποκαθίλωσε τίς συμβάσεις καί τίς ἔδειξε γιαντό πού εἶναι. Τά ζεύγη: ἥλιος/νύχτα, καρπός/δημιουργία, σκοτάδι/καρό, τά σχήματα: ἀνάμνηση, ἔρως, ἀμαρτία, κλέος, φθορά, θρήνος εἶναι παλαιοί, παμπάλαιοι τόποι, ὄροι τῆς φαντασίας, γιά τούς ὁποίους ὁ ἔντεχνος λόγος μπορεῖ σέ ὅποια δῆλοτε στιγμή, προκειμένου νά ἐξασφαλίζει τή συνέχειά του, νά ἐπινοήσῃ ἄλλα σχήματα. Ἔτσι, ἄλλωστε, κατάφερε καί καταφέρει ἀκόμα νά μὴ εἶναι «ποτέ ὁ ἴδιος ἀλλά ὁ ἴδιος».

II. ΠΟΛΥΜΠΕΚΕΤ

A. Ἡ φωνή

Κάποιοι πού δέν εἶναι ἠθοποιός, συγκεκριμένα ὁ καθηγητής τῆς κλασικῆς φιλολογίας, καλεῖται νά γίνει ἠθοποιός, νά μιλήσῃ δηλαδή τό λόγο κάποιου ἄλλου». Ποιοῦ ἄλλου; Συνήθως λέμε ὅτι ὁ ἠθοποιός μπαίνει στό «πετσί» τοῦ δραματικοῦ προσώπου, ἢ ὅτι ὁ ἠθοποιός «ἐνσαρκώνει» τό δραματικό πρόσωπο, στήν καλύτερη περίπτωση ὅτι ὁ ἠθοποιός κατασφραγίζει τό δραματικό πρόσωπο. Στό Ἐκείνη τῆ φορᾶ ὅμως, ὅπως ἀναφέραμε, οἱ συνθήκες τοῦ διαλόγου δίνονται ἀλλά τά πρόσωπα τῆς ὁμιλίας δέν ἔχουν ἐμπειρικό ἀντίκρουσμα. Ὁ ὑποκριτής ὄχι μόνο δέν ντύνεται τά ρούχα τοῦ «ἄλλου» ἀλλά ξεγνύνεται καί τό σῶμα του. Ἡ σκηνή πάλαι ἀπό τήν ἀπουσία του γιά νά γεμίσει τό θέατρο παρουσία. Ἀφοῦ ἡ φωνή ἐρχεται ἀπό τό θέατρο, ὅλο τό θέατρο γίνεται μιὰ σκηνή. Κι ὅταν ὅλο τό θέατρο γίνει μιὰ σκηνή, ὄχι

μεταδραματικά, ἐπειδή αὐτό λέγεται μέσα στό ἔργο, ἀλλά ἐμπρακτα, ἐπειδή γίνεται, ἡ ἀντίθεση μεταξύ ὑποκριτῆ/θεατῆ, σκηνῆς/αἴθουσας, θεάτρου/πραγματικότητας καταλύεται. Αὐτό δέν σημαίνει καθόλου ἀναβίωση τῆς παλιᾶς μεταφορᾶς καί τῶν ἰδεολογικῶν στηριγμάτων της «ἡ ζωὴ εἶναι μιὰ σκηνή καί ὁ ἄνθρωπος ἕνας θεατρίνος». Σημαίνει πολύ ἀπλά ὅτι τό θέατρο εἶναι ἀληθινό.

Τήν πρώτη παγίδα πού ἀπέφυγε ὁ κριτικός τῆς λογοτεχνίας στό *Πολυμπέκετ* ἦταν, βέβαια, ἡ παγίδα τῆς μίμησης. Καμιὰ μορφή ὑποκειμενικότητας δέν χρωμάτισε μέ στερεότυπους τόνους τήν ὁμιλία ἔτσι ὥστε σέ πείσμα τοῦ κειμένου, τό δίδυμο τῆς συνομιλίας νά ὑποστασιοποιηθεῖ καί ὁ λόγος νά φαντάξῃ ὡς προσωπική ἀναζήτηση τοῦ χαμένου χρόνου, ἢ ὡς παραλήρημα ῥοῆ ἐσωτερικοῦ μονόλογου, παρασύροντας ἔτσι καί τό θεατῆ νά ἀναζητήσει νοερά καί ἰδιωτικά παράλληλες ἀντιστοιχίες στό δικό του μνημονικό δίο, ἐγκαταλείποντας ἔτσι τό θέατρο, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἐγκαταλείπουν ὀρισμένοι τήν αἴθουσα συναυλίας καθώς ἀκοῦν ἡ μάλλον δέν ἀκοῦν τή μουσική. Ἡ φωνή ἔμεινε ἀσώματη καί σχεδόν παιδαγωγικά ὀδήγησε τό θεατῆ πέρα ἀπό τήν ταύτιση πρὸς τήν ἀνανυμία.

Τῆ δεύτερη παγίδα πού ἀπέφυγε ὁ ἀναγνώστης κειμένου, ἦταν ἡ παγίδα τῆς ἀνάγνωσης, πού θάταν καί ὁ προσφορότερος τρόπος γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ πρώτη παγίδα. Μιά τέτοια ἀπόδοση θά σηματοδοτοῦσε τήν προτεραιότητα τοῦ κειμένου καί τῆς ἀκοῆς ἀέναντι στήν παράσταση, πράγμα πού θά κατοχύρωνε τό θέατρο καί τήν ὄραση ὡς ψευδαίσθηση, ξαναδίνοντας ἀπό τήν πίσω πόρτα στό θεατῆ τό ὄνομα καί τήν ἀριθμημένη θέση του. Ἄλλωστε, ἡ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου ἀποτέλεσε ἕνα ἀπό τά δρώμενα – μιὰ γυναίκα καθισμένη μέ τό βιβλίο στά χέρια μέσα σ' ἕνα φῶς δωμάτιου νυχτερινό διάβαζε μέ φωνή ἀπαλή στό κενό μιᾶς παιδικῆς ἀπουσίας τό μῦθο. Ἔτσι, ἡ σκηνοθέτις ἐπινόησε ἕνα ἄλλο σχῆμα γιά τήν παλιά θεατρική σύμβαση, ὅπου πάνω στή σκηνή στήνονταν μιὰ ἄλλη σκηνή γιά νά παιχτεῖ ἕνα ἄλλο ἔργο (ὅπως π.χ., στό *Ἄμλετ*), μέ τό νά φέρεῖ τό κείμενο ὡς λογοτεχνία μέσα στή σκηνή, καθιστώντας μ' αὐτόν τόν τρόπο τήν τρίπτυχη φωνή τέκνο τῆς παράστασης καί τήν παράσταση τέκνο τῆς τρίπτυχης φωνῆς. Μέ τό δρώμενο αὐτό καταλύθηκε στό *Πολυμπέκετ* θεατρικά, ὅπως καταλύθηκε στό *Ἐκείνη τῆ φορᾶ* λογοτεχνικά, τό θεολογικό ἐρώτημα τῆς ἀρχῆς: «λόγος» καί «κόσμος» «κείμενο» καί «παράσταση» ὁμοούσια σημαίνοντα, συντελέστηκαν μαζί γιά πάντα καί διά μιᾶς.

Ὅσο, ἡ δυσκολία τῆς ἀπόδοσης δέν περιορίζεται σ' αὐτά τά δύο σημεῖα. Γιατί ἡ ἀποφυγή τους, ἂν καί ἀναγκαῖα, δέν φτιάχνει ρόλο. Ὁ ρόλος τῆς ἀσώματης τρίπτυχης φωνῆς, δηλαδή τῆς ὁμιλίας, εἶναι νά γδύσει τή λογοτεχνική γλώσσα ἀπό τά ρούχα του «ἄλλου» καί τελετουργικά νά σκοτώσει τό σῶμα τῆς σημασίας πού τήν ἐξαφανίζει. Ὁ ἀνιδιοτελής, δυσκτόρθωτος αὐτός φόνος τῶν σημασιμῶν συντελεῖται γιά νά βρεῖ ἡ γλώσσα τό σῶμα της καί ἐκκωφαντικά νά γεμίσει ὡς τά μούνια τό θέατρο μέ τήν ὕλη της.

Ὁ ἠθοποιός Δ.Ν.Μ., ἀφανίστηκε γιά νά ἐμφανιστεῖ τό σῶμα τῆς γλώσσας. Γιά τό θεατῆ τό θέατρο ἐγίνε δυσβάσταχτα ἀληθινό. Σ' ἕνα τοπίο χωρίς καμιάν ἀναπαράσταση, ὅπου ἡ ὁμιλία ὅπως καί τά δρώμενα μέ τούς σωματικούς πιά ρυθμούς τους ἀνακυκλώνονταν καί συνεχίζονταν, δέν τοῦ δινόταν ἄλλη ἐπιλογή ἀπό τήν ἀφομοίωση. Ἀλλά στό σημεῖο αὐτό θά ξαναγυρίσουμε.

Β. Τά δρώμενα ἢ σάλτο μορτάλε

Ἄν τό κείμενο στέλνει τή γραφή νά ἀναζητήσει τή μήτρα τῆς παραγωγῆς τῆς μέσα ἀπό τή στενή πύλη τοῦ μνημονικοῦ λόγου, ἔτσι πού ταυτόχρονα νά πλησιάζει καί νά ἀπομακρύνεται, ν' ἀντανακλᾷ καί ν' ἀντανακλάται μέσα στό σκηνικό τῆς ἱστορίας τῆς καί ἡ ἱστορία τῆς ὅλη μέσα στίς σκηνές τῆς, πολύμορφη ἀλλά ὄχι πληθυντική, ἔτσι καί τό θέαμα ὁργανώνει τή μνήμη καί τό μέλλον του πάνω στήν ἀκροβατική ἰσορροπία τῆς στιγμῆς ὅπου κρίνεται ἡ ἐπιβίωσή του: ἡ ἢ μελοδραματική ἐξαφάνιση, ἡ ἢ ἐπιθαλάμια ὠδή τῆς ἔνωσής του μέ τήν ἄβυσσο – ἔτσι κι ἄλλως καί τά δύο προκαθορισμένα ἀπό τήν ἀπίθανη δυνατότητα πού συντάσσει τήν ἀνεκπλήρωτη ἱστορία τοῦ δράματος, σ' ἀντίθεση μέ τήν ἱστορία τῆς Ἱστορίας, ὅπως εἶπε καί ὁ Ἀριστοτέλης: «what might have been is an abstraction remaining a perpetual possibility». Βουβή, ἕνα στίγμα μαῦρο στό ὄριο ἀνάμεσα στό θεατή καί τή σκηνή, ἡ σκηνοθέτις γράφει τό κείμενο τοῦ θεάματος καί ἐγγράφεται σ' αὐτό. Τή στιγμή πού ἡ ἀσώματη φωνή μπαίνει σπιν κύκλο τοῦ μνημονικοῦ λόγου γιά νά φτιάξει χώρο, τό ἄφανο σῶμα τοῦ θεάματος μπαίνει στόν κύκλο τοῦ μνημονικοῦ χώρου γιά νά φτιάξει χρόνο. *Πολυμπέκετ*. Τό ὄνομα τοῦ θεάματος σηματοδοτεῖ ταυτόχρονα τό πολύτοπο καί τό πολύχρονο καί αὐτοσημαίνεται. Γιατί καμιά σκηνή θεάτρου δέν εἶναι ποτέ ἄδεια ὅπως κανένα κείμενο χωρίς μνήμες ἄλλων ἢ χωρίς τόν ἀναγνώστη του. Τό χαῶδες χάος πρῖν τόν λόγο καί ἡ ἁρμονική ἁρμονία μετά, εἶναι τά ὄρια ἐπιθυμίας τῆς λογοτεχνίας ἡ ὅποια δημιουργεῖ ἡ ἴδια τό εἶδος γιά νά μιλήσει τό ἀνεκπλήρωτό της: σὺ-δεμία οὐτοπία χωρίς τόπο πρῖν καί μετά:

Κλόβ: Λατρεῦω τήν τάξη. Εἶναι τό ὄνειρό μου. ἕνας κόσμος ὅπου ὅλα θάταν σιωπηλά καί ἀκίνητα καί κάθε πράγμα στήν τελευταία του θέση, κάτω ἀπό τήν τελευταία σκόνη.

Χαμ: Μά τί μαστορεύεις τέλος πάντων;

Κλόβ: Προσπαθῶ νά μαστορέψω λίγη τάξη

Χαμ: Παράτα τα

Ὁ Κλόβ ἀφήνει νά πέσουν κάτω τά ἀντικείμενα πού μόλις μάζεψε.

Οἱ φαντασματικές μνήμες τῆς σκηνῆς συνιστοῦν τόν παραδειγματικό ἄξονα τῶν δρωμένων. Τά δρώμενα παραπέμπουν στή θεατρική μνήμη καί ἡ θεατρική μνήμη στά δρώμενα καθώς προχωροῦν κι αὐτά λειτουργικά στή μνημονική σειρά. Τό αἰώνιο κοινό, ποτέ τό ἴδιο ἀλλά τό ἴδιο, καλεῖται νά μπει καί νά σεργιανίσει τό Μουσεῖο θεάματος. Ὁ κόσμος, ὅπως, λένε, πάει περίπατο. Τό θέαμα δέν κρύβει τίποτα πίσω ἀπό τό δάκτυλό του. Ἄπό ἐδῶ ἡ πτέρυγα τῆς τραγωδίας, κολλητά ἡ πτέρυγα τῆς κωμωδίας, ἀνάμεσα τους ἡ πτέρυγα τῆς ἱλαροτραγωδίας. Περιμένοντας τήν ἐκπυρσοκρότηση, εἶναι δέν εἶναι, οἱ Χαμλέτοι καί οἱ Χάμ φαντάσματα οἱ ἴδιοι τοῦ πατέρα τους – ὅπως εἶπε ὁ ἄλλος Ἴρλανδός – τυλιγμένοι στό παλτό τους παρακολουθοῦν κάτασπροι τό στρίπ-τής μᾶς ἱακωβιανῆς αἰματηρῆς Ἴντριγκας, ὥσπου τό μουσικό (νά πού φτάσαμε) ἀποκαλύπτεται. Ἡ φύση ἐπιτέλους γυμνή, Φλώρα, Πομόνα, Δήμητρα! Ὁ ἔχων ὅτα ἄς προσέχει μὴν τόν πάρεϊ ὁ ἴπνος καθώς Τριστάνοι καί Ἴζόλδες, Ρωμαῖοι καί Ἰουλιέτες, Ἀρμάνδοι καί κυρίες μέ τίς καμελλιές ὀρκίζονται πῶς ἀγαπάει ὁ ἕνας τόν ἄλλον κάθε τόσο ὀρκίζονται πῶς ἀγαπάει ὁ ἕνας τόν ἄλλον αἰώνια νέοι αἰώνια νά γεροῦν, ὁ Ὁθέλλος πάντα νά πνίγει τή Δυσδαιμόνα του, ὁ Ρωμαῖος πάν-

τα νά ἀναζητᾶει τήν Ἰουλιέτα του νύφη ἀκίνητη πάνω στήν πέτρα καί ἡ Λυσιστράτη σέ πείσμα τῆς Ἰωάννας τῆς Λωραίνης, τό δικό της: «μὴν κάντε πόλεμο κάντε ἔρωτα». Πλάι στήν αἴθουσα «Σαῖξπηρ» μιά ἄλλη αἴθουσα «Μπέκετ» καί ἀπέναντι ἀπό τήν αἴθουσα «Μπέκετ» μιά ἄλλη αἴθουσα «Μπέκετ» καί μέσα στήν αἴθουσα «Μπέκετ» μιά ῥαπτομηχανή – ἔτσι τόν εἶδε στό ὄνειρό του ὁ Κοκτώ – καί μέσα στήν αἴθουσα «Κοκτώ» μιά αἴθουσα «Σοφοκλή», ὅπου στή γραφομηχανή τοῦ Εὐγένιου Ὁ Νήλ ὁ Αἰσχύλος γράφει τόν Ἄνουιγ, πού ἔγραψε τόν Εὐριπίδη, πού ἔγραψε τό Ρακίνα, πού ἔγραψε ὁ Μπέκετ. Καί ὁ Βάγκνερ νά μὴν τελειώνει ποτέ, καί ἡ αὐδός νά χάνει τρίχα τρίχα τό μαλλί της. Ἐξω, λοιπόν, μακριά ἀπό δῶ πρὸς τίς ἄλλες αἴθουσες, ἀφοῦ περάσουμε τίς Γ πρὸς τίς Α, ὅπου καί μαριονέτες καί παλιάτσοι καί ἀρλεκίνοι καί κουρδιστές μπαλαρίνες. Ρετίρας. Μικρά δῆματα ὄχι δρασκελιές πρὸς τό θάνατο, ὅπως ὁ Νιζίνσκι ὅταν ἔβγαλε ἐκεῖνο τό ἀπόγευμα τὰ παπούτσια του καί ἀποφάσισε νά ντυθεῖ νύφη. Γιατί ἔτσι δέν φτάνεις πουθενά μακάρι νάχεις τό Βιργίλιο ὁδηγό σου. Πράξεις χωρίς λόγια: ἰδοῦ οἱ σαμπρέλλες ἰδοῦ καί τό πήδημα. Ἐξω στήν ἀποβάθρα περιμένει τό φέρρυ μέ τόν...ἐξαποδῶ. «Mortibus». «Tu crois à la vie future? «La mienne l'a toujours été». Ἄν μορεῖ ἄς κάνει κι ἄλλως ἡ ἐφτάψυχη πουτάνα! Ἄναφορά λοιπόν. Ἐπιτάχυνση πρὸς ἐκείνη τή φορά, ἐπιβράδυνση πρὸς τήν ἄλλη φορά, ἀναδίπλωση πρὸς κάθε φορά «time present and time past are both perhaps present in time future and time future contained in time past». Πού σημαίνει: πρῖν ὅπως τότε, τότε ὅπως μετά. Μὴ φοβοῦ λοιπόν Ἄγιε Ἰωάννη Πέρς. Καί ὁ κόσμος νά χαλάσει, καί «τά ραχάτ λουκούμια νά πάψουν νά ὑπάρχουν πιά», τό τέλος τῆς παρτίδας δέν ἐφθασε. Κόλλο ἦταν. Ἄρκει ἐκείνη νά ρωτήσει «πού εἶχα μείνει;» καί «ἐκεῖνο» θά συνεχίσει. Ἐξάλου ὁ Βλαντιμίρ καί ὁ Ἐστραγκόν ἀκόμα περιμένουν καί ἡ σκηνοθέτις. Ἐνα στίγμα μαῦρο, ἕνα καπέλο στό ὄριο ἀνάμεσα στό θεατή καί τή σκηνή καί οἱ ἠθοποιοὶ ἀκίνητοι νά μαστορεύουν ΧΩΡΟ χειρωνακίως – ἀντικείμενα, μικρά καί μεγάλα δῆματα – ἀτέλειμοι τόποι, δάκρυα καί χαμόγελα – ΤΟ ΣΩΜΑ ΟΛΟ ΤΟΥ ΘΕΑΜΑΤΟΣ.

Γ Ὁ θεατής

Μπορεῖ κανεὶς νά ἐπιλέξει σέ μιά στιγμή νά περάσει τό ὑπόλοιπο τοῦ βίου του μέσα σ' ἕνα θέατρο; Κάπου σ' αὐτό τό δίλημμα μπαίνει ὁ θεατής τοῦ *Πολυμπέκετ*. Ἄν δέν ἀντισταθεῖ καί ἀφομοιωθεῖ μέ τούς ρυθμούς τῆς φωνῆς καί τοῦ θεάματος τότε θά ἐπέμβει καί τό δρώμενο δέν θά τελειώσει ποτέ. Τό θέατρο θά γίνεαι ἀλήθεια. Ἄν ἀφεθεῖ ἔρμαιο τῆς λαίμαργίας του θά ἐπέλθει ὁ κορεσμός καί θά ἀναχωρήσει μὴ ξέροντας ποτέ ἂν ἀπό τήν ἄλλη μεριά τῆς ἐξόδου τελείωσε τό θέαμα. Σ' αὐτό τό ἐπικίνδυνο ὄριο κινεῖται τό *Πολυμπέκετ*. Τίποτε δέν ἐξασφαλίζει στό θεατή τήν ἐξοδο ἀφοῦ ἡ ἐξοδος εἶναι μέσα στά δρώμενα καί ὁδηγεῖ πάλι πρὸς τό θέατρο. Ὅμως, ὅλοι ξέρουμε ὅτι ἡ ἐξοδος μας ἀπό τό θέατρο εἶναι ἐξασφαλισμένη. Κι αὐτό δέν τό ὀφείλουμε στήν εὐσπλαχνία τῆς Ρ. Π. ἡ ὅποια μᾶς βγαίνει ἀπό τό δίλημμα μέ ἕνα «καληνύχτα». Τό ὀφείλουμε στό ὅτι ὅσοδήποτε καί ἂν τήν μιλάει αὐτή τήν ἐπιθυμία του τό θέατρο, δέν θά ἐξουδετερώσει ποτέ τό ἄλλοθι του, γιατί αὐτό θά σημαίνει τήν αὐτοχειρία του. Τό θέατρο θά μείνει πάντα θέατρο, εἴτε ἡ ψευδαίσθηση εἶναι ἀπό αὐτή εἴτε ἀπό τήν ἄλλη μεριά τῆς ἐξόδου.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

HENRY JAMES

- Οί Εύρωπαίοι
- Ντέιζυ Μίλλερ
- Τά χαρτιά του "Ασπερν"

D.H. LAWRENCE

Ή άλεπού

ΓΕΒΓΚΕΝΙ ΖΑΜΙΑΤΙΝ

Ήμεις

PIERRE LOUÏS

Ή γυναίκα καί τό νευρόσπαστο

ANDRÉ MALRAUX

Οί κατακτητές

E.M. FORSTER

Ταξίδι στήν Ίνδία

JACK LONDON

Γραφείο Δολοφονιών ΕΠΕ

JACK KEROUAC

- Στό δρόμο
- Μοναχικός ταξιδιώτης
- Οί ύποχθόνιοι

IBAN ΤΟΥΡΓΚΕΝΙΕΦ

Ρούντιν

FLANNERY O'CONNOR

Καί βιασταί άρπάζουσιν αύτήν...

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΠΟΙΗΣΗ

ΚΙΝΕΖΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

FRANÇOIS VILLON

Οί μπαλάντες κι άλλα ποιήματα

CHARLES BAUDELAIRE

Είκοσιοχτώ ποιήματα

PAUL VALÉRY

Τό παραθαλάσσιο Νεκροταφείο
Ή Νεαρή Μοίρα

FRANCIS PONGE

Ή φωνή τών πραγμάτων

ΤΡΟΥΒΑΔΟΥΡΟΙ

Οί Προβηγκιανοί ποιητές
καί τραγουδιστές του Μεσαίωνα

EDGAR ALAN POE

Ποίηση καί φαντασία

WILLIAM BUTLER YEATS

Ποιήματα καί άλλα

εκδόσεις
πλέθρον

Ἑπτὰ σόγια

μέ ἀφορμή τήν Ἱστορία τοῦ Γ. Γιατρομανωλάκη

τοῦ Δ. Ν. Μαρωνίτη

Στήν Ἐριφύλη

1

Τίς ἐπόμενες προτάσεις τίς ὑπαγορεύει ἓνα πρόσφατα δημοσιευμένο πεζογράφημα, πού ἤλθε νά προστεθεῖ σέ κάποια ἄλλα συγγενικά του καί σπάνια. Πρόκειται γιά τό τελευταῖο μυθιστόρημα τοῦ Γιατρομανωλάκη μέ τόν οὐδέτερο τίτλο «Ἱστορία». Φοδᾶμαι πώς καί τό βιβλίον αὐτό, ἀκριβῶς ἐπειδή σπάζει τό φράγμα τῆς πεζογραφικῆς καί βιβλιοκριτικῆς μας μετριότητος, κινδυνεύει νά ὑποστεῖ τίς συνέπειές της: ἢ νά δουλιάξει μέσα στόν πολτό της ἢ νά ἐξοριστεῖ ὡς ἀριστοῦργημα.

Τό πρόβλημα ὅμως πού θέτουν βιβλία αὐτῆς τῆς στάθμης ἀσφαλῶς δέν εἶναι ἡ χαρακτηριστική ἔνταξή τους στά κορυφαία ἔργα τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας. Τέτοιες προκρίσεις πρόχειρες δημιουργοῦν μόνο παραισθήσεις σέ συγγραφείς καί ἀναγνώστες, καί ἐπιδεινώνουν τή γενικότερη πνευματική σύγχυση.

Τό θέμα πιστεύω εἶναι ἄλλο. Ἄν ὄντως κάποια πεζογραφήματα, ὅπως ἡ «Ἱστορία», ξεπερνοῦν τό μέσο ὄρο, πρῖν ἀπό ὅλα ἐνδιαφέρει νά μάθουμε τί τά ξεχωρίζει ἀπό τό μέτριο σωρό. τά συναδελφώνει μεταξύ τους καί τά προορίζει, ἀργότερα ἴσως, νά γίνουν βιώσιμα ἔργα τοῦ νεοελληνικοῦ πεζοῦ λόγου. Ἡ ἀνάγνωση, λοιπόν, ὀφείλει νά δείξει σέ ποῖο βαθμό καί μέ τί τρόπον τά λίγα αὐτά πεζογραφήματα ἐλέγχουν ἔμπρακτα, καί μέσα στό λογοτεχνικό παρόν, τίς παγίδες καί τίς συμβάσεις τῆς πεζογραφικῆς μετριότητος πού τά ἀπειλεῖ. Σ' αὐτόν τό στόχο σκοπεύουν πάντως τά δικά μου σόγια, τά ὁποῖα προϋποθέτουν τή γνώση τοῦ βιβλίου πού σχολιάζουν, δέν ἔχουν ἐπομένως περιεχόμενο καί νόημα βιβλιοφιλικῆς σύστασης.

2

Ἡ «Ἱστορία» γραμματικά μορφώνεται, ἀπό τήν πρώτη ὡς τήν τελευταία της λέξη, σέ τριτοπρόσωπη ἀφήγηση. Παρατεῖται δηλαδή τόσο ἀπό τόν πρωτο-

πρόσωπο λόγο τοῦ συγγραφέα ὅσο καί ἀπό τό δραματικό διάλογο καί μονόλογο τῶν ἀφηγηματικῶν προσώπων. Προφανῶς πρόκειται γιά σκόπιμη γραμματική ἐπιλογή, μέ τήν ὁποία τίθεται, πιστεύω, τό κρίσιμο πρόβλημα ὡς πρός τήν καταγωγική φύση καί τούς διακριτικούς χαρακτήρες τοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου ἀπέναντι σέ ἄλλα λογοτεχνικά εἶδη.

Γιατί εἶναι γνωστό ὅτι ὁ γενετικός γραμματικός τύπος τῆς διήγησης ὑπῆρξε τό τρίτο πρόσωπο. Πρωτοπρόσωπος λόγος, παραστατικός διάλογος καί ἐνδοσκοπικός μονόλογος, ὅταν εἰσέβαλαν κάποτε, καί πολὺ νωρίς, στήν κοίτη τῆς παραδοσιακῆς ἀφήγησης (τά ὁμηρικά ἔπη μαρτυροῦν ἤδη τήν ἡλικία αὐτῆς τῆς εἰσβολῆς) ἄλλοίωσαν κάπου τή φύση της καί προοικονόμησαν ἄλλα λογοτεχνικά εἶδη: τή λυρική λ.χ. ποίηση καί προπαντός τό δράμα. Ἡ «Ἱστορία» λοιπόν προγραμματικά παρακάμπτει τίς ἐνδιάμεσες αὐτές ἐπιμειξίες, πού ἔγιναν στό μεταξύ κοινόχρηστες, καί ἀσκητικά ἀναζητεῖ πρωταρχικές γραμματικές ἐντολές τοῦ διηγηματικοῦ λόγου.

Τό πράγμα δέν θά εἶχε ιδιαίτερη σημασία (θά μπορούσε μάλιστα νά θεωρηθεῖ σημάδι πεζογραφικοῦ συντηρητισμοῦ), ἂν ἡ ἀποκλειστική ἐπιλογή τοῦ τρίτου προσώπου δέν ἀπέβλεπε καί στή συγκεκριμένη λογοτεχνική καί ἰδεολογική τιμή τοῦ γραμματικοῦ αὐτοῦ τύπου.

Ὁ πρῶτος, ὅσο βλέπω, πού ἔθεσε συστηματικά τό σχετικό πρόβλημα, ὑπογραμμίζοντας καί συστήνοντας τή δραματική οὐδετερότητα τῆς τριτοπρόσωπης διήγησης, εἶναι ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος ἐντούτοις κατακύρωσε, ἂν δέν ἴδρυσε, τό φιλοσοφικό διάλογο καί τή διαλεκτική.

Συγκεκριμένα στήν πλατωνική «Πολιτεία», ὅπου διεξοδικά κρίνεται ὁ πολιτικός ρόλος τῆς ποίησης

(καί τῆς τέχνης γενικότερα), διακρίνεται ἡ «διήγησις» ἀπὸ τὴν «μίμησιν» (τὴ δραματικὴ δηλαδὴ παραμόρφωση τοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου ἀπὸ τὸ διάλογο καὶ τὸ μονόλογο). Γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ μάλιστα τὸ δικό του πρόγραμμα ὁ Πλάτων, ἀπορρίπτει στὴ λογοτεχνία καὶ ἐξορίζει ἀπὸ τὴν Πολιτεία του τὸ μμητικὸ λόγο (γιατὶ τὸν θεωρεῖ κατεξοχὴν παθολογικὸ καὶ παθογόνον), ἐνῶ προκρίνει τὴν τριτοπρόσωπη διήγησις ὡς νηφαλιότερο μεσολαβητὴ ἀνάμεσα στὶς αἰσθήσεις καὶ τὸ νοῦ τοῦ ἀναγνώστη.

Ἡ πλατωνικὴ, λοιπόν, ἀπόφασις, πού ὁ ἀπόηχος τῆς φτάνει ὡς τὸν Μπρέχτ, μεταφράζει τὴ γραμματικὴ ἐπιλογή τοῦ τρίτου προσώπου σὲ λογοτεχνικὸ καὶ ἰδεολογικὸ πρότυπο ἐνόψει ἐνὸς συγκεκριμένου παιδευτικοῦ καὶ πολιτικοῦ στόχου. Ἡ «Ἱστορία» τοῦ Γιατρομανωλάκη, πεζογράφημα σαφέστατα πολιτικὸ, ἐφαρμόζει μὲ τὸν τρόπο τῆς τῆν πλατωνικὴ αὐτὴ σύστασις.

3

Ὁ τίτλος «Ἱστορία» παραπέμπει καὶ στὶς δύο σημασίες τῆς λέξης, ὅπου διήγησις καὶ ἱστορικὴ ἔκθεσις βρίσκονται σὲ σχέση ταυτότητας. Ἡ ἱστορικὴ δηλαδὴ γνώσις παράγεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀφήγησίν της, εἶναι ἐπομένως τὸ ἔργο τῆς ἀφηγηματικῆς γραφῆς καὶ ὄχι τὸ δοσμένο ἀπὸ πρῶν περιεχόμενό της.

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὁμολογημένο δάσκαλό του ἔχει ὁ Γιατρομανωλάκης τὸν Ἡρόδοτο. Ἀπὸ αὐτὸν δανείζεται καὶ τὸν τίτλο τῆς πεζογραφικῆς του ἄσκησης, ὅπως τὸ δηλώνει ἡ ἠροδοτεία προμετωπίδα τοῦ βιβλίου: «ὄψις τε ἐμὴ καὶ γνώμη καὶ ἱστορίη». Ἡ προγραμματικὴ αὐτὴ πρότασις τοῦ Ἡροδότου δὲν ἀποκρυπτογραφεῖται εὐκόλα, κυρίως γιατί ἡ παράταξις τῶν τριῶν ὄρων τῆς κρύβει τὴν ἐσωτερικὴ τους σχέση. Πρόκειται πάντως γιὰ τρίβαθμη κλίμακα μὲ τελευταῖο καὶ τελικὸ ἀναβαθμὸ τὴν «ἱστορίη». Τὸ νόημα τῆς φράσης εἶναι περίπου τὸ ἑξῆς: ὅ,τι εἶδα μὲ τὰ μάτια μου καὶ στοχάστηκα μὲ τὸ νοῦ μου, αὐτὸ ἱστορῶ. Τί συνεπάγεται ὅμως αὐτὴ ἡ διηγηματικὴ σκόπευσις πού ἰδρῶσι τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἱστορία.

Προϋποθέτει ἕναν κύκλο αἰσθησιακὸ – τὴν ἐμπειρία τῆς αὐτοψίας. Ὑποθέτει τὴ δοκιμασία τοῦ νοῦ – τὸν ἔλεγχον δηλαδὴ καὶ τὴν ὀργάνωσι τῆς αἰσθησιακῆς πείρας. Ἀλλὰ σκοπεύει στὴν ἐγκυρησὴ διήγησις – στὴ συνθεσὴ δηλαδὴ μιᾶς ἱστορίας. Μοιράζει ἐπομένως ὁ Ἡρόδοτος τὸ ἱστορικὸ του πρόγραμμα σὲ τρία στάδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο πρῶτα ἀναφέρονται στὴ συγγραφικὴ μέθοδο (στὸ ὑποκείμενο δηλαδὴ τῆς γραφῆς), ἐνῶ τὸ τρίτο ὁρίζει τὸ συγγραφικὸ ἀντικείμενο (τὸ παράγωγο δηλαδὴ ἔργο).

Ἐχω τὴν αἴσθησι ὅτι ὁ Γιατρομανωλάκης ἀνέβηκε τὴν ἠροδοτεία αὐτὴ κλίμακα μὲ τὸ σεβασμὸ μαθητῆ πού ἀνακάλυψε τὸ μεγάλο δάσκαλο καὶ μαθητένους κοντὰ του. Γιατὶ καὶ ἡ δική του «Ἱστορία» προϋποθέτει συγκεκριμένους καὶ προσωπικὰ αἰσθησιακὰς ἐμπειρίας, πού ὁ συγγραφικὸς νοῦς τὶς ζύγισε καὶ τὶς ὀργάνωσε σὲ κύκλους ἐπάλληλους μὲ εὐδιάκριτο ἀνθρωπογεωγραφικὸ καὶ ἱστορικὸ κέντρο καὶ ἀυξομειομένη ἀκτίνα. Τόσο ὅμως ἡ ἐγρήγορη τῶν αἰσθησεων ὅσο καὶ ἡ δοκιμασία τοῦ νοῦ πέρασαν ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο τοῦ συγγραφέα στὸ ἀντικείμενο τῆς διηγηματικῆς γραφῆς, ἡ ὁποία τὶς ἐξάντλησε καὶ θεματικὰ ἐντέλει τὶς μηδένισε. Ἔτσι τὸ φυσικὸ πρόσωπο τοῦ συγγραφέα ἀλλὰ καὶ ὅλος ὁ αἰσθησιακὸς καὶ λογικὸς του μόχθος ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὸ ἀφηγημα-

τικὸ ἔργο. Ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις καὶ ὑποθέσεις τῆς γραφῆς εἶναι μιά ἰδεατὴ ἀφηγηματικὴ φωνή, πού δέχτηκε νὰ γίνῃ ἀπλὸς μεσολαβητὴς τῆς ἴδιας τῆς διήγησις, γιὰ νὰ τὴν καταστήσῃ ἱστορία. Ἀποτέλεσμα: ἕνας ἀφηγηματικὸς λόγος αὐτοπαθῆς, εἰρωνικὸς καὶ σὺδέτερος, ἀφοῦ δὲν ἐπειραματικὰ καθόλου ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ συγγραφέα καὶ, ἐνῶ προσφέρεται γιὰ ἀνάγνωσις, δὲν ἀνήκει στὸν ἀναγνώστη.

Τὸ ἀφηγηματικὸ σὺτὸ παράδειγμα προφανῶς βρῖσκειται στοὺς ἀντίποδες τῆς σύγχρονης μυθιστορηματικῆς καὶ διηγηματογραφικῆς ματιέρας, πού θεματοποιεῖ, στὸ ἑπακρο τὶς ὠδίνες τοῦ γραφιά καὶ τὴ γενεαλογία τῆς γραφῆς, παράγοντας πεζογραφήματα κατὰ τὴν αὐτοβιογραφικὰ ἢ καὶ ἐξομολογητικὰ, τὰ ὁποῖα στὰ χεῖρα τῶν μετρίων γίνονται αὐτόχρημα αἰσθηματικὰ καὶ σπαραξικάρδια.

4

Μιά διήγησις ὅμως προγραμματικὰ ἀδραματοποιήτη, τόσο ἀπὸ γραμματικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ γενεαλογικὴ ἀποψη, κινδυνεύει νὰ μείνῃ ἰσόπεδη, ἂν δὲν ἀναπληρώσῃ τὴν ἐξωτερικὴ τεχνικὴ τοῦ ἀφηγηματικοῦ συρμοῦ μὲ μιά ἄλλη, ὑποκείμενη καὶ βαθύτερη, ἀριότητα τοῦ διηγηματικοῦ λόγου. Ἀπὸ αὐτὲς ἐξᾶλλου τὶς εὐρηματικὰς ἀρθρώσεις, πού ὀργανώνουν σὲ σῶμα τὴ διήγησις, ἐξαρτᾶται κάθε φορά καὶ ὁ πειραματικὸς ἢ νεωτερικὸς χαρακτήρας τῆς πεζογραφικῆς δοκιμῆς – τὰ ἄλλα ἀποτελοῦν μᾶλλον πρόχειρη καὶ ἐπίπλαστη ἀντιγραφή.

Θὰ ἐπιμείνω πρῶτα σὲ τέτοιες λανθάνουσες λεπτομέρειες τῆς ἀφηγηματικῆς στρατηγικῆς τοῦ Γιατρομανωλάκη, μολοντί ἐνδέχεται νὰ φανῶ ἔτσι σχολαστικός.

Ἡ παραίτησις τῆς «Ἱστορίας» ἀπὸ τὴν δραματικὴ, ὅπως εἶπα, σκηνοθεσία τοῦ μονολόγου καὶ τοῦ διαλόγου, καθόλου δὲν σημαίνει ὅτι λείπουν ἐδῶ κάθε λογῆς σήματα γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ λόγου, εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ συγγραφέα-ἀφηγητῆ εἴτε ἀπὸ τὴν μεριά τῶν ἀφηγηματικῶν προσώπων. Μόνο πού τὰ σημάδια αὐτὰ δὲν προβάλλονται στὴν ἐπιφάνεια τῆς διήγησις, διασπώντας τὴ συνοχὴ τῆς, ἀλλὰ ὑποβάλλονται, καθορίζοντας ἀπὸ μέσα τὸν κυματισμὸ τῆς.

Ἔτσι λ.χ. ὁ συγγραφέας-ἀφηγητὴς σὲ καιρία σημεία τῆς διήγησις ἀναφέρεται διακριτικὰ στὶς πηγές τοῦ δικοῦ του λόγου μὲ ἀπρόσωπα κατὰ κανόνα ρήματα τοῦ τύπου «λέγεται» καὶ «συνέθη». Ἀπὸ αὐτὰ ἐξαρτᾶ μακρὰς ἀφηγηματικὰς προτάσεις μὲ τοὺς συνδέσμους «ὅτι» καὶ «νὰ», πού συσπειρώνουν καὶ ἀναμορφώνουν σὲ πλάγιον λόγο τὸ ὑποκείμενον πληροφωρικὸ ὕλικον ἢ μιά πρωτοβάθμια προφορικὴ διήγησις, πού μένει ὅμως ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιον τοῦ ἀφηγηματος – πραγματικὴ ἢ πλασματικὴ, δὲν ἔχει σημασία.

Σ' αὐτὰ ἐξᾶλλου τὰ κρίσιμα ἀρθρωτικὰ σημεῖα δοκιμάζεται καὶ ἡ ἀφηγηματικὴ μαστοριά τῆς «Ἱστορίας». Γιατὶ οἱ εἰδικὲς δυσκολίες τῆς πλάγιας ἐκφορᾶς (νοηματικῆς, γλωσσικῆς καὶ ρυθμικῆς) ὑπερβάλλονται μόνο ἀπὸ τεχνίτες ἐπίμονους καὶ ἱκανοὺς. Ὁ ὑποψιασμένος ἀναγνώστης δὲν ἔχει παρὰ νὰ δοκιμάσῃ μόνος του τὴν ἀφηγηματικὴ αὐτὴ πλαγιόδρομησι, γιὰ νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἐκφραστικὴν του ἀμχανία καὶ ἀδεξιότητα. Καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖον ὅτι τὸ ριψοκίνδυνον αὐτὸν συντακτικὸν τρόπον (πού τὸν προτιμοῦν ἐντούτοις τὰ παιδιὰ ἢ οἱ ἀγράμματοι καὶ πού τὸν ἀνέδειξε, καλλιεργώντας τον, σὲ διηγηματικὸν κα-

νόνα ο Ἡρόδοτος) οἱ μέτριοι πεζογράφοι ἀπὸ ἐνστικτοῦ τὸν ἀποφεύγουν.

Τί γίνεται ὅμως μὲ τὴν παραγωγή τοῦ διαλόγου καὶ τοῦ μονόλογου τῶν ἀφηγηματικῶν προσώπων, τρόποι πού προγραμματικά, ὅπως εἶπα, καταργοῦνται στὴν ἐπιφάνεια τῆς διήγησης; Γιατί βέβαια καὶ τὰ πρόσωπα τῆς «Ἱστορίας» διαλέγονται μεταξύ τους, ἐνῶ μὲ τὸ νοῦ τους συχνά πυκνά ἀπογειώνονται ἀπὸ τὸν πληροφοριακὸ διάδρομο τῆς διήγησης, μονολογώντας.

Ἐπάρχουν, ὅπως τὸ διδάσκουν καὶ τὰ σχολικά Συντακτικά, δύο βασικοὶ τρόποι (μὲ τὴ δυνατότητα καὶ τῆς ἀνάμειξής τους), γιὰ νὰ δηλωθεῖ μέσα σ' ἓνα ἀφήγημα ἡ διαλογικὴ ἐπικοινωνία ἢ ἡ μόνολογ ἀπόδραση.

Σύμφωνα μὲ τὸν πιὸ συνηθισμένο καὶ κοινόχρηστο, ἢ διήγηση προσώρας ἀναστέλλεται, γιὰ νὰ σηκωθεῖ τῆσόν τὰ ἀφηγηματικά πρόσωπα τὸ διάλογό τους ἢ νὰ ἐπιδοθοῦν στίς ἀτομικὲς τους σκέψεις, κερδίζοντας ἔτσι μιὰ πλασματικὴ αὐτονομία.

Στὴν σπανιότερη ὅμως δευτέρη περίπτωση ὁ διηγηματικὸς λόγος συνελπίρνει μέσα στὴν κοίτη του τὸσο τὸν ἐξωτερικὸ διάλογο ὅσο καὶ τὸν ἐσωτερικὸ μόνολογο, καὶ τοὺς μεταμορφώνει σὲ πλάγια διήγηση δευτέρου καὶ τρίτου ἐπιπέδου. Ἡ ἀσφαλῶς δυσκολότερη αὐτὴ ἐπιλογή συνεπάγεται πολλὰ γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴν ἀρθρωση τῆς ἀφήγησης καὶ προπαντὸς γιὰ τὸ ἦθος τῆς. Σημειῶνω τίς ἐμφανέστερες συνέπειες:

(α) Μὲ ὑποταγμένο καὶ πλαγιασμένο τὸ διάλογο καὶ τὸ μόνολογο στὸ σῶμα τῆς διήγησης, ἐξασφαλίζεται καταρχὴν ἡ ἠρεμία τῆς διηγηματικῆς ἐπιφάνειας, ἐνῶ ταυτόχρονα δηλώνεται ἡ ἐπικυριαρχία τῆς ἀφήγησης στὸ σύνολο τῆς ὕλης τῆς. Πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος ὀργανωτικῆς δικαιοσύνης, ἡ ὁποία οἰκονομεῖ μὲ ἐξωτερικὴ τουλάχιστον ἰσότητα ὅλα τὰ μέρη τῆς διήγησης.

Μὲ τὸ διακανονισμὸ αὐτὸν ὅσα μόρια παρουσιάζουν ἀπὸ τὴ φύση τους μεγαλύτερη κινητικότητα καὶ ἰδιόρρυθμη δομὴ (καὶ τέτοια εἶναι ὁ διάλογος καὶ ὁ μόνολογος), ἀφοῦ τοὺς ἀπαγορεύεται νὰ διαρρήξουν τὸ διηγηματικὸ φλοιό, πρέπει νὰ βροῦν ὑποδοχὲς στὸ ἐσωτερικὸ πιά τοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου, σχηματίζοντας ἐσοχὲς, ὄχι ἐξοχὲς. Ἀποτέλεσμα: ἡ ροὴ διήγησης δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τεχνητὰ φράγματα, ἀλλὰ ὁ κυματισμὸς τῆς ποικίλλει, ἀνάλογα μὲ τὸ βάθος κάθε φορὰ τοῦ ἀφηγηματικοῦ πυθμένα καὶ τὸ πλάτος τῆς ἀφηγηματικῆς κοίτης.

(β) Ἡ παραίτηση ἐξἄλλου ἀπὸ τὸν εὐθύ διάλογο καὶ μόνολογο ἀπαλλάσσει τὴ διήγηση ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ἠθογραφικῆς ἀναπαράστασης τῶν ἀφηγηματικῶν προσώπων. Γιατί εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ αὐτόνομος διάλογος καὶ ὁ μετωπικός μόνολογος προβάλλουν τὰ πρόσωπα τῆς διήγησης πάνω σὲ μιὰ ἄλλη ὀθόνη, ὅπου πρέπει νὰ μιλήσουν μιὰ δικὴ τους γλῶσσα, προκειμένου νὰ πείσουν τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν ἐξ ἐπαφῆς φυσικότητα καὶ ἀληθοφάνειά τους.

Στὴν περίπτωσι ὅμως πού ὁ ἐξωτερικός διάλογος καὶ ὁ ἐσωτερικός μόνολογος πλαγιάζονται καὶ ὑποτάσσονται στὸ διηγηματικὸ κανόνα, τὸ ὑποθετικὰ πραγματικὸ περιεχόμενο ἐνὸς λόγου διατίθεται ἢ ἐπαναδιατίθεται στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἀφηγητῆ, ὁ ὁποῖος τὸ ἀναμορφώνει, κυρίως μὲ τὴ μέθοδο τῆς συστολῆς καὶ τῆς διαστολῆς, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ γενικότερους ρυθμοὺς τῆς διήγησης. Ἔτσι τὰ ἀφηγηματικά πρόσωπα δὲν προβάλλονται πιά μετωπικά, γιὰ νὰ ἠθογραφηθοῦν (τεχνικὴ τῆς ἠθοποιίας), ἀλλὰ γυρίζουν πλάγια καὶ γίνονται εἰδῶλα μέσα στὸ κάτωπιτρο τοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου (τεχνικὴ τοῦ ἀντικατοπτρισμοῦ). Μὲ τὴ στάση τους μάλιστα αὐτὴ εἰρωνεύονται

τὴ σύμβαση τοῦ νατουραλισμοῦ, δείχνοντας στὸν ἀναγνώστη τὴν ἀφηγηματικὴ τους ταυτότητα.

(γ) Καὶ γενικότερα: Ἀπὸ τὴ στιγμή πού διάλογος καὶ μόνολογος πλαγιάζονται καὶ ἀκουμποῦν στὸν κορμὸ τῆς διήγησης, ἀποβάλλουν ἀκόμη καὶ τὰ ἐξωτερικά διακριτικά σημεῖα τῆς συντακτικῆς μορφῆς τους. Τὸ πέρασμα, λοιπόν, ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ ἀφηγητῆ στὸ λόγο τῶν ἀφηγηματικῶν προσώπων γίνεται ἀδιάκοπο καὶ καθίσταται συντακτικὰ ἄδηλο. Ἔτσι τὰ στεγανά ἀνάμεσα στὴν ἀφηγηματικὴ πληροφορία καὶ τὴν ἀφηγηματικὴ προσωπογραφία καταργοῦνται, ἐξωτερικός καὶ ἐσωτερικός λόγος συνένονται, καὶ ὁ πρῶτος παράγει τὸν δεύτερο ἀνάλογα μὲ τὸν παραγωγικὸ δυναμισμό του. Καὶ πιὸ πέρα: ἡ διήγηση σκοπεύει τώρα ἀνεμπόδιση στὸ μῦθο τῆς, καθὼς ὁ διηγηματικὸς λόγος κινεῖται ἐλεύθερος στὸ δικό του χῶρο καὶ χρόνο. Ἔτσι ὅμως ἐπαναπροσδιορίζεται καὶ τὸ νόημα τοῦ πεζογραφικοῦ ρεαλισμοῦ.

5

Ἐοιδικός τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Γιατρομανωλάκης προκρίνει καὶ, στὰ βασικά του σημεῖα, ἐφαρμόζει τὸ προηγούμενο ἀφηγηματικὸ παράδειγμα, φαίνεται, νομίζω, καθαρὰ στὴν ἀρχὴ τῆς «Ἱστορίας» του. Τὴν παραθέτω:

«Ὅταν ὁ Ἐμμανουὴλ Γεωργίου Ζερβός, πενήντα δύο ἐτῶν, πυροβολήθηκε χαμηλὰ στὴν κοιλιά, ξημερῶματα Τετάρτης 8 Αὐγούστου 1982, ἄλλος μάρτυρας ἐκτός ἀπὸ τὸ φωνιὰ δὲν ὑπῆρχε. Ὁ Ζερβός, ὅπως παρατήρησε ὁ φονιάς, ἔδειξε μεγάλη ἐκπληξη, ἐπειδὴ λύθηκε ἀστραπιαῖα τὸ ζωνάρι του, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ἔχασε κάθε φυσικὴ στήριξη μὲ τὴ γῆ. Ὁ νόμος τῆς βαρύτητας πού, καθὼς λένε, κρατεῖ στὴ θέση τους τὰ πράγματα, τὰ ζῶα καὶ τοὺς ἀνθρώπους, καταλύθηκε, ἔτσι ὥστε δημιουργήθηκε ἀνάμεσα στὸ χῶμα καὶ στὰ γόνατα τοῦ πυροβολημένου ἓνα κενὸ πού ἴσως ἔφτανε τὰ δύο μέτρα, ἴσως ὅμως καὶ περισσότερα. Ὁ Ζερβός, μολοντί στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας του, δὲν πρόλαβε νὰ ἀπλώσει τὰ χέρια του καταγῆς νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ τὸ πέσιμο. Τουναντίον, ἀφοῦ αἰωρήθηκε κάμποσο σὲ μεγάλῳ ὕψος, βρόντηξε στὸν χωματόδρομο τοῦ ἀμπελιοῦ, μὲ τὸ κορμὶ στὸ χῶμα καὶ τὸ κεφάλι κρεμασμένο στὰ κλήματα.»

Στὴν ἀφετηρία λοιπόν τῆς «Ἱστορίας» ἐπαληθεύεται ἡδὴ ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆσις τῆς τριτοπροσώπης διήγησης, μὲ τὴν ὁποία ἐπιδιώκεται καὶ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐπιφανειακὴ συνέχεια καὶ συνοχὴ τῆς. Κάτω ὅμως ἀπὸ τὴν ἄρρηκτὴ διηγηματικὴ ἐπιφάνεια ὁ ἀφηγηματικὸς λόγος ὄχι μόνον διαβαθμίζεται, ἀλλὰ καὶ ὑποδηλώνει: τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς του· τὴ μέθοδο τῆς μεταφορᾶς του ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο ἀφηγηματικὸ ὑποκείμενο· τὸν τρόπο τέλους τῆς ἐσωτερικότητός του, πού τὸν ὀδηγεῖ καὶ στὸν πόρο τῆς μυθοπλασίας του.

Ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς ἀνιχνεύεται στὴν πρώτη ἡδὴ περιόδῳ, ἡ ὁποία καὶ ἀναφέρεται στὸ πρόσωπο τοῦ ἀφηγητῆ. Περιέχει βασικὲς πληροφορίες πρῶτου ἐπιπέδου: τὸ θεματικὸ πυρῆνα ὄλου τοῦ μυθιστορήματος (ἓναν πυροβολισμό φονικὸ χαμηλὰ στὴν κοιλιά), τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησι (ῶρα, μέρα, μῆνα, ἔτος), τὴν ταυτότητα τοῦ θύματος (ὄνομα, πα-

τρώνυμο, επώνυμο, ηλικία), και τόν ανώνυμο ακόμη φωνιά (πού είναι κατά ρητή δήλωση και ὁ μοναδικός μάρτυρας τῆς φωνικῆς σκηνῆς).

Αὐτή ὁμως ἡ τελευταία πληροφοριακή πρόταση (πού συμπληρώνει και τὸ πρῶτο ἱστορικό της «*Ἱστορίας*») μεταφέρει, δίχως καμιά ἀλλοίωση, ἐπισημειωτική ἐνδειξη, τὸ νῆμα τῆς διήγησης ἀπὸ τὸν πληροφοριοδότη ἀφηγητὴ στό ἀφηγηματικό πρόσωπο τοῦ φωνιά. Γιατί ὁ, τι διαβάζουμε στή συνέχεια τοῦ παραθέματος παραπέμπει στή δική του μαρτυρία.

Ὁ μαρτυρικός μάλιστα αὐτός λόγος ἀρχίζει ὡς ἐξωτερική παρατήρηση και συνεχίζεται ὡς ἐσωτερική προσήλωση. Ἀκριβῶς στό πέρασμα ἀπὸ τὸν ἐξωτερικό στόν ἐσωτερικό λόγο τοῦ φωνιά, ἐπιστρατεύεται ἕνας τρίτος, ἐπικουρικός λόγος, παρένθετος τῆ φορὰ αὐτή και ἀπρόσωπος. Πρόκειται για τῆ δίλεξη πρόταση «καθὼς λένε», ἡ ὁποία ἔρχεται νὰ ὑποστηρίξει μέ τὸ συλλογικό της κύρος τὰ ἐπόμενα.

Ἡ τελευταία περίοδος ἐπαναφέρει τὸ διηγηματικό λόγο, ὕστερα ἀπὸ τὸ μετωρισμό του στό δικό του ὑψηλό βᾶθος, ἐκ νέου στό ἐπίπεδο τῆς ἐξωτερικῆς παρατήρησης. Ἔτσι σχηματίζεται ὁ πρῶτος παραδειγματικός κύκλος τῆς διήγησης.

Ἐποσημειώνω ὅτι, μέ μιά μόνο ἐξαίρεση, ὅλες οἱ ἄλλες περιπέτειες τοῦ διηγηματικοῦ λόγου στόν πρῶτο αὐτόν κύκλο τῆς «*Ἱστορίας*» ἔχουν μεταγραφεῖ. Γιατί οὔτε ἡ πληροφοριακή συνδρομή τοῦ ἀφηγητῆ οὔτε πολὺ περισσότερο ἡ ἐσωτερική προσήλωση τοῦ φωνιά μποροῦν νὰ ἀκουστοῦν ὡς πρωτογενῆς προφορικός λόγος, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶναι γνωστός, θέτει σέ λειτουργία αὐτόματη τὴν αἴσθηση τῆς ἀκοῆς. Μόνον ὁ παρένθετος, ἐπικουρικός, ἀπρόσωπος και συλλογικός λόγος, πού ὑπόκειται στήν πρόταση «καθὼς λένε» ἀναφέρεται στήν προφορική πηγή τῆς διήγησης.

Ἔτσι ἤδη στήν ἀρχή τῆς «*Ἱστορίας*» συνδηλώνεται και μιά ἄλλη βαθύτερη τώρα διαδικασία παραγωγῆς τοῦ διηγηματικοῦ λόγου. Ἐννοῶ τὴν τροπή του σέ ἀφηγηματική γραφή, ἡ ὁποία ἔχει πρόγονό της τὴν προφορική διήγηση ἀλλὰ ἀπόγονό της τὴν ἀνάγνωση. Μέ τὴν ἀνάγνωση ἡ ἀφηγηματική γραφή παράγει βέβαια ἕνα δευτερογενῆ ἀκροαματικό λόγο, ὁ ὁποῖος ὁμως εἶναι μεταπραγματικός, ἀφοῦ ἀποτελεῖ μετάφραση τῆς ἴδιας τῆς γραφῆς.

Αὐτὴ ἐξᾶλλου ἡ μεταγραφὴ τῆς προφορικῆς σέ γραπτὴ διήγηση δέν μᾶς ἀφήνει νὰ ὑποπτευθοῦμε ἀμέσως ὅτι στήν ἀρχὴ τῆς «*Ἱστορίας*» ὁ λόγος μεταφέρεται λαθραῖα ἀπὸ τὸν ἀφηγητὴ στό φωνιά. Ἡ ὑπόθεση ὡστόσο αὐτὴ ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ ἴδιου θέματος στήν τρίτη ἐνότητα τοῦ διβλίου (σ. 152-53). Παραθέτω τὸ σχετικό ἀπόσπασμα:

«Ὅλα τὰ γεγονότα, ὡστόσο, ἀπὸ τὸ 1914 ὡς τὴ στιγμή τοῦ φόνου, και ἀπὸ τὸ πού ἀφοροῦσαν τὸ Δίκαιο προσωπικά και ὅσα εἶχαν σχέση μέ τὴν πολιτεία, τὶς ἐκλογές, τὰ κινήματα τῶν στρατηγῶν, τὶς ἀνατιμήσεις τῶν προϊόντων και τὶς ἐθνικῆς συμφορές ἀναφέρονταν και χρωματίζονταν μέ τούς ὄρους τῆς θεικῆς και τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης. Ὁ Δίκαιος δηλαδή δέν ἔπαυε νὰ ὑποστηρίζει οὔτε στιγμή πὼς ἡ ἐννοια τῆς θεικῆς δικαιοσύνης ὑφίσταται μόνο σέ συνάρτηση μέ τὴν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη, ἔτσι πού ἡ πρώτη δέν ὑπάρχει χωρὶς τὴ δεύτερη. Συνέπεια τούτου τοῦ ἀπλοῦ συλλογισμοῦ εἶναι πὼς τὸ ἀνθρώπινο δίκαιο ὄχι μόνο εἶναι σημαντικότερο ἀπὸ τὸ θεῖο ἀλλὰ οὐσιαστικά κάθε δικαίη πράξη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀπολύτως

θεικῆ. Τὰ πράγματα, ὁμως, φάνηκαν νὰ περιπλέκονται ὅταν ὁ Γρηγόρης παρατήρησε πὼς δέν εἶναι πάντοτε εὐκόλο νὰ διακρίνουμε πότε μιά ἀνθρώπινη πράξη εἶναι δίκαιη και πότε ὄχι, ἀλλὰ ὁ πατέρας του γέλασε και τοῦ ἀπάντησε πὼς αὐτὸ εἶναι τὸ εὐκολότερο πράγμα τοῦ κόσμου. Ὅταν, λόγου χάρη, διαπράξει κάποιος φόνου και τὸ θῦμα ὄχι μόνο δέν πέφτει κάτω στό χῶμα νὰ τσακιστεῖ ἀλλὰ ἀντιθέτως σηκώνεται ψηλά και ἀφοῦ νικήσει τὸν νόμο τῆς βαρῦτητας μετεωρίζεται κάμποση ὥρα, τότε ὁ φόνος εἶναι ἀπολύτως δίκαιος και μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ πράξη θεικῆς δικαιοσύνης. Καὶ ἔφερε ὡς παράδειγμα τὸν Ζερβὸ πού ἀναλήφθηκε πάνω ἀπὸ τὸ ἀμπέλι και ἔμεινε στόν ἀέρα δέκα λεπτά πρὶν πέσει και σπάσει τὰ κλῆματα. Ἀναφερόμενος ὁμως σέ συνηθισμένα περιστατικά διαπραγμένων φόνων εἶτε ἀπὸ ἰδιώτες εἶτε ἀπὸ τὴν ἐξουσία, τὴ χωροφυλακὴ δηλαδή, τὸν στρατὸ ἢ μέ τίς ἐκτελέσεις κρατουμένων, ὁ Δίκαιος τόνισε πὼς τίς περισσότερες φορῆς, ἂν ὄχι πάντοτε, οἱ φόνου αὐτοὶ εἶναι ἀδικοὶ ἐπειδὴ τὰ θύματα πέφτουν στό χῶμα βαριά και ἀπότομα, χωρὶς νὰ μετεωριστοῦν προηγουμένως.»

Τὸ δεύτερο αὐτὸ παράθεμα ἀποτελεῖ τυπικό παράδειγμα διήγησης, πού ἔχει ἀπορροφήσει μέ τὴ μέθοδο τοῦ πλαγιασμοῦ ἕναν εὐθύ διάλογο. Ἡ ἀντιβολὴ του ἐξᾶλλου μέ τὸ πρῶτο παράθεμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς «*Ἱστορίας*» ἐπιβάλλει, ἀναδρομικά ἔστω, νὰ δεχτοῦμε:

«Ὅτι και ἐκεῖ ὁ ἐξωτερικός και ὁ ἐσωτερικός λόγος ἀνήκει στό φωνιά Δίκαιο, ὄχι στόν ἀφηγητὴ.

Ὅτι και ἐκεῖ ὑπόκειται, ἀδιόρατα ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Δικαίου, ἕνας δυναμει μονόλογος, ὁ ὁποῖος ἐδῶ ἐνεργοποιεῖται σέ πλάγιο διάλογο.

Τέλος ἡ σύγκριση τῶν δύο ὁμόθεμων παραθεμάτων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε τί σημαίνει στήν προκειμένη περίπτωση μῦθος και μυθοπλασία, ὡς πέρας μάλιστα τῆς ἀφηγηματικῆς διαδρομῆς.

6

Ἡ «*Ἱστορία*» τοῦ Γιατρομανωλάκη δέν ἐπικαλεῖται, ἀποσπασματικά ἔστω, ἕνα μυθικό σύστημα ἀρχαιοελληνικῆς ἢ δυτικοευρωπαϊκῆς καταγωγῆς. Λόγου χάρη κάποιον ἀπὸ τούς κοσμογονικούς, θεογονικούς και ἠρωικούς μυθικούς κύκλους, πού τροφοδότησαν, μέ τὴν ὑπόθεση και τὸ ἦθος τους τὸ γεωμετρικό ἔπος, λιγότερο τὴν ἀρχαϊκὴ ποίηση και ἀποκλειστικά σχεδὸν τὴν ἀρχαία τραγωδία.

Στὴν «*Ἱστορία*» ὡστόσο μπορούμε, νομίζω, νὰ μιλήσουμε για νεοελληνικῆς καταγωγῆς μυθικά σπέρματα, τὰ ὁποῖα παραλαμβάνει καθ' ὁδὸν ἡ διήγηση και μέ τὴν πρόδοό της ὀρίζει κάποιες μυθικῆς μητρες, ἀπὸ ὅπου και ἀπορρέει ὁ δικός της μῦθος. Ὁ μῦθος αὐτός δέν ταυτίζεται μέ τὴν πραγματολογικὴ πλοκή τῆς «*Ἱστορίας*»· παράγεται ὁμως πλάι σ' αὐτὴν και τελικά τὴν περιβάλλει και τὴν ἐρμηνεύει.

Τὰ μυθικά αὐτὰ σπέρματα, παρὰ τὴν ποικιλία τῆς καταγωγῆς και τῆς ἀναφορᾶς τους, ἔχουν κάποια κοινὰ χαρακτηριστικά μεταξύ τους: Συγκροτοῦν βιωμένη και βιωματικὴ παράδοση, πού διαπερνᾶ δλόκληρο τὸν γενεαλογικὸ κλάδο στόν ὁποῖο ἀνήκει ὁ φωνιάς Δίκαιος. Δέν ἀναστέλλουν τὴ διηγηματικὴ λογική, ἀλλὰ τὴν προάγουν και τὴν ἐσωτερικεύουν· ἀπὸ τυπικὴ και ἀπρόσωπη τὴν καθιστοῦν προσωπικὴ και

Δ. Ν. Μαρωνίτης

ουσιαστική. Έτσι ο σύνολος μύθος της «*Ιστορίας*», αυτός που προκύπτει από τα μυθικά της σπέρματα και τις οικείες τους μυθικές μητρες, αποτελεί τη μέσα όψη του περιγραφικού λόγου.

Ένα τέτοιο μυθικό σπέρμα ανιχνεύεται ήδη στην αρχή του διβλίου (παράθεμα πρώτο) και επαναλαμβάνόμενο βρίσκει την οικεία του μυθική μητέρα στην τρίτη ενότητα (παράθεμα δεύτερο). Πρόκειται για τον ισχυρισμό του Δικαίου ότι το πυροβολημένο σώμα του Ζερβού, λίγο πριν πέσει νεκρό στο χωματόδρομο, αίωρήθηκε σ' ένα κενό ύψους δύο ή και περισσότερων μέτρων.

Η μυθική αυτή αίχμη προβάλλει στην αφητηρία της «*Ιστορίας*» ως αναντίρρητο δεδομένο που προέκυψε από τη νοητική ένταση του φονιά την ώρα του φόνου. Είναι λοιπόν καρπός λογικής προσήλωσης και όχι ό,τι συνήθως ονομάζουμε παραίσθηση ή φαντασία. Η διήγηση στο σημείο αυτό δεν επιτρέπει καμιά παρεξήγηση: προχωρεί συνεχώς και αδιαίρετη, απαγορεύει επομένως τη διάσπασή της σε πραγματικό και φανταστικό μέρος. Το μόνο που δηλώνεται διηγηματικά είναι ότι η φυσική νομοτέλεια (ο νόμος της βαρύτητας) ύποχωρεί για μιά στιγμή στον ανθρώπινο λόγο, ο οποίος περνά άκριτως μέσα από το προσωρινό αυτό νομοτελικό κενό, για να φτάσει το μυθικό του στόχο. Η μυθική επομένως κατάληξη της διηγηματικής λογικής συντελείται στο νου του φονιά και του ανήκει ως στοχαστική μέθοδος, με την οποία προσλαμβάνεται ο εξωτερικός κόσμος και ερμηνεύονται οι μεταμορφώσεις του.

7

Η ίδια μέθοδος αναπτύσσεται και ολοκληρώνεται στο δεύτερο παράθεμα, όπου το μυθικό σπέρμα της αρχής του διβλίου βρίσκει τη θέση του στο κέντρο της οικείας του μυθικής μητρες. Πρόκειται για έναν πλήρη λόγο περί δικαιοσύνης του Δικαίου. Καθώς μάλιστα το υποκείμενο (Δίκαιος) και το αντικείμενο (δικαιοσύνη) αυτής της διηγηματικής διατριβής ετυμολογικά συμπίπτουν, υπογραμμίζουν την κεντρική θέση της δικαίτης μητρες μέσα στο μυθικό σύστημα της «*Ιστορίας*».

Ο Δίκαιος με φιλόσοφη ακρίβεια μοιράζει εδώ τη δικαιοσύνη σε ανθρωποδικία και θεοδικία, διακηρύσσοντας ότι βρήκε τα σημεία επαφής τους. Η λύση ωστόσο που αμθόρημητα προτείνεται από τον Δίκαιο για το αρχαίο αυτό δίλημμα βρίσκεται σε καταφανή αντίθεση προς την ισχύουσα θεολογική και πολιτική ήθική του κόσμου που τον περιβάλλει, γεγονός που δικαιολογεί και τον οίστρο του στοχαστικού φονιά, καθώς εκθέτει στο γιό του, σημείο προς σημείο, τη θεωρία του, υποστηρίζοντας ότι:

(α) Η θεϊκή δικαιοσύνη δεν όριζει την ανθρωπινή, αλλά όριζεται και εξαρτάται από αυτήν.

(β) Το ανθρωπινό δικαιο είναι σημαντικότερο από το θείο, αφού αυτό προσφέρει περιεχόμενο και απόλυτη τιμή στη θεία δικαιοσύνη.

(γ) Μέτρο της δικαιοσύνης είναι ή δίκαιη πράξη του ανθρώπου, που δίνει νόημα και στο δικαιο λόγο του Θεού.

(δ) Η δίκαιη πράξη του ανθρώπου ελέγχεται προπάντων σε ό,τι φαινομενικά την ακυρώνει και την ανατρέπει: στο φόνο. Γιατί υπάρχουν δύο είδη φόνου: ο δίκαιος, που σηματοδοτείται από το μετεωρι-

σμό του θύματος στον άερα για δέκα και περισσότερα λεπτά· ο άδικος, όταν το θύμα σωριάζεται άμέσως στο χώμα χωρίς να μετεωριστεί προηγουμένως.

Ο Δίκαιος διατυπώνει τη δικαίαιη του αυτή θέση με παραδοσιακή αλότητα αλλά και συλλογιστική ακρίβεια, καθώς ή σκέψη του παρακολουθεί τον αποδεικτικό τύπο της παραγωγής. Προκαταβάλλει δηλαδή την αξιωματική γενική απόφαση, επιτάσσει το είδικό συμπέρασμα και επαληθεύει τελικά το συλλογισμό μ' ένα εμπειρικό παράδειγμα.

Ο λόγος του Δικαίου εξάλλου προβαίνει με συνέπεια από τη θεωρία στην πράξη και εξελίσσεται καθ' όδον σε διάλογο, καθώς μεσολαθεί, ως μεινετική άπορία, ο αντίλογος του γιού του. Από αυτήν την άποψη ή διηγηματική λογική όχι μόνο δεν διακόπτεται, αλλά προχωρεί στο μυθικό της τέρμα με σχολαστική σχεδόν αυστηρότητα. Περιθώρια, λοιπόν, για να διακριθεί ή διήγηση του Δικαίου στη λογική της κλίση και στην παράλογή της απόκλιση δεν υπάρχουν. Ο λόγος εδώ παράγει το μύθο του στον ίδιο μονόδρομο.

Η θεωρητική ωστόσο και συνάμα πρακτική αυτή διατριβή του Δικαίου περί δικαιοσύνης έχει συγκεκριμένες και πραγματικές άφορμές, οι οποίες δηλώνονται με περιληπτική και ειρωνική σαφήνεια στην εισαγωγή του παραθέματος. Οι εμπειρικές αυτές ρίζες ανιχνεύονται σε μιά μακρά και για το διβλίο κρίσιμη περίοδο (από το 1914 ως το 1928) και άναφέρονται στο ιδιόμορφο σύμπλεγμα που σχημάτισαν άφρονός ο ιδιωτικός βίος του Δικαίου (τά «προσωπικά του») άφετέρου δημόσιας σημασίας γεγονότα («έκλογές, κινήματα στρατηγών, άνατιμήσεις προϊόντων και εθνικές συμφορές»). Πρόκειται λοιπόν για άνάκλαση μιάς περιγραφικής πραγματικότητας στο νου του φονιά, που επιτρέφεται ως άνανάκλαση με το στοχαστικό του λόγο περί δικαιοσύνης.

Γιατί ο μύθος αυτός για τη, μονή τελικά, δικαιοσύνη του κόσμου είναι ο λόγος του Δικαίου, με τόν όποιο λύνονται αινίγματα και άιρονται άντιφάσεις της προσωπικής και της δημόσιας ιστορίας - κεφάλαιο που ή κοινή και πρόχειρη λογική άφησε χρόνια ολόκληρα έκθετο και άνερομήνευτο. Ο προσωπικός λοιπόν και κατεξοχήν ερμηνευτικός αυτός λόγος περί δικαιοσύνης δίνει σχήμα και συνοχή στο νου ενός ανθρώπου και του επιτρέπει να επιβιώσει και να επιβεβαιωθεί άπέναντι σε μιά άλλως άκατανόητη και έχθρική περιγραφική πραγματικότητα.

Στο επίκεντρο του δικαιοκού αυτού μύθου βρίσκεται ο δίδυμος φόνος: ο δίκαιος και ο άδικος άνάλογα με το μετεωρισμό του θύματος. Προκειμένου μάλιστα να επαληθευτεί ή επαναστατική αυτή διάκριση, ο Δίκαιος επικαλείται το φόνο που διέπραξε ο ίδιος σε βάρος του Ζερβού. Με τόν τρόπο όμως αυτόν ο φονιάς όχι μόνο ερμηνεύει αλλά και δικαιώνει το φόνο του, καθώς του δίνει άλλη ανθρωπινή και θεϊκή ταυτότητα από εκείνη που του έδωσαν οι κριτές του. Με τά συμπληρωματικά ιδίως στοιχεία για τόν άδικο φόνο (έκτελέσεις κρατουμένων από την έξουσία και ή χωροφυλακή) ο Δίκαιος έμμεσα αλλά ζητά διατυπώνει και την πολιτική του άποψη περί δικαιοσύνης.

Μέσα λοιπόν στη μυθική αυτή μητέρα ο φόνος του Δικαίου σημασιολογείται τόσο από ανθρωπινή και θεϊκή όσο και από πολιτική άποψη με τρόπο αντίστροφο από τόν επίσημο και τόν καθιερωμένο. Γιατί ο δίκαιος φόνος του Δικαίου εκτιμήθηκε ήδη άρνητικά από το έξουσιαστικό του περιβάλλον και προκάλεσε: την όνομασία του δράστη σε φονιά, τη δίκη και

Ὁ Λογοτεχνικός Πολίτης

τήν καταδίκη του, τή φυλάκισή του καί τό θάνατό του στή φυλακή, καί κυρίως τόν ἀφανισμό ὀλόκληρου τοῦ γενεαλογικοῦ κλάδου, πού ξεκίνησε μέ τό γενάρχη παππού καί ἔκλεισε μέ τόν ἐκδικητικό σκοτωμό τοῦ γιου τοῦ ἀπό τό γιό τοῦ σκοτωμένου Ζερβοῦ. Ὅλα αὐτά τά ξέρει ὁ ἀναγνώστης, ὅταν διαβάσει ἐδῶ τόν περί δικαιοσύνης λόγο τοῦ Δικαίου.

Ἡ συμπεριφορὰ ἐξάλλου τῆς οἰκονομικῆς καί πολιτικῆς ἐξουσίας τοῦ νησιοῦ καί τοῦ τόπου ἀέναντι στό φόνο πού διέπραξε ὁ Δίκαιος, ἀσκώντας τήν ἀποψή του περί δικαιοσύνης, ἀποτελεῖ καί τήν πραγματολογική πλοκή τῆς διήγησης τοῦ βιβλίου. Ὁ δικαιοκός λοιπόν λόγος τοῦ Δικαίου ἔχει τήν ἴδια ἀφορομή καί τό ἴδιο κέντρο μέ τήν ἐξωτερική πλοκή τῆς «Ἱστορίας», ἀλλά προτείνει μιά δική του λογική ἐρμηνεία γιά τή σημασία τοῦ φόνου. Ἡ ἐρμηνεία αὐτή ἐμφανίζεται καί λειτουργεῖ ὡς μυθική, ἀκριβῶς γιατί ἀμφισβητεῖ τούς ὅρους τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας, ὅπως τή σκηνοθέτησε ἡ πλοκή τῆς διήγησης. Δέν πρόκειται ἐπομένως γιά αὐθαίρετο μῦθο, πού τόν παράγει ἡ διηγηματική ἐπίνοια γιά δική της διασκέδαση καί ψυχαγωγία τοῦ ἀναγνώστη, μοιράζοντας τόν κόσμο σέ πραγματικό καί φανταστικό, καί τήν πεζογραφία σέ ρεαλιστική καί ὑπερρεαλιστική. Ἀλλά γιά ἀνθρώπινο λόγο ἀνατρεπτικό, πού ἀπαντᾷ στόν ἐκδιαστικό καί ἀνελεύθερο ρεαλισμό τῆς πλοκῆς μ' ἕνα γ' ἀδέσμευτο νοητικό ρεαλισμό τοῦ μῦθου, πού ὁ βασικός χαρακτήρας του εἶναι μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τῆς λέξης παιδαγωγικός.

Τά περισσότερα μυθικά σπέρματα καί οἱ οἰκεῖες τους μήτρες στήν «Ἱστορία» περιβάλλουν καί συμπληρώνουν αὐτόν τόν δικαιοκός μῦθο τοῦ Δικαίου γιά τόν ἐκδικητικό φόνο. Συχνά μάλιστα οἱ μυθολογικοί προβολεῖς συγκεντρώνονται στό μέσο τῆς φονικῆς ἐκδίκησης: στό ὄπλο, μέ τό ὁποῖο ὁ δίκαιος φόνος ἐκτελέστηκε. Καί ὅπως ὁ φόνος μέσω τῆς μυθολογίας του διεκδικεῖ τή λογική του καί ἠθική τιμή καί σχετίζεται ἄμεσα μέ τίς οἰκονομικές καί πολιτικές συνθήκες πού τόν ἐπέβαλλαν, ἔτσι καί τό μυθολογημένο ὄπλο τοῦ Δικαίου γίνεται τό ἀποτελεσματικό ὄργανο τῆς μυθολογικῆς δικαιοσύνης.

Πολύ σημαντικότερο ὅμως γιά τή μυθολογία τῆς «Ἱστορίας» εἶναι κάτι ἄλλο. Στό ἐπίπεδο τῆς πλοκῆς ἀντιπαρατίθενται δύο γενεαλογικοί κλάδοι: τοῦ Δικαίου καί τοῦ Ζερβοῦ. Ἡ ἀντίπαλη ἠθική, ἐρωτική, οἰκονομική καί πολιτική συμπεριφορὰ τους μεταφράζεται μέ τήν πρόοδο τῆς διήγησης σέ τελική σύγκρουση. Μέσα στή σύγκρουση αὐτήν ἡ διηγηματική πλοκή θέλει νικητή τόν οἰκογενειακό κλάδο τοῦ Ζερβοῦ, ἐνῶ ξεκληρίζει τή γενιά τοῦ Δικαίου ἀπό τή ρίζα της ὡς τόν τελευταῖο βλαστό.

Ὡστόσο ὁ γενεαλογικός κλάδος τοῦ Ζερβοῦ, ὁ εὐνοημένος τῆς ἱστορικῆς πλοκῆς, ἀποδεικνύεται μυθολογικά στείρος καί στοχαστικά κενός. Γιατί ὅλη ἡ μυθική καί στοχαστική ὕλη τῆς «Ἱστορίας» ἐπιφυλάσσεται γιά τή γενιά τοῦ Δικαίου, καί μάλιστα σέ τρίταθμη ἐξελικτική κλίμακα: ἀρχίζει μέ τόν παππού ἐκεῖ γύρω στό 1900, ἀνδρώνεται μέ τόν Δίκαιο ἀπό τό 1914 ὡς τό 1928, καί τή σφραγίζει ὁ Γρηγόρης μέ προβολές πού φτάνουν ὡς τό 1935. Ὁ μῦθος ἐπομένως παραδίδεται ἀπό τόν παππού στόν πατέρα καί ἀπό τόν πατέρα στό γιό, ἐνῶ σέ κάθε νέα του φάση διευρύνεται καί θαθαίνει.

Ἡ μυθολογία τοῦ γενάρχη σαφέστατα εἶναι πλούσια καί παραδοσιακή: παραμένει ἀνθρωπολογική καί κοσμολογική, δίχως σαφείς ἀκόμη πολιτικές καί οἰκονομικές προεκτάσεις. Ὁ Δίκαιος προάγει τήν κλη-

ρονομιά αὐτή, καθῶς τήν προσανατολίζει στόν οἰκείο οἰκονομικό καί πολιτικό της ὀρίζοντα. Τέλος ὁ Γρηγόρης παραλαμβάνει τό διπλό αὐτό φορτίο καί προσπαθεῖ νά τό συνθέσει σέ δυσβάστακτο σύνολο. Εἶναι ὁ πιό βασανισμένος, ἀλλά καί ὁ πιό παραγωγικός νοῦς τῆς «Ἱστορίας», γι' αὐτό καί ἡ διήγηση τοῦ παραχωρεῖ τό μεγαλύτερο μέρος της.

Ἀνάμεσα ὡστόσο στόν πατέρα καί στό γιό, στά χρόνια τῆς φυλακῆς τοῦ πρώτου καί τῆς μοναξιάς τοῦ δεύτερου, μεσολαβεῖ ἕνα ἀνώνυμο πρόσωπο, πού γίνεται καί ὁ σύνδεσμός τους. Ὁ ρόλος τοῦ «γυρολόγου» αὐτοῦ γιά τήν ἐξέλιξη καί τήν προοπτική τῆς μυθικῆς σκέψης, πού φέρεται ἀπό τή γενιά τοῦ Δικαίου, εἶναι θεματικά πολύ περιορισμένος ἀλλά λειτουργικά πολύτιμος. Ὁ ἀνώνυμος αὐτός πολίτης τῆς «Ἱστορίας» ἔχει μείνει στή φυλακή, μαζί μέ τό Δίκαιο, ὡς πολιτικός κρατούμενος. Ἐκεῖ δοκίμασε νά συμπληρώσει καί νά διευρύνει πολιτικά τή δικαιοκική μυθολογία τοῦ Δικαίου· ὅταν ἀργότερα θγαίνει ἀπό τή φυλακή προσπαθεῖ νά προσηλυτίσει στήν καθαρά πολιτική δράση τό Γρηγόρη, προκειμένου νά ἐνεργοποιηθοῦν οἱ περί δικαιοσύνης ἀρχές τοῦ πατέρα του.

Τελικά καί τό πρόσωπο αὐτό στό ἐπίπεδο τῆς διηγηματικῆς πλοκῆς ἐξοντώνεται ἀπό τούς ἐπίσης ἀνώνυμους ἀντιπάλους του. Ἡ συνδρομή του ὅμως στή μυθολογία τῆς «Ἱστορίας» παραμένει ἀποφασιστική: χάρις σ' αὐτό τό διάμεσο πρόσωπο ἕνας οἰκογενειακός μῦθος τείνει νά γίνει πιά κοινωνικός καί ἐπαναστατικός, γι' αὐτό καί τά ὄπλα (ὄχι πιά τό ἕνα ὄπλο τοῦ Δικαίου) παίζουν ἐδῶ τό ρόλο τοῦ κεντρικοῦ σημείου. Ἡ «Ἱστορία» μόλις πού χρησιμοποιεῖ τή μορφή αὐτή, σχεδόν στό περιθώριό της, καί οὔτε καὶ δηλώνει πῶς πρόκειται γιά δραστήριο μαρξιστή ἢ καί κομμουνιστή. Αὐτή ἡ διακριτικότητα ὅμως κάνει τόν φορέα μιάς πολιτικῆς πιά μυθολογίας νά θγαίνει ἔξω ἀπό τό χρονικό πλαίσιο τοῦ βιβλίου καί νά ἀναφέρεται στό ἀβέβαιο ἀλλά ἐπερχόμενο μέλλον.

Ἐξάλλου ἡ «Ἱστορία» τοῦ Γιατρομαναλάκη μελετᾷ καί ἐξαντλεῖ τήν ἀνθρωπογεωγραφία τοῦ βενιζελικοῦ φιλελευθερισμοῦ, παρακολουθώντας, ὄχι σέ χρονική ἀλληλουχία, τήν ἀνοδο, τήν ἀκμή καί τήν πώση του. Καί οἱ δύο γενεαλογικοί κλάδοι τῆς «Ἱστορίας» εἶναι βενιζελικοί. Τοῦ Δικαίου παραμένει ὡς τό τέλος καί ἐξοντώνεται ὀλόκληρος· τοῦ Ζερβοῦ μετακινεῖται τήν κρίσιμη στιγμή πρός τό πλευρό τῶν βασιλικῶν καί τελικά ἐρωτοτροπεῖ καί μέ τή μεταξική δικτατορία. Ἡ γενεαλογία τοῦ Δικαίου ἀντιπροσωπεύει, γιά νά τό πῶ ἔτσι: τό μῦθο τοῦ Βενιζέλου· ἡ γενιά τοῦ Ζερβοῦ ἐξευτελίζει καί τήν περιγραφική πραγματικότητα τοῦ βενιζελισμοῦ. Κι αὐτά στήν Κρήτη, ἡ ὁποία σέ καταφανή ἀντίθεση πρός τήν Κρήτη τοῦ Καζαντζάκη, ἐδῶ οὔτε καν ὀνομάζεται – ἀπλῶς υποβάλλεται.

Ἡ «Ἱστορία» λοιπόν εἶναι μιά δίσημη «Μυθιστορία», δηλαδή πλήρης διήγηση, καί γι' αὐτό ἄνω τοῦ μετρίου. Ἡ πλοκή της, σύμφωνη ἐξάλλου καί μέ τά συναφή ἱστορικά δοῦμένα, ἀποδεικνύεται ἐξοντωτικά ἀπαισιόδοξη. Ὁ μῦθος της ὅμως ἀποτελεῖ μιά ἄλλου εἶδους ἐγγύηση καί ὑπόσχεση. Καί ὅπωςδήποτε ὁ μυθικός καρπός τῆς «Ἱστορίας» προσφέρεται στό νοῦ καί στό λόγο μόνο ἐκείνων πού ἀναλόγουνται γιά χάρι τους. Οἱ ἄλλοι καταδικάζονται, ἂν καί ἐνήλικες, νά μείνουν γιά τή μυθική διήγηση νήπιοι· «ἀνίδεοι καί χορτάτοι» γράφουν μόνο ὅ,τι βλέπουν κάτω ἀπό τή μύτη τους, ἀντιγράφουν δηλαδή τό παρελθόν μέσα στό βολικό παρόν τους.

Ἡ πολυσημία τοῦ καβαφικοῦ ποιήματος

– Ξαναδιαβάζοντας τὸ «Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.)» –

τοῦ Γιάννη Δάλλα

Οἱ *Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.)* εἶναι γιὰ τὴ νεοελληνική κριτικὴ ἀπὸ τὰ προβληματικότερα ποιήματα τοῦ Καβάφη. Γιὰ τὴν κριτικὴ, ὄχι γιὰ τὸν ποιητὴ. Γιατί εἶναι ἀπὸ τὰ λιγοστά ποιήματα πού ὁ ποιητὴς δὲν τὸ ἄφησε καθόλου νὰ «σιτέψει». Τὸ ἔγραψε καὶ τὸ δημοσίευσε τὴν ἴδια χρονιά: 1920.¹ Καὶ ἐνῶ ἔζησε ἀκόμη δεκατρία ὁλόκληρα χρόνια ἀσθηροῦ, καθὼς ξέρομε, αὐτοελέγχου· καὶ ἐνῶ εἶδε, ἐνόσω ζοῦσε, τίς πιά ἀντικρουόμενες ἀπόψεις, ἔμεινε ἀταλάντευτος στὴν ἀρχικὴ του σύλληψη καὶ ἐκτέλεση καὶ φαινομενικά ἀνοιχτός· ὅλες τίς ἐρμηνεῖες.

ΜΙΑ ΜΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ἄλλὰ γιὰ τὴν κριτικὴ ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει ἐξακολουθητικὰ τὸ πρόβλημα. Γιατί στὸ μεταξύ διαμορφώθηκε μιὰ βιβλιογραφία ἐνδιαφέρουσα, γύρω ἀπ' τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξία ἐντέλει τοῦ ποιήματος². Πρόκειται γιὰ μιὰ φιλολογία διαφορετικῶν ἢ καὶ ἀντίθετων ἀκόμη ἐκτιμήσεων, πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ πρωτοπαρουσιάζει θετικά ὁ Ξενοπούλος καὶ συνεχίστηκε καὶ πέρα ἀπ' τὴν ἀντίθεση πού διατύπωσε ὁ Σεφέρης· καὶ, φυσικά, πλουτίστηκε καὶ μὲ τίς γνώμες ἄλλων κριτικῶν πού παρεμβάλλονται.

Σημειῶνε λ.χ. ὁ Ξενοπούλος:

«Ὁ Καβάφης (...), μ' αὐτὸ τὸ ἐπισόδιο, θέλει νὰ δείξει ὅτι ὁ Αἰσχύλος στὸ ἐπίγραμμα του ἔβαλε μόνον ἐκεῖνα πού ἔπρεπε νὰ βάλει, κι ὅτι μόνον μυρόβλητοι νέοι, τρυφηλοί, ἔκφυλοι καὶ φανατικοί γιὰ γράμματα, ἀνίδεοι μ' ἄλλους λόγους καὶ ἄσχετοι πρὸς κάθε εἶδους ἀλκὴν, σάν τὸν «ζωηρό» τῆς Σιδῶνος, – μποροῦν νὰ

τόν μέμφονται γιὰ λειποψυχία καί... προδοσία τῆς τέχνης του. Αὐτὸ θγαίνει. Ὅποιος θὰ ἔγραφε τὸ ἐναντίο, δὲν θὰ ἔχε καταλάβει τὸ ποίημα. Ἡ, ἂν εἶχε τὸ ἐναντίο στοῦ νοῦ του κι ὁ Καβάφης, τότε δὲν χειρίστηκε καλά τὸ θέμα».

Κι ἔγραφε ἀντίθετα ὁ Σπιέρος:

«Τὴν ποιητικότερη ἔκφραση τῆς στενῆς πρὸς τὴ ζωὴ σχέσης τῆς τέχνης τὴν ἐξέφρασε ὁ Καβάφης μὲ μεγάλη ποιητικὴ δύναμη στὸ [...] *Νέοι τῆς Σιδῶνος*. Ἡ τέχνη, μᾶς λέγει ἐκεῖ, πρέπει νὰ εἶναι τόσο συνδεδεμένη μὲ τὴ ζωὴ, νὰ ταυτίζεται τόσο πολὺ μ' αὐτήν, ὥστε ἡ συγκίνηση πού προξενεῖ νὰ μὴν ὑστερεῖ τῆς ἐντονότερης ἐντύπωσης τῆς ζωῆς, παραδείγματος χάριν τῆς συγκίνησης πού νιώθει ὁ στρατιώτης στὸ πεδίου τῆς μάχης».

1. Βλ. Γ.Π. Σαββίδη: Κ. Π. Καβάφης, Ἀνέκδοτος χρονολογικὸς πίνακας σύνθεσης ποιημάτων (1895-1925), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* τ. 108 (Δεκ. 1963) σ. 1920, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐγγραφή τοῦ ποιητῆ. Ἰούνιος 1920. – *Νέοι τῆς Σιδῶνος* [1920]. Τοῦ ἴδιου: *Οἱ Καβαφικὲς ἐκδόσεις (1891-1932)* Ἀθήνα 1966 σ. 168 (ὅπου περιέργως ὑποσημειώνεται πὼς τὸ ποίημα «δημ. 1919 καὶ 1920»). Ἐξἄλλου, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ δυσαναλογία, σημειῶνω πὼς ἀπὸ τὸ 1917 ὡς τὸ 1920 ἀπὸ τὰ σαράντα δύο συνολικά ποιήματα πού δημοσίευσε ἢ ἄφησε ἀνέκδοτα, τὰ πέντε μόνον ἀπ' αὐτὰ τὰ δημοσίευσσε χωρὶς νὰ τὰ σιτέψει, τὴ χρονιά πού τὰ ἔγραψε: 1917 γρ. καὶ δημ. *Γκρίζα*, *Ἰασὴ τάφος*, *Ἐν τῷ μηνί Ἀθύρ*, 1919 γρ. καὶ δημ. *Τοῦ πλοίου*, 1920 γρ. καὶ δημ. *οἱ Νέοι τῆς Σιδῶνος* [400 μ.Χ.], ἐνῶ ἀπ' τὰ ὑπόλοιπα μὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση γραφῆς καὶ δημοσίευσης ἐμφανίζεται τὸ *Εἶ γε ἐτελεύτα* (γρ. 1897 δημ. 1920). Τέλος τὰ ὄρια δὲν παίρνονται τυχαία: Τὸ 1917 εἶναι ἡ χρονιά πού γράφονται δύο σχετικὰ ποιήματα, ὁ *Συμμεῶν* (ἀνεκδ.), ὁ *Δαρεῖος* (δημ. 1920).

ὁ λογοτεχνικός Πολίτης

τοῦ «παιδιοῦ» καί στήν αἰσθητική τους καταξίωση, ἔχει νά προτείνει τήν ἀπάντησή του:

«Νομίζω, σημειώνει, ἀντιστρέφοντας τή θέση τοῦ Βρισμιτζάκη, ὅτι στόν Καβάφη ὑπάρχει ἓνας ἱππότης, ὅπως καί στόν T.S. Eliot. Ὁ ἱππότης αὐτός εἶναι: ὁ Νέος. Ὁ Καβάφης ἔχει τή λατρεία τοῦ Νέου. Τήν πίστη του αὐτή τήν ἔχει καί ἡ ἐποχή μας – ὄχι ἡ δική του[...]. Ἄν λοιπόν παραδεχτοῦμε σάν κανόνα τοῦ Καβαφικοῦ παιχνιδιοῦ ὅτι οἱ νέοι ἔχουν τή μαγική ἰκανότητα νά δίνουν ἀξία στήν πραγματικότητα, δέν εἶναι παράξενο ἄν ἓνας νέος ἔστω καί ἀρωματισμένος – μπορεῖ νά κρίνει τόν Αἰσχύλο ἢ ἄν μπορεῖ νά βρεῖ μοναχός του ἢ νά δανειστεῖ ἀπό τό ἄτομο τοῦ ποιητή τό «Δόσε-κηρύττω...». Γιά νά φανεῖ ὁμως ὁ ἥρωας αὐτός πιθανός, γιά νά φανεῖ νέος – ὁ δραματικός κανόνας τό ἀπαιτεῖ – πρέπει κάπως νά πεί ταυτόχρονα καί ρητορικές κοινοτυπίες «Τῆς Τραγωδίας τό Λόγο» κ.λπ.

Ἁπεναντίας ὁ Σεφέρης – πού τήν ἔνστασή του παρακολουθεῖ ὁ Σαρεγιάννης – στήν ψυχολογική ἐκείνη ἀδυναμία ἀνάγει τήν αἰσθητική ἀποτυχία τοῦ ποιήματος. Ἀφοῦ προβληματίστηκε γιά μιὰ στιγμή στήν εἰκασία τῆς ἠθοποιίας – γράφοντας «ἴσως νά θέλει νά μᾶς πεί ὁ Καβάφης: ἠθοποιός εἶμαι κι ἐγώ, ἠθοποιία κάνω» κοιτάξε πῶς συμπεριφέρονται αὐτοί οἱ νέοι» – τελικά ἀποφασίζει:

«Αἰσθάνεται κανεῖς ὅλη τή ζωή τοῦ Καβάφη νά βραβαίνει σ' αὐτούς τούς στίχους. Μ' αὐτούς ἡ ἠθοποιία σπάζει, γίνεται προσωπικό κήρυγμα. Ἀλλά δυστυχῶς εἶναι θαμμένοι στό στόμα ἐκείνου τοῦ Σιδωνίου πού γυρεῦει νά ἀναμετρηθεῖ μέ μιὰ δύναμη πού τόν κάνει νά φαίνεται πιό ἀλαφρός ἀπό τ' ἄξερο· πού φλυαρεῖ καί δέ μοιάζει νά νιώθει πολλά γράμματα, ὅταν τόν κρίνει κανεῖς ἀπό τίς κοινοτυπίες πού ἀραδιάζει: «Τῆς Τραγωδίας τό Λόγο τό λαμπρό» (πάλι τά θλιβερά κεφαλαῖα), «τί Προμηθεά θαυμαστό», «τί Κασσάνδρας παρουσίες»

αὐτές πού θυμίζουν τίς ἀποκηρυγμένες φράσεις:

«Ἡ ἀρχαία τραγωδία, ἡ ἀρχαία τραγωδία εἶναι ἰερά καί εὐθρασύς τοῦ συμπαντος καρδία...» Ἔτσι καί οἱ τρεῖς στίχοι («Δόσε-κηρύττω-στό ἔργον σου...») παραπατοῦν μαζί μέ τό νέο καί βουλιάζουν μέσα στά ἀρώματα».

Καί ὁ Καβάφης; Φαίνεται νά δέχεται, ἐνόσω ζοῦσε, καί ἐκεῖνες καί αὐτές τίς ἐρμηνεῖες. Νά τίς δέχεται ἢ νά τίς παραπλέει. Ἀ.χ. γράφει τήν ἐντύπωσή του ὁ Λεχωνίτης: «Ὁ Καβάφης μέ παρέπεμψε εἰς τό (ὡς) ἄνω σχόλιον τοῦ κ. Ξενοπούλου, ἀλλά συγχρόνως καί εἰς τήν ἐρμηνείαν τοῦ Γ.Α. Σαρεγιάννη». Ὑπεκφυγή; Καθόλου βέβαια. Ἀλλά μένει, καθώς εἴπαμε, ἀνοιχτός καί διαθέσιμος σέ κάθε ἐρμηνεία τοῦ ποιήματος, καί ἔτσι σάν νά μεταθέτει καί σέ μᾶς τήν ὑποχρέωση γιά μιὰ διαφορετική ἀνάγνωσή του. Μιά ἀνάγνωσις ἀπό καινούρια βάση, πού δέν διάζεται νά ἐξαντληθεῖ στήν ψυχολογική καί ἠθική συνέπεια – ἢ ἀσυνέπεια – τοῦ ποιήματος. Ἀλλ' ἀκολουθώντας φυσικότερη σειρά, ἀναζητεῖ ἄλλες συνέπειες στό ποίημα: Τήν ἐσωτερική ὀργάνωση τῶν ὄγκων του, πού πρώτη πέφτει στήν ἀντίληψή μου. Μετά, τήν ἐξωτερική του ἀνταπόκριση – τή σχέση δηλαδή μέ τά ἱστορικά πεδία ἀναφορᾶς τοῦ μῦθου του – πού ἀνακαλύπτει ἡ περιέργεια καί ἡ σπουδή μας. Καί τέλος τό «ἀντίκρουσμα» τῆς σημασίας του στήν ἐποχή μας, γεγονός πού ἐκτιμᾶει ἡ κρίσις μας.

Ἀνάλογη εἶναι καί ἡ ἀκολουθία τῶν μεθόδων: Προηγεῖται ἡ μορφολογική, πού ἐπιμένει στήν αὐτονομία τοῦ κειμένου. Καί ἀκολουθεῖ, μετά τή φιλολογική, ἡ πραγματική, πού μελετᾶ τήν ἑτερονομία του: τή σχέση του μέ τίς συνθήκες, τίς ἐπιρροές, (ἢ τίς πηγές) καί τά ἄλλα συμφραζόμενα. Μέ ἐπιστέγασμα τήν κριτική ἀνάλυση, πού φτάνει τελευταία νά σταθμίσει τίς ἀξίες καί τή σημασία τοῦ ποιήματος. Καί ἀφοῦ καμιά δέν ἐπαρκεῖ γιά νά μονοπωλήσει τό ἀποτέλεσμα, χρειάζεται ἡ συνεργασία ὄλων τους.

Ἄς δοκιμάσουμε διαβαζόντας μαζί τό ποίημα:

Κ. Π. Καβάφη: Νέοι τῆς Σιδῶνος¹ (400 μ.Χ.)

γρ. & δημ. τό 1920

Ὁ ἠθοποιός πού ἔφεραν γιά νά τούς διασκεδάσει ἀπήγγειλε καί μερικά ἐπιγράμματα ἐκλεκτά.

Ἡ αἶθουσα ἄνοιγε στόν κῆπο ἐπάνω·
κι' εἶχε μιάν ἐλαφρά εὐωδία ἀνθέων
5 πού ἐνώνονταν μέ τά μυρωδικά
τῶν πέντε ἀρωματισμένων Σιδωνίων νέων.

Διαβάσθησαν Μελέαγρος², καί Κριναγόρας³, καί Ριανός⁴.

Μά σάν ἀπήγγειλεν ὁ ἠθοποιός,
«Αἰσχύλον Εὐφορίωνος Ἀθηναῖον τόδε κεύθει –»
10 (τονίζοντας ἴσως ὑπέρ τό δέον
τό «ἀλκῆν δ' εὐδόκιμον», τό «Μαραθῶνιον ἄλος»)⁵,
πετάχθηκεν εὐθύς ἓνα παιδί ζωηρό,
φανατικό γιά γράμματα, καί φώναξε·

«Ἄ δέν μ' ἄρξει τό τετραστίχον αὐτό.

15 Ἐκφράσεις τοιοῦτου εἶδους μοιάζουν κάπως σάν λειποψυχίες

Δόσε - κηρύττω - στό ἔργο σου ὄλην τήν δύναμή σου,
ὄλην τήν μέριμνα, καί πάλι τό ἔργον σου θυμήσου
μέσ στήν δοκιμασίαν, ἢ ὅταν ἡ ὥρα σου πιά γέρνει.
Ἔτσι ἀπό σένα περιμένω κι ἀπαιτῶ.

20 Κι ὄχι ἀπ' τόν νοῦ σου ὀλότεια νά βγάλεις
τῆς Τραγωδίας τόν Λόγο τόν λαμπρό –
τί Ἀγαμέμνονα, τί Προμηθεά θαυμαστό,
τί Ὀρέστου, τί Κασσάνδρας παρουσίες,
τί Ἐπιά ἐπὶ Θήβας – καί γιά μνήμη σου νά θάλεις
25 μὲν οὐ πού μέσ σῶν στρατιωτῶν τῆς τάξεως, τόν σωρὸ
πολέμησες καί σύ τόν Δᾶτι καί τόν Ἀρταφέρην.»⁶

5. Τό ἐπίγραμμα πού χαράχθηκε πάνω στόν τάφο τοῦ Αἰσχύλου:

Αἰσχύλον Εὐφορίωνος Ἀθηναῖον τόδε κεύθει
μνήμα καταφθίμενον πυροφόροιο Γέλως
ἀλκῆν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄλος ἄν εἴποι
καί βαθυχαυτῆρες Μῆδος ἐπιστάμενος.

6. Δάτις καί Ἀρταφέρηνς: οἱ ἡγέτες τῶν Περσῶν στήν μάχη τοῦ Μαραθῶνα (490 π.Χ.)

1. Σιδῶν: πλούσια ἐξελληνισμένη πολιτεία στά παράλια τῆς Φοινίκης.

2. Μελέαγρος: γνωστότερος ὡς ἐπιγραμματοποιός καί ἀνθολόγος (περ. 140-70 π.Χ.).

3. Κριναγόρας: ἀσήμαντος ἐλεγεριακός καί αὐλικός ποιητής τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα.

4. Ριανός: ποιητής καί φιλόλογος, γενν. 276 π.Χ., ἔγραψε ἐπιγρ. καί παιδαγωγικά, κυρίως ἐπιγράμματα.

Στήν πρώτη περίπτωση, δικαιώνεται ή «πατριωτική» θέση του Αισχύλου, ενώ στη δεύτερη ή «καλλιτεχνική» αντίθεση του «ζωηρού παιδιού» της Σιδώνας. Καί στίς κριτικές πού παρεμβάλλονται άλλη έρμηνευτική αντίθεση: Ἡ ὁ Καβάφης θεωρεῖται ξένος πρὸς τὴ θέση τοῦ «παιδιού» κι ἀπλῶς σκιαγραφεῖ τὴν ἐποχὴ τῶν νέων καὶ τὸ κλίμα τῆς· καὶ μὲ τὴ δύναμη τοῦ πορτραίτου «μᾶς δίδει, καθὼς παρατήρησε ὁ Βρυσιμιτζάκης, τὴ ζωηρὴ εἰκόνα τῆς νεότητος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στήν ὁποία, ὡς ἦταν ἐπόμενο, τὰ ἀθλα τῶν προγόνων δὲν ἔλεγαν, δὲν ἤ μ π ο ρ ο ὕ σ α ν πλέον νὰ πῶν τίποτε».

Ἡ, ἀντίθετα, πὼς κάτω ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ «παιδιού» κρύβεται τὸ πιστεῦν τοῦ ἴδιου τοῦ Καβάφη· ἀκόμη καὶ μὲ τὴ συνάρτηση τῶν δύο ἐκδοχῶν, πού ὑποστήριξε ὁ Μαλάνος:

«Νομίζω, γράφει, πὼς μὲ τὸ ποίημα *Νέοι τῆς Σιδώνας* (400 μ.Χ.), ὁ ποιητὴς ἐπιδιώκει δύο πράγματα: Νὰ ξαναδώσει μὲ τὰ μέσα τῆς τέχνης του τὴν ἀτμόσφαιρα μᾶς ὀρισμένης ἱστορικῆς ἐποχῆς, καὶ συνάμα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ τὴ μεταχειριστεῖ γιὰ νὰ ἐκφράσει τίς προσωπικὲς του ιδέες [...]. Τὰ λόγια πού εἶπε (τὸ παιδί) ἦταν τὰ λόγια τοῦ Καβάφη. Ἐπειτα, ἀπ' αὐτὰ, μήτε συνέχεια, μήτε ἀντιλογία. Ἐτσι ὁ ποιητὴς μας ταξίδεψε νοερά δεκαπέντε αἰῶνες πίσω γιὰ νὰ πλάσει, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἐυναίου, τοὺς πέντε ἀρωματισμένους Σιδωνίους νέους καὶ νὰ γίνῃ ὁ ὑποβόλεας τοῦ προσωπικοῦ του κηρύγματος:

*Δόσε, κηρύττω, στό ἔργον σου ὄλην τὴν δύναμί σου,
ὄλην τὴν μέριμνα, καὶ πάλι τὸ ἔργον σου θυμήσου
μὲς στήν δοκιμασίαν, ἢ ὅταν ἡ ὥρα σου πιά γέρνει.*

Καὶ ὁ Liddell ἐνῶ δέχεται τὴν ἄποψη αὐτή, βρίσκει

2. Ἐναφέρω τίς αὐτοτελεῖς κριτικὲς ἀναλύσεις τοῦ ποιήματος καὶ τίς σπουδαιότερες ἀπὸ τίς ἀφανεῖς κρίσεις πού βρίσκονται σὲ γενικότερες μελέτες γιὰ τὸν ποιητὴ: Γ. Βρυσιμιτζάκη, «Φιλολογικὲς σελίδες», *Ἀλεξανδρινὴ Τέχνη* Α', 6, (Μάιος 1927) σ. 28.

[Γρ. Ξενοπούλου]. Ἄτιτλο σχόλιο πού συνοδεύει τὴ δημοσίευση τοῦ ποιήματος, *ΝΕΑ ἘΣΤΙΑ*, Τ. Δ', 1 Ἰανουαρίου 1930, σ. 3.

Κ.Θ. Δημαράς, «Μερικὲς πηγὲς τῆς Καβαφικῆς τέχνης», *Κύκλος*, χρ. Α', τομ. Β', ἀρ. 3-4, Νοεμ. 1932, σ. 85-86.
Τίμου Μαλάνου: Ἡ μυθολογία τῆς Καβαφικῆς πολιτείας, Ἀλεξάνδρεια, σ. 80-83.

Μ. Σπιέρου, «Παρατηρήσεις ἐπάνω στό Καβαφικό ἔργο», *Κύκλος*, χρ. Α', τ. Β', ἀρ. 3-4, Νοεμ. 1932, σ. 98-126.

Γ. Λεωνίτη, *Καβαφικά ἀντοσχόλια*, Ἀλεξάνδρεια 1942, σ. 35-40.

Μιχάλη Περίδη, *Ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κωνστ. Καβάφη*, Ἰκαρος 1948, σ. 223-246.

Γιώργος Σεφέρης, «Ἀκόμη λίγα γιὰ τὸν Ἀλεξανδρινό. Ὁ ζωηρὸς Σιδωνίος», σὺν: *Δοκιμὲς*, Φέξης 1962, 349-354.

Ι. Α. Σαρεγιάννη, «Νέοι τῆς Σιδώνας» (400 μ.Χ.) σὺν: *Σχόλια στὸν Καβάφη*, Ἰκαρος 1963, σ. 104-110.

Μαργαρίτας Δαλμάτη, *Κ. Π. Καβάφης*, Ἀθήνα 1963, σ. 26-27.

Δημ. Γιάνκος, «Ἐνας «νέος» ἀπ' τὴ Σιδώνα», *ΝΕΑ ἘΣΤΙΑ*, τομ. 74, 1 Νοεμβ. 1963, σ. 1630-1632.

Γιάννης Δάλλας, «Καβάφης καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐμπειρία», σὺν: *Καβάφης καὶ ἡ ἱστορία*, Ἐρμῆς 1974, σ. 87-103.

Edmond Keeley, *Ἡ καβαφικὴ Ἀλεξάνδρεια*, Ἰκαρος 1976, σ. 169-170.

Robert Liddell, *Καβάφης* (μὴ κριτικὴ βιογραφία), Ἰκαρος 1980, σ. 229-230.

Ἡ μικρὴ σταχυολόγηση τῶν κρίσεων πού ἐπακολουθεῖ εἶναι παρμένη ἀπὸ τὴν παραπάνω βιβλιογραφία.

ἀπεναντίας πὼς ποιητικὰ δὲν δικαιώνεται τὸ ἀποτέλεσμα :

«Ὅμως ὁ χειρισμὸς τοῦ θέματος δὲν εἶναι ἐντελῶς ἱκανοποιητικὸς. Ὁ νέος φαίνεται πολὺ διεφθαρμένος καὶ δὲν κερδίζει τὴ συμπάθειά μας, ἀκόμη κι ἂν τὰ λόγια πού δάζει ὁ Καβάφης στό στόμα του θά μπορούσαν νὰ ἦταν τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ. Φαίνεται πὼς ὁ Καβάφης προσπαθοῦσε νὰ κάνει δύο πράγματα : νὰ παρουσιάσει τὸν κομψό, κοσμοπολίτικο κόσμο τῆς Σιδώνας καὶ νὰ ἐκφράσει τὸ δικό του πιστεῦν γιὰ τὴν ποίηση. Δὲν ὑπάρχει τέλεια ἀλληλουχία ἀνάμεσα στίς δύο προθέσεις του καὶ τὸ ποίημα δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὸ».

Τίς πῶς ἐπεξεργασμένες, στήν ἀντίθεσή τους, γνώμες τίς διαπραγματεύονται ὁ Σαρεγιάννης κι ὁ Σεφέρης. Γράφει σχετικὰ ὁ Σαρεγιάννης:

«Τὸ κλειδί τῆς καβαφικῆς κριτικῆς γιὰ τὴ θέση τοῦ Αἰσχύλου βρίσκεται στὴ λέξη «μόνο», πού ὁ Ἀλεξανδρινὸς μας ποιητὴς τὴν ὑπογραμμίζει σὸ κείμενό του, γιὰ νὰ προφερθεῖ πιὸ δυνατὰ. Ἡ ὑπογράμμιση αὐτὴ δέχεται καλὰ πὼς καὶ ὁ Μαραθῶνας πρέπει νὰ λογαριαστεῖ. Καὶ πὼς νὰ μὴ λογαριαστεῖ; Ἀμα ἀντικρῶζει κανεὶς τὸν κόσμο ἀπὸ τὸ 400 μ.Χ., εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν αἰσθανθεῖ βαθεῖα τὸ τί σημαίνει μιά μάχη καὶ μάλιστα μιά μάχη πού μπορεῖ νὰ σώσει τὸν πολιτισμό».

Καὶ διαφωνεῖ, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ του, ὁ Σεφέρης:

«Ἐνα σημαντικό μέρος τῆς τέχνης τοῦ Καβάφη εἶναι ἀκριβῶς αὐτό· νὰ βαθαίνει τὰ συναισθηματα πού θέλει νὰ μεταδώσει, μὲ τίς ἀναφορὲς πού κάνει. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ἐνῶ πετυχαίνει σταθερὰ ὅταν μεταχειρίζεται ἱστορικούς ἢ ἄλλους πεζογράφους, ἀποτυχαίνει καθαρὰ καὶ στὰ δύο παραδείγματα ὅπου μεταχειρίζεται ποιητὲς. Ἐγραφα τὴ γνώμη μου γιὰ τὸ ποίημα πού παραπέμπει στό Δάντη. Ἐδῶ ἀντιμετωπίζει τὸν Αἰσχύλο. Εἶναι ἀλήθεια περίεργο: ἐνῶ πάρα πολὺ σπάνια – ἂν τὸ ἔκαμε ποτὲ – πηγαίνει ἀντίθετα πρὸς τὸ πνεῦμα ἐνὸς σκοτεινοῦ πεζογράφου, ἐδῶ παίζει μὲ ἀνθρώπους πού ἔχουν ἐγκαταστήσει τὰ συναισθηματὰ τους καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τους μὲ πολὺ μεγάλο κύρος στὴ συνείδησή μας· μὲ ἔργα πού εἶναι κεφαλαιώδη ψυχολογικὰ γεγονότα. Ἐνα στίχο τοῦ Ριανού θά μπορούσε εὐκολα νὰ τὸν ἀντικρῶσει ὁ ἀρωματισμένος Σιδωνίος – ἀλλὰ τὸν Αἰσχύλο: Ὅσο ζωηρό, όσο φανατικὸ γιὰ γράμματι καὶ ἂν εἶναι τὸ παιδί, ὅταν ἀρχίζει νὰ φανασκεῖ γιὰ «λειποψυχίες» γίνεται κουνουπι. Ὁ ἀναγνωστὴς χάνει τὴν ἰσορροπία του, ἀφήνει τὸ παιδάριο νὰ λείει, κι ἀκούει τί θά μπορούσε ν' ἀποκριθεῖ ὁ Αἰσχύλος».

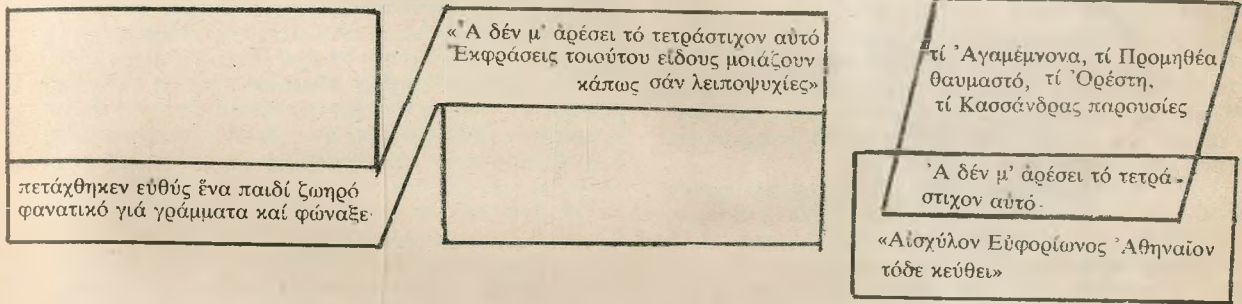
Ἐνῶ προβληματίζονται κι οἱ δύο πάνω στὸν ἴδιον ἄξονα, τὸν πολιτισμικὸν ἢ ἐθνικὸν – ὁ Σαρεγιάννης λ.χ. γράφει, σχετικὰ: «Καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ νέου – ἢ τοῦ ποιητῆ – παίρνει μορφή σάν ἐθνική. Ἴσως θά ἄρμυζε νὰ τὴν ἔγραφαν μπροστὰ σὲ κάθε ἐλληνικὴ ἱστορία. Εἶναι τὸ λογικὸ συμπέρασμά της»· καὶ ἀπὸ τὸν Σεφέρη ἐπιστρατεύεται γιὰ τὴν ἀντίκρουση τοῦ νέου ἕνας ἐπίσης πατριωτικώτατος Αἰσχύλος: «Νεαρὲ μου ἐπίγονε...» – τὰ συμπεράσματά τους εἶναι, μολαταῦτα, διαμετρικὰ ἀντίθετα. Στὸ ἐρώτημα πού θέτει ὁ Σεφέρης – «γιατί ὁ Καβάφης δάζει τὸ «Δόσε κηρύττω...» στό στόμα ἐνὸς «μαγάσα» – ὁ Σαρεγιάννης, πού πιστεῖ καὶ στήν ψυχολογικὴ πειθὴ τῶν λόγων

ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΟΓΚΩΝ

Ἐπισημαίνουμε καί διακρίνουμε τά δύο τεκτονικά του μέλη. Εἶναι αὐτά πού δείχνει ἰσομοιρασμένα καί ἡ ὀπτική εἰκόνα πού ἔχετε μπροστά σας: ἀριστερά, ὁ ἠθοποιός κι ἡ «διασκέδαση» τῶν Σιδωνίων νέων (στίχοι 1-13)· καί δεξιά, ὁ ἀντίλογος τοῦ νεαροῦ «παι-

διοῦ» (στίχοι 14-26). Ἡ ὀργάνωσή του σ' ἓνα σῶμα ὀλέπομε πὸς γίνεται μέ δύο τρόπους. Τούς εἰκονίζομε, προτοῦ τούς ἀναλύσομε σέ μιά σχηματική παράστασή τους.

Καί οἱ δύο τρόποι – ἡ τύποι ὀργανωτικοί – υπάγονται σέ γενικούς κανόνες: ἡ ὀριζόντια διάταξη βασίζεται στήν ἀντιστοιχία, ἡ κάθετη ὀργάνωση, ὅπως θά ἐξηγήσομε, στήν ἀντισυμπληρωματική δομή.

1. ἡ ὀριζόντια ἢ παραθετική διάταξη

2. ἡ κάθετη ἢ συνθετική ὀργάνωση

I. Ἡ ἀντισυστοιχία

Ἐπάρχει, κατά βάση, μιά ἰσομετρία πού ὀδηγεῖ στήν ἀντισυμμετρία τῶν μελῶν. Ἦτσι: α' κάθε μέλος ἀπαρτίζεται ἀπό 13 στίχους, ὅπου ἡ ἰσομετρία σημαί-

νει κυριολεκτικά ἰσοστιχία καί β' κάθε μέλος ἀποτελεῖται ἀπό τρία ἰσόστιχα καί πάλι μέρη:

στ. 1-2 (ἐμφάνιση τοῦ ἠθοποιοῦ)

στ. 14-15 (ἐμφάνιση καί προβολή τοῦ «ζωηροῦ παιδιοῦ»)

3-6 (περιγραφή τοῦ σκηنيκοῦ)

16-19 (προτροπή ἰδεολογικῆς ὑψῆς)

7-13 (ἡ συγκεκριμένη δράση τοῦ ἠθοποιοῦ)

20-26 (ἡ συγκεκριμένη ἀντίδραση τοῦ «παιδιοῦ»)

Ἄρα ὑπάρχει καί ἰσοδομία: κάθε ἓνα ἀπό τά δύο μέλη ἀρχιτεκτονεῖται ἀπό τρία ἴσα μέρη καί μέ ἀντιστοιχῆ ἐπαύξηση τῶν στίχων: 2,4 καί 7. Ἐπαύξηση μιάς σταθερῆς προόδου, πού γίνεται – ἄς μού ἐπιτραπεῖ ἡ ἐξεζητημένη εἰκασία – μέ τήν προσθήκη τοῦ 2 (ὄσα τά μέλη) καί τοῦ 3 (ὄσα τά μέρη κάθε μέλους), κάπως ἔτσι: 2,4 (=2 + 2) καί 7 (=4 + 3).

Ἀκολουθεῖ ἐπίσης μιά ἀνιούσα πρόοδος πού φαίνεται καί στή γραμματική καί στή συντακτική του διατύπωση. Π.χ. παρατηρεῖται, μέ τήν ἴδια ἀντιστοιχία ἐκφορᾶς, μιά ἀνάλογη συσσώρευση καί ἐπίταση τοῦ λόγου στήν κορύφωση τοῦ τρίτου μέρους καί τῶν δύο μελῶν. Ὅπου καί πάλι εἶναι χαρακτηριστική ἡ ἀντισυμμετρία:

1. Εἰσαγωγή μέ μιά κυρία πρόταση (7,-19)

2. Μακροπερίοδος καί υπερφορτωμένος λόγος, μέ παρόμοια σύνταξη (8-13,-20-26)

Δηλαδή κι ἐδῶ καί ἐκεῖ ἡ σύνδεση κατά παράταξη μέ μιά μοναδική ὑπόταξη, ἀρχή καί τέλος:

«Μά σάν ἀπήγγειλεν... τόδε κεύθει» 8-9/ «πού μέσ σῶν στρατιωτῶν... καί τόν Ἀραφέρον» 25-26

Καί ἐδῶ καί ἐκεῖ μιά φράση παρενθετική καί ὁμως βαρυσήμαντη, πρὶν ἀπ' τή λύση τῆς πλοκῆς:

(«τονίζοντας... ἄλσος») 10-11/ «τί Ἀγαμέμνονα... τί Ἐπτά ἐπί Θῆβας» 22-24

Καί ἐδῶ καί ἐκεῖ κορύφωση μέ κύρια ὀνόματα, σέ χαρακτηριστική ἀντιπαράθεση:

α' συγγραφῶν καί ἔργων:

Μελέαγρος, Κριναγόρας, Ριανός, Αἰσχύλος, Ἀγαμέμνων, Ὀρέστεια, Προμηθεάς, Ἐπτά ἐπί Θῆβας

β' ἱστορικῶν τύπων καί προσώπων:

Μαραθῶνιον ἄλσος/Δάτις, Ἀραφέρονης

Καί ἄρα τά δύο μέλη, πολλαπλά, ἰσοζυγιάζονται. Ὅπως δηλαδή ὀδηγηθήκαμε ἀπό τήν ἰσομετρία στήν ἀντισυμμετρία, ἔτσι τώρα καταλήγομε ἀπό τήν ἰσοδομία στήν ἰσορροπία τοῦ ποιήματος. Αὐτός εἶναι ὁ κανόνας τῆς ἀντισυστοιχίας, προκειμένου γιά τήν ὀριζόντια διάταξη καί, καθὼς εἶπαμε, γιά τήν ἰσορροπία τῶν τεκτονικῶν μελῶν του.

II. Ἡ ἀντισυμπληρωματική δομή

Ἄλλā ἀξία μεγαλύτερη ἔχει ἡ κάθετη ὀργάνωση τῶν δύο τεκτονικῶν μελῶν. Αὐτή εἶναι πού ἀποφασίζει τελικά ἓνα ποίημα: ὄχι ἡ ἀντιπαράθεση, ἀλλά ἡ ἐποικοδομή. Ἡ τεχνική συνάρθρωση τῶν δύο ἐπιπέδων: ἡ στήριξη τοῦ ἑνός ἐπὶ τοῦ ἄλλου. Ἦ, καθὼς λέμε στά ἀρχιτεκτονήματα, ἀκόμη καί στά ἔργα πλαστικῆς (καί μάλιστα τῆς μεγαλοπλαστικῆς), ἡ σχέση φέροντος καί φερομένου.

Καί αὐτή ἡ σχέση κατορθώνεται καί λειτουργεῖ στό ποίημά μας ὡς ἑξῆς: Ἡ πρώτη ἐνότητα, αὐτή τοῦ φέροντος, προσφέρεται σάν μιά ὑποδοχή. Μοιάζει μ' ἓνα κρηπίδιωμα, πού, ἀπέραντα καί διαρκῶς, πλαταίνει καί βαθαίνει.

Γιάννης Δάλλας

Πλαταίνει τοπικά: ή αΐθουσα – ό κήπος – ή Σιδώ-
να

Βαθαίνει χρονικά: ό ήθοποιός άποστηθίζοντας τό
παρελθόν, οί πέντε νέοι μέ τή σύγχρονη τρυφή
τους.

Μιά σύγκλιση πολιτισμών μέ άνυποψίαστη αύτάρ-
κεια. Καί όλα σ' αύτή τή βάση είναι επίπεδα, μέσα σ'
έναν κλειστόν όρίζοντα. Πέρα και πίσω άπ' τή Σιδώ-
να μέ τούς αισθητές της και τήν άγοραία τους τρυφή
άπλώνεται ή καταποντισμένη άνατολή και άρχαιότη-
τα των έθνικών. Δέν είναι λ.χ. ή άνατολή του Συ-
μεών, δέν είναι καν, επί του προκειμένου, ή άρχαιό-
τητα του Αισχύλου. Άπ' τή νησίδα τής Σιδώνας και
ειδικότερα άπ' τή βάση του ποιήματος δέν βλέπομε
παρά μία κοσμική πνευματική συγκέντρωση, πού τρέ-
φεται μέ τά ψιχία μιάς ευρύτερης και διαχρονικής
τάχα παιδείας.

Και ξαφνικά στή βάση αυτού του κρηπιδώματος
υψώνεται ή έξαρση του φερομένου. Είναι ή δεύτερη
ένότητα: ένα «παιδί φανατικό γιά γράμματα» κι ή
ζωηρή αντίδρασή του. Κάθετος άξονας σέ μία όρι-
ζόντια ύποδοχή. Άγαλμα πού χειρονομεί. Νός και
πρόσοψη πού καταλήγει σ' ένα άέτωμα. Σάν μία ζω-
φόρος, πού κρατεί στους ώμους τό παιδί και δείχνει
στό «ξετύλιμά» της:

*Τής Τραγωδίας τό Λόγο τό Λαμπρό –
τί Άγαμέμνονα, τί Προμηθέα θυμαστό,
τί Όρέστου, τί Κασσάνδρας παρουσίες,
τί Έπίτά επί Θήβας –*

Μιά κίνηση όρμητική και θεαματική πού σπάζει
άντισυμμετρικά τή γραφικότητα και τήν άκίνησία τής
ύποδοχής πού προηγήθηκε. Μιά κίνηση όπωσδήποτε
κλειστού κυκλώματος, γιατί δέν θγαίνει έξω από τά
στεγανά του όρίζοντα πού περιγράψαμε. Άλλά πού
ένοργανώνει έσωτερικά – και πάντα άντισυμμετρικά
– μέ μιάν άξονική άντιρροπή, τό ποίημα.

Αύτή είναι ή άντισυμπληρωματική δομή. Γιατί άν-
τισυμπληρωματική; Γιατί τά δυό επίπεδα άντίκεινται
και ενώ άντίκεινται άλληλοσυμπληρώνονται. Ό ένας
άξονας – ό κάθετος – επικαθίζει κι έτσι άρμολογείται
μέ τόν όρίζόντιον, ώστε νά άποτελεϊ μαζί του έ ν ι -
α ί α σύνθεση.

ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΕΙΔΟΥΣ: ΤΑ ΣΥΝΘΕΤΙ- ΚΑ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥΣ

Άλλά γιά νά δέσει και ποιητικά ή σύνθεση,
χρειάστηκε ή φόρμα και ή τεχνική ενός δοκιμασμένου
είδους. Δοκιμασμένου από πολύ παλιά, τουλάχιστον
από τό 1895 πού ό ποιητής πρωτόγραψε *Τό Τελευ-
ταίο Σκαλί* ως τό 1929 πού δημοσίευσε τό *Μύρης*
Άλεξάνδρεια του 340 μ.Χ. Τό είδος, πού από τότε
άρκετές φορές και ποικιλότροπα επέξεργάστηκε, εί-
ναι ό σκηνικός μονόλογος.

1. Ό σκηνικός μονόλογος

Είναι ένα νέο ν είδος πού «προδίδει» – ή λέξη
μέ τίς δυό της σημασίες, δηλαδή και μαρτυρεί και
υπερβαίνει – τά συνθετικά του και τήν έμμεση κατα-
γωγή του άπ' τό δράμα και τή ρητορεία· ή κάποτε
άποκλειστικότερα άπ' τό δράμα, πού από τήν έποχή
τής πόλης-κράτους είχε συμπεριλάβει στήν πλοκή του
και πολλούς «άγωνες λόγου». Καί τώρα δέν άπόμεινε
παρά μία σκηνική παράσταση χωρίς πλοκή και κά-

θαρση, κι ένας ρητορικός μονόλογος χωρίς νά γίνεται
πειθούς δημιουργός. Άπόμεινε ή θεατρικότητα και ό
δικαιρισμός, σάν δυό χειρονομίες: Η πρώτη εκφυλι-
ζεται και γίνεται συνήθως θεατρινισμός τής Ίστο-
ρίας, π.χ.:

*Κ' οί Άλεξάνδροι έτρεχαν πιά στήν έορτή,
κ' ένθουσιάζονταν κ' έπευφημούσαν
έλληνικά κ' αιγυπτιακά και ποιοί έβραϊκα,
γοητευμένοι μέ τ' ώραίο θέαμα –
μ' όλο πού βέβαια ήξευραν τί άξιζαν αυτά
τί κόυφια λόγια ήσανε αυτές οί βασιλίες*

ή, καθώς είπε ό ποιητής, «πώς ήταν λόγια αυτά και
θεατρικά» Έτσι ή θεατρικότητα· και ακολουθεί, μέ
μεγαλύτερη έμβέλεια ό δικαιρισμός, πού γίνεται πικρή
λογοπαιξία ιδεών, του τύπου:

*Γιά τίς θρησκευτικές μας δοξασίες-
ό κούφος Ίουλιανός είπεν «Άνέγνω, έγνω, κατέ-
γνω». Τάχατες μάς έκηδένισε
μέ τό «κατέγνω» του, ό γελοιωδέστατος.*

*Τέτοιες ξυπνάδες όμως πέρασι δέν έχουνε σ' έμάς
τους Χριστιανούς. «Άνέγνω, άλλ' ούκ έγνω· εί γάρ
έγνω,
ούκ άν κατέγνω» άπαντήσαμεν άμέσως.*

Ό σκηνικός μονόλογος, μακριά από τή διάχυση
του πού ύποδηλώνει μέ τά δυό της παραδείγματα ή
προηγούμενη παρέκδραση, είναι μία λύση και συγχρό-
νως μία καινούρια δέση εκείνων των ειδών: Άπό τό
δράμα και τή ρητορεία κι άπ' τά δυό θρυμματισμένα,
ό ποιητής κρατά τήν ύλη και τό πρόσχημα, καθώς θά
δοίμε, γιά τή διαμόρφωση μιάς ιδιαίτερης γραμματο-
λογικής μορφής, πού είναι, γιά τά χρόνια τά αυτο-
κρατορικά τής Ρώμης και τά χρόνια άναφοράς του
μύθου του ποιήματος, ή «θέση» μέσα άπ' τή λεγόμενη
«έπίδειξη» – τό είδος από τά ρητορικά γυμνάσματα
τής έποχής, πού φαίνεται νά έχει κάποια σχέση μέ τό
ποίημά μας: Ένας μαθητευόμενος του λόγου τότε
ανάλαμβάνει μέ μία ρητορική «έπίδειξη» νά άναπτύ-
ξει λ.χ. ένα θέμα:

*Τό θέμα, ό χαρακτήρ του Διμαράτου,
πύ τόν έπρότεινε ό Πορφύριος έν συνομιλία
έτσι τό έξέφρασεν ό νέος σοφιστής
(σκοπεύοντας, μετά, ρητορικώς, νά τό άναπτύξει),*

ή, πιό ελεύθερα, νά άναπτύξει μία «θέση» ή μιάν «άν-
τίθεση» στή γνώμη ενός μεγάλου, ός είναι κι ό Αισχύ-
λος³. Καμώματα μιάς έποχής, πού ό ποιητής τά πα-
ρακολοιυθεί άπ' τή άπόστασή του και «άντιγράψει»
τά πατήματά τους. Τά παρακολοιυθεί μέ άπόλυτη συ-
νέπεια, άφου από κεί άντλει τά θέματά του· άλλα και
μέ άνανεωμένες τίς γνωστές μορφές, όπως συμβαίνει
στήν περίπτωση του σκηνικού μονόλογου. Καί από
τίς τρείς λοιπόν πηγές, πού είναι και οί τρείς τους
πρότυπα άλλου είδους, τίς βασικές και μακρινές (τό

3. Είναι, γιά τή ρητορική «έπίδειξη», οί άντιλογίες (con-
troversiae), τότε μέ «ύποθέσεις θετικές» πάνω σέ θέσεις φι-
λοσοφικού περιεχομένου και τότε «έσχηματισμένες», δηλα-
δή πάνω σέ τυποποιημένα θέματα, πού είτε τά προτείνει
ένος άλλος, όπωσ ακριβώς στό *Ό Διμαράτος*, είτε τά έπι-
νοεί ό ίδιος, όπωσ λ.χ. τώρα στό οί *Νέοι τής Σιδώνας* (400
μ.Χ.).

δράμα καὶ τῆ ρητορεία) καὶ τῆ παράγωγη καὶ κοντινὴ του (τὴν «ἐπίδειξη» ἢ τῆ «θέση») ἀπομακρύνεται διαμορφώνοντας ταυτόχρονα τὸ σχῆμα αὐτοῦ τοῦ νέου εἶδους, καμωμένου ἀποκλειστικά πιά γιὰ τὴν ποίηση.

Ὁ σκηνικός μονόλογος, προωθημένος τώρα πρὸς πολὺ, ὥστε, μαζί με τ' ἄλλα του ρητορικά γυμνάσματα, νά γίνει ὑποδοχὴ γιὰ τὰ συριακά καὶ ἀργότερα γιὰ τὰ οἰκουμενικότερα ἀνατολικά ἢ καὶ βυζαντινά του θέματα, μοιάζει νά εἶναι ἀδερφός ἑτερογάλακτος τοῦ μίμου πού ἀγκάλιαζε παλιότερα, μαζί με ἄλλα εἶδη λ.χ. τὸ ἐπίγραμμα, τὰ βιωματικά καὶ ψυχὰ γωγικότερα ἀλεξανδρινά του θέματα. Κι εἶναι ἐπιτέλους – γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ συνείδησή του – ἓνα εἶδος με παράδοση ἀλλὰ καὶ ἐπικαιρότητα. Ἄς θυμηθοῦμε πῶς τὸ ἐκμεταλλεῖτο νεότεροπα, ἀντλώντας ἀπὸ πλάγιες – νεότερες, φαντάζομαι – πηγές ὁ Ἑλιοτ. Καὶ ὅμως ὁ Καθάφης προηγήθηκε. Καὶ προπαντὸς τὸ βρήκε μὲς στὴ βάση του. Κι ἀπ' τὰ πεδία τῆς ἀναφορᾶς ὡς τὰ πεδία τῆς μεταφορᾶς τοῦ μύθου του, τὸ πήρε καὶ τὸ ἐπεξεργάστηκε πρῶτότυπα.

Τὰ δύο ἐπίπεδα ἢ μέλη τοῦ ποιήματος συνδέονται ἀκριβῶς χάρι στὴ φόρμα καὶ τὴν τεχνικὴ αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Διαφορετικά θά εἶχαμε δύο χωριστὰ καὶ ἀσύμδραστες ἐνότητες: Στὴ μιά, τὴν ὀριζόντια, θά ἔμενε ἡ περιγραφὴ γυμνὴ χωρὶς συνέχεια. Στὴ δεύτερη, τὴν κάθετη, ὁ ρητορικός λόγος ἀσύνδετος. Πραγματικά, στὴν πρώτη ἐνότητα ἡ περιγραφὴ ξεφεύγει πρὸς τὴ δράση (7-15). Ἐνῶ στὴ δεύτερη ὁ ρητορικός ἀντίλογος ἀπομακρύνεται πρὸς τὴν ἀπολογία καὶ τὴν προτροπὴ (16-26). Δυὸ γλώσσες τεχνικῆς καὶ ὕφους, διαφορετικῆς καὶ ἀσύνδετες καὶ ἄρα δυὸ ἐπίπεδα, ποιητικά ἀσυνατάριαστα. Θά εἶχαμε λοιπὸν μιά τέλεια διάσταση.

Ὁ σκηνικός μονόλογος εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸς πού παρεμβαίνει με τὴ φόρμα του καὶ ματαιώνει τὴ διάσταση. Μὲς στὴ σκηνὴ του, ἐνορχηστρώνοντας καὶ αὐτὰ καὶ ἐκεῖνα, μεταβάλλει πρῶτα τὴ γυμνὴ περιγραφὴ σὲ σκηνικὴ περιγραφὴ καὶ ἀφήγηση: Περιγραφὴ τοῦ σκηνικοῦ (ἡ αἴθουσα καὶ ὁ κήπος τῆς, 3-6), πού ἀνοίγει γιὰ νά ὑποδεχτεῖ πρῶτα τὰ πρόσωπα τοῦ «δράματος» (ὁ ἡθοποιός καὶ οἱ πέντε νέοι, 1-6) καὶ στὴ συνέχεια τὴ θεατρικὴ τους στάση μᾶλλον παρὰ δράση (οἱ ἀπαγγελίες τῶν ἐπιγραμμάτων καὶ ἡ ἀντίδραση τοῦ νέου, 7-13). Καὶ ἀκολουθεῖ, με φυσικὴ συνέπεια, ὁ σκηνικός ἀντίλογος, θυμίζοντας καὶ αὐτὸς θεατρικὸν ἀγῶνα λόγων με ἄφαντους καὶ ἀναπολόγητους τοὺς δύο ἀποδέκτες του: Ὁ ἓνας ἀποδέκτης εἶναι, νοερά στό βάθος, ὁ Αἰσχύλος· καὶ ἀνάλαβε τὴν ὑπεράσπισή του, ἀναδρομικά καὶ νοερά ἐπίσης, ὁ Σεφέρης. Ὁ ἄλλος εἶναι ὁ ἡθοποιός, πού ἐνῶ αὐτὸς κινητοποίησε τὴ δράση, ἔμεινε καὶ μένει ἀκόμη ἀκριτος.

Ὁ ρηματικός διάκοσμος

Ἡ σκηνικὴ σφραγίδα φαίνεται καὶ στὴ διάρθρωση, ἢ σωστότερα στὴν ἀρθρωση, τοῦ λόγου. Στὴν ἀρχὴ τὰ βασικά μέρη τοῦ λόγου, ῥήματα-οὐσιαστικά-ἐπιθετα, προφέρονται ἰσότημα, ἀχρωμάτιστα, οὐδέτερα:

Ὁ ἡθοποιός πού ἐφεραν – [ὁ ἡθοποιός] ἀπήγγειλε

Ἡ αἴθουσα ἀνοίγει – κ' [ἡ αἴθουσα] εἶχε (Μερικά) ἐπιγράμματα ἐκλεκτά – (Μιά) ἐλαφρὰ εὐωδία – Τῶν (πέντε) ἀρωματισμένων νέων

Καὶ μετὰ ὅταν ἀρχίζει σκηνικά ἡ δράση, ἡ κίνησι τοῦ λόγου ζωηρεύει: Π.χ. «Διαβάσθησαν» καὶ διαφορο-

ποιημένα «ἀπήγγειλε»· ἀκόμη πρὸς πολὺ «τονίζοντας»· καὶ τέλος ἀσυγκράτητα «πετάχτηκε» καὶ «φώναξε», συμπαρασύροντας καὶ τὰ ἐπιθετα:

πετάχτηκεν εὐθὺς ἓνα παιδί ζωηρό
φανατικό γιὰ γράμματα καὶ φώναξε.

Καὶ τέλος, τὴ στιγμὴ τοῦ μονολόγου, κορυφώνεται ἀκόμη καὶ ρητορικά ὁ λόγος, με ὅλους τοὺς συνδυασμούς τῆς ἔμφρασης, π.χ.:

α' ἐπίταση με δύο ῥήματα:

Δόσε-κρητύτω
Περιμένω καὶ ἀπαιτῶ

β' με ῥῆμα καὶ ἐπίρρημα:

μοιάζουν κ' ἄπως
π' ἄλι θυμήσου
π' ἄ γέρονι
ὁ λ' ὅτε λ' ἄ νά βγάλεις
μ' ὄνο πού πολέμησες

γ' με πολλαπλῆς ἐπαναλήψεις:

ὄλη τὴ δύναμι σου – ὄλη τὴ μέριμνα
μέσ στὴ δοκιμασία – ὅταν ἡ ὄρα σου
π' ἄ γέρονι

περιμένω – καὶ ἀπαιτῶ
νά βγάλεις – νά βάλεις
τί – τί – τί
τές τάξεις – τὸ σωρὸ

Κοντὰ στὴν ἔνταση τῆ σκηνικῆ, μιά δεινὴση ρητορικὴ τοῦ λόγου.

Τὸ ἐπιστέγασμα τὸ ἐπισφραγίζει ἡ ποίηση, με τοὺς δικούς της τρόπους καὶ ρυθμούς. Ἄς σημειώσωμε π.χ. καὶ τὴν ἀδιαφάνεια τῆς ὁμοιοκαταληξίας. Στὴν πρώτη ἐνότητα – σάν ἀπὸ γκόγκ; σάν ἀπὸ σύμπτωση; – προανακρούεται γιὰ μιά καὶ μοναδικὴ φορά – «ἀνθέων», 4 – «νέων», 6 – [«ὑπὲρ τὸ δέον», 10] – ὅπου νομίζεις πῶς ἐξαφανίστηκε καὶ ὅμως κυριαρχεῖ, ἀλλὰ ἀφανέστατα σάν φωτισμός κρυφός σ' ὄλη τὴ δεύτερη ἐνότητα. Ἐνα ἐπιπλέον ποίκιμα τοῦ δεινωμένου πρὸς τὸ τέλος λόγου⁴.

Αὐτὸ – ἀπαιτῶ – θαυμαστό (14, 19, 22)

λειποψυχίεις – παρουσίεις (15-23)

δύναμή σου – θυμήσου (16-17)

γέρονι – Ἄρταφέρνη (18-26)

βγάλεις – βάλεις (20-24)

λαμπρό – σωρὸ (21-25)

Ἔτσι ἀπ' τὴ γενικὴ θεατρικὴ ἐντύπωση, περνώντας μέσα ἀπὸ τὴ ρητορικὴ «ἐπίδειξη» (ἢ «θέση»), φτάνομε στὴν ποίηση, ὅπως τὴ βλέπομε γὰ τὴ μορφοποιεῖ ἐδῶ ὁ σκηνικός μονόλογος· ὅπου τὰ δυὸ συνθετικά του – ἡ σκηνικότητα καὶ ὁ ἀντίλογος – ἀκούγονται εὐδιάκριτα ἀκόμη καὶ στὴ συμβολὴ τους.

4. Σημειῶνω μερικῆς ἀντιστοιχίας: Τὴν ἐπανάληψη τοῦ «τί-τί-τί» τὴν ξαναβρίσκομε, συνδυασμένη ἐπίσης με τὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος στό στόμα ἑνός νέου, στό Ἄς φρόντιζαν:

Ἔρω καὶ παραξέρω Ἄριστοτέλη, Πλάτωνα,
τί ρήτορας, τί ποιητής, τί δ, τι κι ἄν πείς

Γιὰ τὴ φράση «πού μέσ στῶν στρατιωτῶν τές τάξεις, τὸ σωρὸ πολέμησες κ' ἐσὺ» παρατηροῦμε τὴ θεματικὴ συνήχησι πού ὑποβάλλει Ὁ Δαρειός:

Εἶναι νά μετρηθοῦμε τώρα με τίς λεγῶνες!

καὶ πρὸς πολὺ ἡ ἰδέα ὀχι τῆς ἀντιπαράθεσης μὰ τῆς ἀποστροφῆς τοῦ ἑνός πρὸς τοὺς πολλούς ἢ «τὸ σωρὸ» – «Μὲς στό ὀλικὸ ποσὸ δὲν ἀριθμῆθηκα» – προανακρούεται ἀπὸ πολὺ παλιά στό *Πρόσθεσις* (1897): Τέλος ἡ ἀντιστοιχία τῆς ὁμοιοκαταληξίας, ὡς πρὸς τὴ συσώρευση τῆς ἀποκλειστικῆς στό β' μέλος, φαίνεται στό *Ἐπιτύμβιον Ἀντιόχου Βασιλέως Κομμαγενῆς* (1923).

Μπορούσε μάλιστα και νά μελετηθεί ή σχέση του ποιήματος με όλα τὰ στάδια τής τριμερούς αυτής πορείας: ή ανάποδορή του καταρχήν με τὰ λοιπά θεατρικά ή όπωσδήποτε δραματικά ποιήματά του⁵, μετά με τὰ «επίδεικτικά» όπως τὰ περιγράφουμε και τέλος με τούς σκηνηκούς μονόλογους, πού είναι, καθώς είπαμε, ή συμβολή των προηγούμενων ειδών σε μιά καινούργια και κατεξοχήν ποιητική τώρα μορφή. Άλλά καλύτερα ός σταθούμε ένδεικτικότερα σε μιά υπαινικτική εικόνα αυτών των πολλαπλών ανταποκρίσεων. Τήν παραθέτουμε και στή συνέχεια τήν ανάλυμε:

Ή αρχαία τραγωδία (1895) ↔ 'Ο Ίουλιανός και
οί 'Αντιοχείς (1926)
Οί Ταρανίνοι διασκεδάζουν (1897)
Τιγρανόκερτα (1928)
Ή Ναυμαχία (1899) ↔ 'Όταν ό φύλαξ είδε τό φώς
(1900)
Συμεών (1917) ↔ Νέοι τής Σιδώνος [400 μ.Χ.]
(1920)

Και έξηγούμε: Ή αρχαία τραγωδία (1893) και ό Ίουλιανός και οι 'Αντιοχείς (1920) δέν είναι άπλώς τὰ άκραιο όρια όπου γίνεται στήν ποιήσή του, ός υποθέσουμε, μιά πρώτη και μιά τελευταία μνεία του θεάτρου. Είναι και δύο αντίποδες: εκεί ή άφελής έξύμηση τής τραγωδίας κ' έδώ ή γενικότερη αντίθεση στον αυστηρόν κανόνα μιάς ζωής, έντέλει αναχρονιστικής. Σάν νά μιλάει εκεί ό «άψητος» άκόμη ήθοποιός άπ' τή Σιδώνα με όλη τή θέρμη τής άπαγγελίας του επιγράμματος πού είδαμε και σάν ν' άκούγονται έδώ οι πέντε άρωματισμένοι νέοι του ποιήματος, πολλαπλασιασμένοι τώρα σε 'Αντιοχείς:

*Ήτανε δυνατόν ποτέ ν' άπαρηθοούν
τήν έμορφή τους διαδίωση· τήν ποικιλία
των καθημερινών τους διασκεδάσεων· τό λαμπρό
τους*

*θέατρον όπου μιά ένωση ενίνονταν τής Τέχνης
με τέσ έρωτικές τής σάρκας τάσεις!*

Νά τ' άρηθοούν για νά προσέξουν κιάλας τί;

Και από τό βάθος τους Οί Ταρανίνοι διασκεδάζουν (1897): Τό προανάκρουσμα ενός πλατύτερου θεματικού μοτίβου, πού είναι ή διασκέδαση και μάλιστα ή καλλιτεχνική ψυχαγωγία:

*Θέατρα, πλήρη, πανταχόθεν μουσική·
έδώ κραιπάλη και άσέλγεια κ' εκεί
άθλητικοί άγώνες και σοφιστικοί.*

Άκολουθεί στα Τιγρανόκερτα (1928), μιά άμοραλιστικότερη έκδοχή του τύπου του ήθοποιού:

*Τό θέατρον είναι μέσον για νά γνωρισθώ
όμολογεί εκεί ό ήρωας· όσπον, διαρκώς στενεύοντας,
φτάνομε στα ποιήματα πού άντιμετωπίζονται οι θέσεις
του Αισχύλου: τὰ δύο πού προηγούνται από τό
ποίημά μας είναι Ή Ναυμαχία (1899), μιά άτελής, θά
λέγαμε, παραλλαγή του Τρώες (1900) και κοντά της
τό Όταν ό φύλαξ είδε τό φώς (1900), όπου σημειώνεται
μιά διοθεωρητικής ύψης αφάιρηση τής άφορημής
και έτσι κρυπτικά μιά έμμεση αντιδικία προς τόν
Αγαμέμνονα του Αισχύλου:*

*Έμεις ν' άκούμε. Όμως δέν θά μās γελά
τό Άπαραίτητος, τό Μόνος, τό Μεγάλος.*

Και - από τήν άποψη του είδους πάντα - κατακλεί-

δα και κορύφωση ή τελική συσχέτιση: Συμεών (1917) - Νέοι τής Σιδώνος [400 μ.Χ.] (1920). Δυό σκηνηκοί μονόλογοι και δυό άντικείμενες στιγμές πολιτισμού και ιδεολογίας: ό κόσμος ό αρχαίος πού έδνε και ό χριστιανικός πού άνάτελλε, ή έλευθερία ζωή κ' ή πίστη σ' ένα Χρέος, ή ποίηση και ή Ζωή, ό Λόγος και ή Πράξη⁶.

Η «ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ» ΑΝΑΛΥΣΗ (ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΠΕΔΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ)

Και ή τεκτονική και ή ειδολογική ανάλυση πού προηγήθηκε μās πείθει για τήν έσωτερική συνέπεια πού υπάρχει στήν όργανωση των όγκων και στή μορφοποίηση του είδους: μās πείθει, μ' άλλα λόγια, για τήν αυταξία και τήν άρμονία του ποιήματος. Μένει νά ολοκληρώσουμε με τήν πραγματική ανάλυση: Νά δούμε και τήν έξωτερική συνέπεια, με βάση τὰ ιστορικά πεδία άναφοράς του μύθου και τή «μεταφορική» αξία του μηνυματός του. Και πρώτα υπάρχει μιά ιστορική πραγματικότητα, άπ' όπου αναδύεται με άληθοφάνεια τό θέμα: και ένα στυλ πολιτισμού τής εποχής πού «άντιγράφεται» με έκτακτη ακρίβεια.

Άνάγκη νά ξαναδιαβάσουμε, και άπ' τὰ πραγματικά στοιχεία του, τό ποίημα.

1. Σιδώνα (400 μ.Χ.)

Είναι ό ευρύτερος ιστορικός και γεωγραφικός του χώρος. Σιδώνα - Βηρυτός: ή βάση ενός τριώνου, όπου συνεχίζεται ανενόχλητος ό έλληνισμός και σ' όλη τή διάρκεια του 4ου αιώνα. 'Ο έλληνισμός κ' ή έλευθερία ζωή, όπως τήν υπαινίσσονται «οί πέντε άρωματισμένοι νέοι» με τή διασκέδασή τους και με τή φιλέταιρη πνευματική τους ένασχόληση:

Διαβάσθησαν Μελέαγρος και Κριναγόρας και Ριανός.

5. Βλ. Γ. Π. Σαββίδη: Κ. Π. Καβάφης, *Περί Έκκλησίας και Θεάτρου*, Άθήνα 1963, σ. 12 υπό σ. 6, όπου αναγράφονται τὰ σχετικά ποιήματα. Σ' αυτά μπορούμε τώρα νά προσθέσουμε και μερικά άκόμη από τὰ Άνέκδοτα: Ή Ναυμαχία (1899), Όταν ό φύλαξ είδε τό φώς (1900), Στο θέατρο (1904), Τά δ' Άλλα, εν Άδου τίς κάτω μυθήσομαι», (1913), ή από τὰ ήμιτελή προσέδια τής ώριμότητάς του, π.χ. τὰ Τιγρανόκερτα (1928). Άλλά στήν εργασία αυτή τό ενδιαφέρον στρέφεται από κει και πέρα, αρχίζοντας άπ' τὰ ποιήματα όπου ή ζωή σκηνοθετείται ή παρομοιάζεται με τήν ιδέα ενός θεάτρου και καταλήγοντας σ' εκείνα πού κυριαρχεί, καθώς θά δούμε, ως κλίμα ή ως είδος, ό παντομίμος και ό σκηνηκός μονόλογος πού είδαμε προηγουμένως.

6. «Πράξη και Λόγος (Καβάφης-Αισχύλος)», είναι ό τίτλος μιάς άνέκδοτης μελέτης ενός μαθητή μου αυτά τὰ τελευταία χρόνια, του Γιανν. Γιαννακόπουλου. Μιά πρώτη, μορφή δημοσιεύτηκε πριν από πέντε χρόνια στο περ. "Ο Έφηβος", μετά από άνάθεση και έπεξεργασία πού έγινε στήν τάξη. 'Ο τίτλος μαρτυρεί, μαζί με κάποιους ευστοχούς έδώ κ' εκεί υπαινιγμούς, τήν ερμηνευτική σκοπιά του: Αρχίζει νά μιλά ό νέος, αλλά πίσω του υπάρχει υποβολέας. Και από τόν σ. 17 και κάτω ως τό τέλος του ποιήματος ό υποβολέας - πού είναι ό Καβάφης - βγαίνει και μιλά ό ίδιος πιά άπροσημάτιστα. Άπέναντι στήν Πράξη του Αισχύλου αντιπαράθετε τήν αξία και τή δύναμη του Λόγου. Κ' ή κατάληξη τής εργασίας του: «'Ο Αισχύλος διάλεξε τόν Μαραθώνα δικαίωμα του! Έξάλλου τό πνεύμα του ήταν πολύ μεγάλο για νά κουρνιασει κάπου άλλου στο κουραστικό ταξίδι τής Ιστορίας. 'Ο Καβάφης τάξει τόν έαυτό του στήν ποίηση, και μένει εκεί».

Εκεί ακόμη συντηρείται ή θεραπεία τῶν Μουσῶν-ἀρχει νά σημειώσομε πῶς ὁ σιδωνίος ποιητής Ἀντίπατρος λέγεται πῶς συγκέντρωσε τή συλλογή ἐπιγραμμάτων πού τιτλοφορεῖται *Στέφανος τοῦ Μελεάγρου* (καί τῶν ἄλλων ἐπιγραμματοποιῶν) – ἐκεῖ ἀκόμη μαρτυρεῖται ἡ λειτουργία ἐνός θεάτρου πού εἶχε ἀνασκαφῆ στήν ἐποχή τοῦ ποιητῆ – ἀπ' ὅπου ἴσως καί τὸ *Θέατρον τῆς Σιδῶνος* (400 μ.Χ.) – ἐκεῖ καί πρὸς τὴν κορυφή τοῦ ἱστορικοῦ τριγώνου, πού εἶναι ἡ Ἀντιόχεια, ἀκόμη συνεχίζεται ἡ καλλιέργεια τῆς ἐθνικῆς ἰδέας καί φιλοσοφίας: Λιδάσιος, Ἰουλιανός, Ὁσπου, ἀπάνω στήν καθίζηση αὐτοῦ τοῦ κόσμου, λ.χ. κάπου ἀνάμεσα ἀπὸ τὴ διβλιοθήκη ὅπου κόντά της «κείται ὁ σοφὸς γραμματικὸς Λυσίας» (*Λυσία γραμματικὸν τάφος*, γρ. 1911) κι ἀπὸ «τά καπηλειά καί τά χαμαιτυπεῖα τῆς Βηρυτοῦ» ὅπου «κυλιέται» ὁ φίλος τοῦ Ταμίδη (*Μέσα στὰ καπηλειά*, 1926), θά ὑψωθεῖ, καινούργιος ἄξωνας καί ἀνάταση ζωῆς, ὁ στύλος ὁ ἀσκητικός τοῦ Συμεῶν (*Συμεῶν*, 1917).

2. Ὁ ἠθοποιὸς πού ἔφεραν γιὰ νά τοὺς διασκεδάσει ἀπήγγειλε καί μερικά ἐπιγράμματα ἐκλεκτά (1-2)

Ὑπογραμμίζομε τίς φράσεις καί τίς λέξεις: «πού ἔφεραν», «γιὰ νά τοὺς διασκεδάσει» καί φυσικά τὴ λέξη «ἠθοποιός». «Ποῦ ἔφεραν» λοιπὸν—μιά φράση πού ἐξυπονοεῖ πῶς πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὴ παράσταση, μιά πολυτέλεια τῆς ἐποχῆς. Ὁ ποιητὴς τὸ ξέρεει καί ἀκριβολογεῖ. Στὸ ποίημά του *Τιγρανόκερτα* ἄλλωστε ὁ ἥρωάς του ὁμολογεῖ:

Νοικιάζομαι γιὰ μιά παράσταση χωρὶς θεατῆς
καί ἔννοει τοὺς θεατῆς θεάτρου «Γιὰ νά τοὺς διασκεδάσει» – ἀλλὰ πῶς; Καί τί ἠθοποιός ἄραγε εἶναι; Μπορεῖ – μέ κάθε δυνατὴ ἐπιφύλαξη – καί μέ παντόμimos· κι ὁ ἴδιος ἄρα ἴσως εἶναι ἕνας κωμικὸς παντόμimos. Δέν ἀποκλείεται καί τραγικὸς, ἂν κρίνομε ἀπ' τὴν προτίμηση τοῦ Αἰσχύλου πού ἀκολούθησε: Ἐάν καί ξέρομε πῶς δέν εὐδοκίμοῦσε πιά τὸ εἶδος, μολαταῦτα μαρτυρεῖται ἕνας μῖμος τραγωδίας ἀπὸ τὴ Σιδῶνα πού πηγαίνει νά διαγωνιστεῖ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὴ Σπάρτη. Ἐτοίσι καὶ ἄλλως, τοὺς διασκεδάζε μέ μύθους ἢ μέ ρόλους στοὺς ὁποίους εἰδικεύτηκε. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἰδιωτικὴ παράσταση πού ἔδωσε καί αὐτὴ ἡ διασκέδαση τῶν σιδωνίων νέων. Καί μόνον ἴσως πρὸς τὸ τέλος, γιὰ συμπλήρωμα – καί ἔτσι ἐξηγεῖται καί τὸ καί – *Ἀπήγγειλε καί μερικά ἐπιγράμματα ἐκλεκτά*.

3. Ἡ αἴθουσα ἀνοίγε στὸν κῆπο ἐπάνω (3)

Εἶναι ὁ στενότερος χώρος τοῦ ποιήματος, αὐτὸς πού θά ὑποδεχθεῖ τὴ δράση. Καί ἐδῶ ὁ Καβάφης ἀκριβολογεῖ: κάνει σαφὴ ὑπόμνηση τοῦ τύπου τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν αὐτῶν τῶν χρόνων, μέ τὴν ὑπαρξη τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς ἢ τοῦ λεγόμενου αἰθρίου (patium)

«Τὰ δωμάτια, περιγράφει γενικά τὴν ὕστερη ἑλληνοιστικὴ οἰκία ὁ Γ. Μπακαλάκης, εἶναι ὀργανωμένα γύρω ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ὑπαίθρια αὐλή, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς οἰκίας. Ἡ στοὰ πού παλιότερα ὑπῆρχε συνήθως μόνο στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς αὐλῆς καί σχημάτιζε τὴν παστάδα, τώρα ἐπεκτείνεται καί στίς τέσσερις πλευρὲς τῆς τετραγωνῆς αὐλῆς, μέ ἀποτέλεσμα νά δημιουργηθεῖ ὁ τύπος τῆς οἰκίας μέ περιστύλιο πού κυριαρχεῖ στὰ ἑλληνοιστικὰ καί ρωμαϊκὰ χρόνια. Οἱ στοῆς τῶν τεσσαρῶν πλευρῶν ἦταν συνήθως ἰσοῦψεῖς. Σέ

ὀρισμένα περιστύλια ὅπως στὰ λεγόμενα «ρόδια περιστύλια», οἱ πόρτες τῆς πλευρᾶς πού ἔδλεπε πρὸς Ν. ἦταν ὑψηλότερες».

Τέτοιος τύπος κατοικίας θά ἔπρεπε λοιπὸν νά εἶναι καί «τῶν πέντε σιδωνίων νέων». Ἡ αἴθουσα, καί ἐκείνων, «ἀνοίγε στὸν κῆπο ἐπάνω». Ταύτιση τοῦ ἱστορικοῦ καί τοῦ ποιητικοῦ του σκηνοῦ. Καί ὅπου, στήν πλατύτερη του βάση, ἡ σκηνὴ πού θά διαδραματιστεῖ, θά δεῖχτεῖ πῶς εἶναι, ἀκόμη καί ὡς εἶδος, πάλι κατ' ἀντιστοιχία πρὸς τὴν ἐποχὴ, τὸ ἀπὸ σπασμα ἢ ἡλεπτομέρεια ἐνός συμποσίου, πού τὸ ἀνοίγει ὡς ἐξῆς:

4. Μά σάν ἀπήγγειλεν ὁ ἠθοποιός,
«Αἰσχύλον Εὐφορίωνος Ἀθηναίων τότε κέυθει»
(τονίζοντας ἴσως ὑπὲρ τὸ δέον
τὸ «ἄλκῃν δ' εὐδόκιμον», τὸ «Μαραθῶνιον ἄλσος».)
(8-11)

Νά τὴν λοιπὸν μιά ὑποψία τραγικοῦ παντόμμου ἢ ἔστω ἠθοποιοῦ τῆς ἐποχῆς πού εἰδικεύτηκε σέ ὀρισμένους ρόλους δράματος. Ἀλλὰ τουλάχιστον – διερωτᾶται «τὸ παιδί» – νά διάλεγε ἀπ' τὴν τραγωδία ἐρωτικῆς σκηνῆς ἢ ρόλους περιπάθειας, ὅπως αὐτοὶ γιὰ τοὺς ὁποίους καμαραώνει ὁ ἥρωας τοῦ *Τιγρανόκερτα*:

Ἐπαιξα ὅπως, ὅπως τὸν Σοφόκλειον Αἴμονα
κ' ἐπίσης ὅπως, ὅπως τοῦ Εὐριπίδῃ τὸν Ἰπλό-
λυτον!

Αὐτὸς ἀπεναντίας προκαλεῖ τὸ αἶσθημα τῆς ἐποχῆς. Τὸ προκαλεῖ μέ τὴν ἐπιλογὴ του καί τὴν ἐμφασί του: Ἀντιπαράθεσε στὰ ἄλλα ἕνα ἐπιγράμμα ἡρωϊσμοῦ καί αὐταπάρησης. Καί τόνισε «ὑπὲρ τὸ δέον» τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ ἡρωϊσμοῦ καί αὐτῆς τῆς αὐταπάρησης. Στόχος τοῦ «ζωηροῦ παιδιοῦ» εἶναι λοιπὸν ὁ ἠθοποιός καί ἔμμεσα καί νοερά ὁ ὑποκαταστημένος ἀπ' αὐτόν Αἰσχύλος: Ἐνοχλεῖται καί ἀντιδρᾶ πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἐπιγράμματος καί πρὸς τὴν ἐμφασί πού δίνεται στήν ὀλωσθήποτε θεατρικὴ ἀναπαράσταση αὐτοῦ τοῦ ἐπιγράμματος. Ἡ ἀντίδρασή του, καί ὅταν κορυφώνεται, ἔχει γιὰ βοήθῃ τίς ὑπερτονισμένες φράσεις τοῦ ἠθοποιοῦ «ἄλκῃν δ' εὐδόκιμον» καί «Μαραθῶνιον ἄλσος». Ἀκόμη καί τὰ ἐπιρρήματα, τὰ μετριαστικά – ἴσως (τονίζοντας «ὑπὲρ τὸ δέον») 10, «κἀπὼς (μοιάζουν σάν λειποψυχίς) 15 – καί τὰ ἀπόλυτα → ὁλότελα (νά θγάλεις ἀπὸ τὸ νοῦ σου) 20, «μόνο» (πολέμησες) 25 – ἀναφέρονται θαρρεῖς καί ἐκεῖνα στήν ἠθοποιία. Ἐτοίσι ἀπαλύνεται ἡ «ὑβρις» κατὰ τοῦ Αἰσχύλου (πού τὸ καταλόγισε ἡ κριτικὴ). Ἀπαλύνεται καί ἀπ' ἄλλους δύο λόγους: Ἀπὸ τὸ γεγονὸς πῶς τὴν ἀντιδικία του ὁ ζωηρὸς σιδωνίος καί ὁ Καβάφης δέν τὴν ἐφευρίσκει ὥστε νά φαίνεται ἀψυχολόγητη καί αὐθαίρετη, ἀλλὰ τὴν ἀντλεῖ ἀπὸ πηγῆς τῆς ἐποχῆς πού «ἀντιγράφει». Πράγμα πού, ὅπως θά φανεῖ, ἀποκαλύπτει τὸ ἐρέθισμα τῆς ἐμπνευσῆς του καί ἔτσι δείχνει συνεπέστερη τὴν σχέση της μέ τὰ ἱστορικά καί καλλιτεχνικά πεδία ἀναφορᾶς της. Καί προπάντων ἀπ' τὸ γεγονὸς πῶς μεταθέτει τὴν ἀντιδικία στήν περιοχὴ τῆς θεωρίας, ὅπου πέρα ἀπὸ τὸ ψευδοπρόβλημα τοῦ νόθου

7. Γ. Π. Σαββίδη: *Τιγρανόκερτα*, ἀνέκδοτο ποιητικὸ σχέδιασμα *Θέατρο*, Β', τ. 32 (Μαρτ.-Ἀπρ. 1973) σ. 10-12. Καί Renata Lavagnini: Costantino Kavafis Σαμίον Ἐπιτάφιον καί *Τιγρανόκερτα*, Palermo 1982, σ. 16-30.

ἄλλωστε επιγράμματος τοῦ Αἰσχύλου συγκροτεῖ καὶ ἀντιπαραθετεῖ μιὰ ποιητικὴ: γιὰ τὴν κρισιμότητα τῆς διαλεκτικῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς ἰσοδυναμίας τέχνης καὶ ζωῆς ἢ ποίησης καὶ πράξης.

5 Ἄ δέν μ' ἀρέσει τό τετράστιχον αὐτό. Ἐκφράσεις τοιοῦτου εἴδους μοιάζουν κάπως σάν λειποψυχίες (14-15).

Καί τώρα ἡ συνεισβολή τοῦ ἐρεθίσματος, τοῦ εἴδους, τῆς ποιητικῆς του θέσης.

Ἄντιγράφο, ἀπό παλιότερη μελέτη μου:

«Ἀπό τόν Σαρεγιάννη ὡς τόν Σεφέρη τό ποίημα σχολιάστηκε ἀρκετά ἀπό τίς ψυχολογικές καὶ τέλος τίς ἠθικές (ἀντι)λαβές, ἀπό τό:

Ἄ δέν μ' ἀρέσει τό τετράστιχον αὐτό.

δέν προσέχτηκε ὁμως ἀπό τὴν πιθανή πηγὴ, πού μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν ἀφόρησή του. Καί πηγὴ του φαίνεται νά εἶναι οἱ *Λειπνοσοφισταί* τοῦ Ἀθήναιου· ἀπ' ἐκεῖ φαίνεται νά δανείστηκε καὶ τὴν ἔντεχνη σκηνοθεσία καὶ τὴ θεωρητικὴ ἀρχὴ του.

Ὁ Ἀθήναιος, γιὰ ν' ἀρχίσουμε ἀπὸ τὰ θεατρικά του στοιχεῖα, στήν ἐκ τῆς σκηνικῆς ἐνός σχοινοτενοῦς συμπόσιου, πού –θέλει νά– εἶναι συνάμα καὶ «ἡδιστος λογόδειπνος». Συμποσιαρχος κάποιος ρωμαῖος Λαρήνσιος καὶ συνδαιτυμόνες του πολλοὶ φιλόμουσοι τῆς ἐποχῆς. Πρόκειται γιὰ ἕνα περιβάλλον γαστροληγίας, πού ποικίλλεται ἐνδιάμεσα καὶ μέ ἐδέσματα καλλιτεχνίας, ὅποτε ἡ ράθυμη πλοκὴ ἀποκτᾶ ζωηρὴ κίνηση. Ὅπως ἐκεῖ πού γίνεται λόγος γιὰ τόν κιθαριστὴ Ἀμοιβεά. «Οὗτός ποτε βράδιον ἦκων ἐπὶ τό συμπόσιον ἡμῶν, ὡς ἔμαθε παρὰ τινος τῶν οἰκετῶν ἀποδειπνήσαντας, ἐβούλετο τί χρὴ ποιεῖν, ἕως παρελθῶν ὁ Σόφων αὐτῷ μάγειρος (γεγονώτερον δ' ἐφθέγγετο, ὡς πάντας ἀκούειν) τὰ ἐξ Ἀθῆνης εἶπεν Εὐδούλου». Καί τότε ὁ Ἀμοιβεάς· «πάνυ ἐμμελέστατα ἀπαντήσας αὐτῷ ἀνεφώνησε τὰ ἐκ Κλεάρχου κιθαρωδοῦ τάδε». Μιά κίνηση, περιγραφικὴ ἔστω, πού θυμίζει τό:

Διαβάσθησαν Μελέαργος, καὶ Κριναγόρας, καὶ Ριανός,

ἢ καί, σάν ἐρεθισμὸς ἴσως, τὴν ἀντικίνηση:

*πετάχθηκεν εὐθύς ἕνα παιδί ζωηρό,
φανατικό γιὰ γράμματα, καὶ φώναξε.*

Καί ἀκόμη· «οὐκ ἀπελείποντο δέ ἡμῶν τῶν συμποσίων οὐδέ οἱ ραψωδοί»

– Ὁ ἡθοποιός πού ἔφεραν γιὰ νά τοὺς διασκεδάσει–, ὡσπου ἦρθε ἡ ὥρα γιὰ τὴ δευτέρη τράπεζα. «Ἡ γὰρ τὴν πολλὴν δαπάνην ἐν τοῖς δείπνοις παρέχουσα δευτέρα τράπεζα προσεγένετο, καὶ στέφανα καὶ μύρα καὶ θυμιάματα καὶ τὰ τοῦτοις ἀκόλουθα πάντα». Μιὰ σκηνογραφία, πού ἐδῶ μεταγράφεται:

*Ἡ αἶθουσα ἄνοιγε στὸν κῆπο ἐπάνω·
κ' εἶχε μιὰν ἐλαφρὰ εὐωδία ἀνθέων
πού ἐνόηνονταν μέ τὰ μυρωδικὰ
τῶν πέντε ἀρωματισμένων Σιδωνίων νέων.*

Καί ἀκριβῶς γιὰ τὴν πελοίτηση τοῦ Ἀθήναιου ὅπως καὶ τοῦ Καβάφη, φτάνει ἡ στιγμή τῆς αἰσθητικῆς ἀντιδικίας. Πρόκειται γιὰ τὴ θεωρητικὴ θέση, πού προτείνεται σάν ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀντίληψη τῶν κλασικῶν. Ἐλέγχεται πρῶτα ὁ Ἀλκαῖος: «Ἀλκαῖος γοῦν ὁ ποιητής, εἴ τις καὶ ἄλλος μουσικώτατος γενόμενος, πρότερα τῶν κατὰ ποιητικὴν τὰ κατὰ τὴν ἀν-

δρείαν τίθεται, μᾶλλον τοῦ δέοντος ποιητικῶς γενόμενος». Καί μετὰ τὴν παράθεση τῶν γνωστῶν στίχων τοῦ μελικοῦ, πού ἀναφέρονται στὴν αἶθουσα τὴν κατὰ μέστη ἀπὸ ὄπλα, ἀκολουθεῖ ὁ ἀντιδικὸς λόγος: «Καίτοι μᾶλλον ἤρμωτε τὴν οἰκίαν πλήρη εἶναι μουσικῶν ὀργάνων». Κατόπιν ἐρχεται ἡ σειρά τοῦ Ἀρχιλοχου: «Ἀρχιλόχος γὰρ ἀγαθὸς ὢν ποιητής – πίσω ἀπὸ τό ὢν βοᾷ ἢ ἐναντίωση – πρῶτον ἐκαυχῆσατο τῷ δύνασθαι μετέχειν τῶν πολιτικῶν ἀγῶνων, δεῦτερον δέ – πόση ἐπιτίμησις ὑποφώσκει σὺν δεῦτερον! – ἐμνήσθη τῶν περὶ τὴν ποιητικὴν ὑπαρχόντων αὐτῷ». Καί τέλος ὁ Αἰσχύλος καὶ ἡ μνεῖα τοῦ σχετικοῦ χωρίου του. «Ὁμοίως δέ καὶ Αἰσχύλος τηλικαύτην δόξαν ἔχων διὰ τὴν ποιητικὴν οὐδὲν ἤττον ἐπὶ τοῦ τάφου ἐπιγραφῆναι ἠξίωσεν μᾶλλον τὴν ἀνδρείαν ποιήσας.

*ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄλσος ἂν εἶποι
καὶ βαθυχαιτήεις Μῆδος ἐπιστάμενος*

καὶ μάλιστα, καθὼς εἶπε ὁ νεότερος,

*τονίζοντας ἴσως ὑπὲρ τό δέον
τό ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον, τό Μαραθῶνιον ἄλσος*

Ὁ Καβάφης αὐτόματα κινητοποιεῖ τὴν τεχνικὴ του: τῆς ἀναδημιουργίας. Μᾶς μεταφέρει πέρα ἀπὸ τὴ Ρώμη τοῦ Ἀθήναιου μέ τὰ σοφολογιότατα γερόντιά του, στὴ Σιδώνα μέ τὰ νεαρὰ παιδιὰ τῆς – μιὰ ἀπὸ τίς τελευταῖες νησίδες τοῦ ἑλληνισμοῦ. Προτιμᾷ τὰ ὑστερόγραφα τῆς ἱστορίας· καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, πού στὴ σκηνοθεσίᾳ τοῦ συμποσίου του ἀγνοεῖ δύο ἀνερχόμενες δυνάμεις: τοῦ χριστιανισμοῦ στὰ ἐπίκεντρα καὶ τῶν βαρβάρων στὸν ὀρίζοντα τοῦ 400 μ.Χ. Καί στὴ σκηνοθεσίᾳ αὐτῇ παρεμβάλλει ἀνάγλυφες μὲς ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχία τῶν ἐποχῶν καὶ συνάμα συνονομισμένες τίς ἀπόψεις μιᾶς προσωπικῆς καλλιτεχνικῆς ἀγωγῆς.

Καί ἔτσι φτάνομε σὺν ἀντίκρουσμα τοῦ μύθου καὶ τῆ σημασίας του στὴν ἐποχὴ μας. Φτάνομε στὴ κλειδωσὴ τοῦ μύθου μέ τό μήνυμά του.

Ἡ ΚΛΙΜΑΚΩΣΗ ΣΕ ΒΑΘΟΣ ΤΟΥ ΜΗΝΥΜΑΤΟΣ

Ἐδῶ ὁ μύθος καὶ τό μήνυμα δέν εἶναι καὶ δέν πρέπει νά νοοῦνται μεταφορικά σάν σύμβολα. Δέν εἶναι οἱ ἀριθμητικὲς τιμές ἐνός ἀγνώστου. Γιατί συμπεριέχονται στὴν ὕλη τοῦ ποιήματος. Συμπεριέχονται στὴν ἱστορία του – ἢ λέξι μέ τὴ σημασία τοῦ σενάριου ἐνός φανταστικοῦ ἱστορικοῦ ἐπεισοδίου – ἀκόμη καὶ στὰ φραστικά της ἀποφθέγματα:

Δόσε-κρητύτω-στό ἔργον σου ὄλην τὴν δύναμί σου

Συμπεριέχονται μέ τέτοια δύναμη, ὥστε νά ἀντιστοιχεῖ καὶ νά ἀντισυμπληρώνεται – θυμούμαστε τό σ χ ἡ μ α καὶ τοὺς ὄρους ἀπ' τὴ μορφολογικὴ ἀνάλυση – ἢ προβληματικὴ καὶ ἡ συναρμογὴ τοῦ καταγωγικοῦ καὶ ἀναγωγικοῦ πεδίου ἀναφορᾶς τοῦ θέματος· νά προεκτείνεται ἢ παλιὰ ἀλήθεια καὶ νά συναντᾷ τὴ σύγχρονη· νά διαστέλλεται ἢ προσωπικὴ ἐκτίμησις καὶ νά πλουτίζει, συνεκβάλλοντας, τὴ γενικότερη θεώρηση ἐνός φαινομένου ἢ προβλήματος στὴν ἐποχὴ του. Ἐδῶ τό πρόβλημα πού συζητεῖται εἶναι ἡ πνευματικὴ δημιουργία καὶ ἡ ἀξία τῆς. Τό πρόβλημα ἀναφέρεται εἰδικότερα στὴν καλλιτεχνικὴ ἢ τὴν ποιη-

τική δημιουργία, αλλά επιδέχεται ανοίγματα ακόμη και προς γενικότερα ζητούμενα.

Ἀπό τὸ 1886 πού γράφεται Ὁ ποιητής καί ἡ Μούσα ὡς τὰ 1925 πού δημοσιεύεται ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς ἐν Ρόδῳ, τὸ θέμα τῆς ποιητικῆς δημιουργίας, ἀπὸ τῆς γένεσης, τὴν ἐμπειρία καί τὴν χρήση τῆς ὡς τὴν ἀξία καί τὴν σκοπιμότητά της, ἐπανερχεται μὲ ἐμμονή καί μ' ἓνα πλῆθος ὑποθέσεων (κάπου τριανταδυὸ ποιήματα) στὴν ποίηση τοῦ Καβάφη.⁸ Ἀλλὰ σημασία ἔχει ἡ νέα ὀπτική καί ἡ προοπτικὴ κάθε φορά πού ἀνοίγεται πρὸς ἄλλα γενικότερα καί σύγχρονα ζητούμενα. Στὸ ποίημα πού μελετοῦμε τὴν ὀπτική καί τὴν προοπτικὴ αὐτὴ τὴ διακρίνομε μέσα ἀπὸ κάποιες εἰδικότερες λ. α β ε ζ του.

Στοὺς στίχους λ.χ.

Τί Ἀγαμέμνονα, τί Προμηθεά θανατοῦ,
τί Ὁρέστου, τί Κασσάνδρας παρουσίες,
τί Ἐπτά ἐπὶ Θήβας

τὸ βάρος πέφτει ὄχι στοὺς τίτλους φυσικά, ἀλλὰ στὰ πρόσωπα. Τὸ νόημα τῶν τίτλων, μ' ἄλλα λόγια, εἶναι πῶς καί οἱ ἥρωες τῶν ἔργων τέχνης, δηλαδή τῆς φαντασίας, εἶναι «παραουσίες». Ὁ Ὁρέστης, ἡ Κασσάνδρα, ὁ Ἀγαμέμνονας, ὁ Προμηθεύς: παρουσίες «θανατοῦ». Πρόσωπα ἐξίσου ὑπαρκτά μὲ τὰ ἄλλα τῆς ζωῆς, ἀφοῦ εἶναι πλαστουργήματα κι αὐτὰ ἐνὸς δημιουργοῦ – τοῦ ποιητῆ – καί ἀφοῦ εἶναι διαρκῶς παρούσα καί μαρτυρημένη ἢ ἐπενέργεια κ' ἢ ἀκτινοβολία τους μὲς στὴ συνειδησή μας καί τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Κι αὐτὴ ἡ ἀντίληψη, γιὰ τὴν αὐθεντικότητα καί τὴν ἀθυπαρξία τῶν πνευματικῶν ἡρώων, θυμίζει θεωρίες καί ἀντιθεωρίες τοῦ ἀρχαίου καί νεότερου αἰσθητισμοῦ. Ἔτσι, ἡ περίπου ἔτσι, εἶναι διατυπωμένη ἀπὸ μιά τάξη κριτικῶν ἢ σοφιστῶν, τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἀσιανοῦ κυρίως ζήλου, κ' ἔτσι «βασανίζεται» ἡ ἀντίληψη αὐτὴ στὴν ὑστερὴ ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα. Καί παρόμοια ἀνανεώνεται ἀπὸ τοὺς ἀγγλους προπαντὸς αἰσθητικούς ἢ ἀντικρούεται ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους τὸ πρόβλημα, στὰ μέσα καί τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα: Ἡ ὠφέλεια ἢ ἀνωφέλεια τῆς τέχνης – ἀπ' ὅπου ἀπορρέει καί ἡ προηγουμένη ἀντίληψη – εἶναι ἀπ' τὰ πιὸ ἐπίμαχα καί πολυσυζητημένα θέματα τῶν δικτωριανῶν, π.χ. τοῦ Ράσκιν καί τοῦ Τέννyson καί προπαντὸς τοῦ Πάτερ, τοῦ Οὐάιλντ καί τοῦ Μπράουνινγκ καί τοῦ Σούνινμπορν. Ὁ Καβάφης πού ἀναδύεται ἀπὸ ἐκείνη τὴν παράδοση, ἐπινοώντας ἀποκεῖ τὰ εἶδη καί τίς τεχνικὲς πού εἶδαμε, δίνει συγχρόνως τὸ παρόν σ' αὐτὴ τὴν κίνηση καί ἀντικίνηση τῶν ἰδεῶν καί τῶν αἰσθητικῶν μορφῶν τῆς ἐποχῆς: ἀπόδειξη καί ὁ «σχολιασμός» θεωριῶν τοῦ Ράσκιν πού –περίπου– νέος ἐπιχείρησε. Ἀλλὰ, ἡ σχέση κ' ἡ ἀπόστασι ἀσφαλείας ἀπ' αὐτὰ τὰ ρεύματα καί ἡ δόση τοῦ αἰσθητισμοῦ καί τοῦ ἀντισταθητισμοῦ στὴν ποίησή του ἀκόμη περιμένει τὸν μελετητὴ τους.⁹

Μιά δευτέρη λαβὴ καί ἀποσαφήνιση τοῦ προηγουμένου μὴνύματος ἀναγνωρίζεται, συμπληρωματικά, στοὺς στίχους:

καί γιὰ μνήμη σου νὰ δάλεις

μόνο πού μὲς σῶν στρατιωτῶν τὲς τάξεις, τὸν σωρὸ
πολέμησες καί σὺ τὸν Δᾶτι καί τὸν Ἀρταφέρνη.

Ἐδῶ ὑπάρχει καί ὑποβάλλεται ἔμμεσα ἡ ἱστορικὴ ἐπικαιρότητα. Ἀπὸ τὸ παρελθόν τοῦ θέματος καί ἀπ' τὸ παρόν τῆς ἐμπνεύσεως διασταυρῶνται ἡ πραγματικότητα ἐνὸς πολέμου: Στὸ βάθος ἡ πραγματικότητα τῶν Μηδικῶν καί ἐκεῖ ἡ προσωπικὴ κατάθεση καί ἀργότερα ἡ ὀριστικὴ πνευματικὴ παραίτηση τοῦ Αἰσχύλου. Καί ἐδῶ, σὲ περιβάλλον τοῦ καιροῦ του, ὁ παγκόσμιος πόλεμος καί οἱ βαλκανικοί, ὅπου καί ἀυ-

τεπιστρατεύεται, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρχηγὴ τῆς, ὅλη ἡ παράταξι τῶν ὁμοτέχων τοῦ τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς. Κι αὐτός, ἀπ' τὴν ἀπόστασή του, βλέπει νὰ κινδυνεύει ἡ αὐτοτέλεια κ' ἡ αὐτοδυναμία τῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Τὸ νῆμα τῆς λαβῆς πού προηγείται βρίσκει τώρα ἔτσι τὴ συνέχειά του: Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἡ «αὐθεντία» τῶν πνευματικῶν ἡρώων κ' ἡ ἀξία τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, ἄσχετα ἀπὸ καθετὴ καί ἀπόλυτα. Εἶναι ἡ ἀξία τῆς, σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν «ταγμένη» δράση. Καί καταγγέλλεται, ἀπ' τὴ συνείδηση τοῦ ποιητῆ, ὡς ψευδοπρόβλημα: Πνευματικὴ καί πρακτικὴ δημιουργία σὲ καμμία περίπτωση δὲν ἀλληλοαναιροῦνται. Εἶναι, θὰ λέγαμε, ἀθύπαρκτες κ' ἡ μιά δίπλα στὴν ἄλλη ἰσοδύναμες. Μπορεῖ νὰ ἀλληλοσυμπληρῶνται, ἀλλὰ δὲν ἐπικαλύπτονται. Ἡ ἐπικάλυψη πού ξέραμε, μῆσα σὲ ποίημα, ἀνατρέπεται χωρὶς νὰ ἀντιστρέφεται. Μιά ἐπικάλυψη πού ὡς τώρα ἀπαιτοῦσε: Τὸ πνεῦμα νὰ 'ναί ὑπηρετῆς τῆς ζωῆς καί ἡ τέχνη οὐραγός τῆς δράσεως· ἢ καί νὰ παροπλίζεται τελείως ἀπ' τὸ χρέος, νὰ σαρώνεται ὀλοκληρωτικά ἀπ' τὴ δράση.

Μένει νὰ δοῦμε, πέρα ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ, μιά τελευταία ἀνταπόκριση:

Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.)

Δαρεῖος

Συμεῶν

8. Τὰ ποιήματα αὐτὰ πού ὅλα μαζί καί τὸ καθένα χωριστά εἶναι «δοκίμι» τοῦ σοφοῦ καί ὑπομνήματα ποιητικῆς, ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ ψελίσματα ὡς τὴν τελευταία του κλειψύδρα λόγου εἶναι: Ὁ ποιητής καί ἡ Μούσα (1886), Ἀλληλονυχία κατὰ Βωδελαῖρον (1891), <Συμβολικὸν ποιητοῦ νύξ> (1891) Λόγος καί σιγή (1892), Τιμόλαος ὁ μουσικός (1892) – [Τιμόλαος ὁ Συρακοῦσιος, 1896] Ἀοιδός (1892), Τὸ καλαμάρι (1892), Οἱ μμῖαμοι τοῦ Ἡρώδα (1892), Ἡ ἀρχαία τραγωδία (1893), Γλύπτον ἐργαστήριον (1893) – [Τυανεύς γλύπτης, 1903], Τὸ τελευταῖο σκαλί (1895) – [Τὸ πρῶτο σκαλί, 1899], <Ἐπίγραμμα εἰς τὸν Ἀνακρέοντα> (1895), Οὗτος ἐκεῖνος (1898), Ἡ συνοδεία τοῦ Διονύσου (1903), Ὁ Ἄμφορεύς (1903) – [Τεχνουργός κρατήρων, 1921], Φιλέλλην (1906), Πολύ σπαγιός (1911), Τοῦ μαγαζιῶ (1912), Τὰ πλῦγμα (1913) – [Ὅταν διεγείρονται, 1916], τὸ Πέρασμα (1914), Ζωγραφεύμενα (1914), Νόησις (1915), Ἐπιτύμβιον γιὰ τὸν ποιητὴ Ἀμώνη (1915) – [Γιὰ τὸν Ἀμώνη, πού πέθανε 29 ἐτῶν στὰ 610, 1917], Ἡ ἀρχὴ τῶν (1915), Ὁ Δαρεῖος (1917), Συμεῶν (1917), Μελαγχολία τοῦ Ἰάσωνος Κλεάνδρου ποιητοῦ ἐν Κομμαγενῆ 595 μ.Χ. (1918), Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.) (1920), Βυζαντινὸς ἀρχων, ἐξόριστος, σιχουργῶν (1921), Ἐκόμισα εἰς τὴν τέχνην (1921), Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς ἐν Ρόδῳ (1925).

9. Ἐκτός ἀπ' τὴν συσχέτισή του μὲ τὸν Μπράουνινγκ καί γενικότερα τὴν ἀγγλικὴ σχολὴ πού ὑπόκειται ὁ Keely καί ἐκτός ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Ράσκιν πού μελέτησε ὁ Τσίρκας – ἢ καί κάποιες ἄλλες γενικότητες – συστηματικὰ καμιά σπουδὴ δὲν ἔγινε πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ. Καί ὅμως ἔδισε νὰ ἐξετασθεῖ καί ἡ δική του ἀνεξάρτητη πορεία, μὲ τὴν ἔννοια μᾶς π α ρ α λ λ ἡ λ ο υ : ἡ παράλληλη συνεισφορά του στὴν ταυτότητα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ αἰσθητικοῦ κινήματος ὡς θεωρίας καί ὡς πρακτικῆς. Ἐνῶ ἄρχισε νὰ μελετᾶται τελευταία ἡ ἀντιστροφή ὀφειλῆς του: ἡ δεκτικότητα καί ἡ ἀντοχή του στὴν ἐπίδραση τοῦ γαλλικοῦ συμβολισμοῦ καί τοῦ παρνασιασμοῦ στὴν ποίησιν καί τὴν ἀντιστοιχὴ ποιητικὴ τῶν πρώτων χρόνων του. Βλ. σχετικὰ: Στρατὴ Τσίρκας: «Κ. Π. Καβάφη, Σχόλια στὸν Ράσκιν», Ἐπιθεώρησις Τέχνης, Τεύχ. 108 (Δεκ. 1963) σ. 582-631, Edm Keeley, «Ἡ Καβαφικὴ Ἀλεξάνδρεια», Ἰακρός 1979, σ. 55-56, 227-228 ὑπ. 17, 21 καί Renata Lavagnini, Kavafis e Rodenbach, Catania 1974, Kavafis e Theodore de Banville, Palermo 1976, καί προπαντὸς Constantino Kavafis, Εἰς τὸ Φῶς τῆς ἡμέρας, Palermo 1979.

Γιάννης Δάλλας

Τί φανερώνει πρώτα ή οριζόντια ανταπόκριση; Τήν κρισιμότητά τής ποίησης ανάμεσα απ' τὸ «δέος» καί τὸ «δέον» τοῦ πολέμου. Τὸ δέον ἀντιμετωπίζεται στὸ *Νέοι τῆς Σιδῶνος* [400 μ.Χ.] (πού γράφεται καί δημοσιεύεται τὸ 1920)· καί μάλιστα ἀπολογιστικά, ἐκ τῶν ὑστέρων. Τὸ δέος σ' ἓνα «τώρα» ἐπικρεμμένου κινδύνου ἐμπεριέχει ὁ *Δαρεῖος* (γράφεται τὸ 1917, δημοσιεύεται τὸ 1920). Ἐκεῖ «τῶν στρατιωτῶν οἱ τάξεις, ὁ σωρός» σχετλιαστικά, ἐδῶ ὁ τρόμος απ' τίς «λεγῶνες». Καί μολταυτὰ ή ποίηση κ' ή διαδικασία τῆς δημιουργίας δέν σαρώνεται:

*Ὅμως μέσ σ' ὅλη του τήν ταραχή καί τὸ κακό,
ἐπίμονα κ' ή ποιητική ἰδέα πάει κ' ἔρχεται.*

Ἀκόμη πιό πολύ, ἐκεῖ – στὸ γεγονός ἐπάνω τοῦ κινδύνου – σημειώνεται ή ἐκλαμψη κ' ή λύση τῆς ἀμηχανίας τῆς. Παρόμοια καί ἀπὸ τῆ σκοπιά ἄλλου κινδύνου, τοῦ πολιτικοῦ, ή ποίηση, ἀκόμη καί ὡς στιχογραφία, θεωρεῖται ἓνα ἀπὸ τὰ αἷτια καί ἐπιμένει νά 'ναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀντίδοτα τῆς ἐξορίας (*Βυζαντινὸς ἄρχων, ἐξόριστος στιχογραφῶν*, 1921). Τί σημαίνει αὐτή ή ἐπιμονή κ' ή ἀνεξάντλητη ἐπένδυση πού κάνει ὁ ποιητῆς στὴν καλλιτεχνική δημιουργία; Πῶς ἀντιτρέφοντας τήν προηγούμενη παράδοση, βάζει τήν ποίηση νά ἐκδικεῖται τάχα καί νά ἐπικαλύπτει ή ἴδια τήν πραγματικότητα;

Καθόλου, βέβαια, ἀν σκεφτοῦμε πόση θέση ἔπιανε ή ἐμπερία στὴν πραγματική καί τῆ φανταστική ζωή του· ἀν σκεφτοῦμε, πῶς ή ποίησή του μέ τῆ δράση καθημερινῶν ἡρώων καί ἡγεμόνων εἶναι ὀλόκληρη μιὰ πραγματεία περὶ τοῦ πρακτείου. Ἀλλά θυτισμένο καθῶς εἶναι μέσ στὴ λογιότητα καί μέ τῆ διαστρωμάτωση τόσων καί τόσων ἐπιπέδων γλώσσας καί παιδείας, περιβάλλει μέ ἐξουσία διακριτική καί τήν πνευματικότητα. Ἐτοι ή πίστη του στὴν αὐτοδυναμία τῆς πνευματικῆς δημιουργίας φαίνεται νά γίνεται στὸ βάθος ἓνα ἀκόμη απ' τὰ μηνύματα τοῦ ἔργου.

Καί ή ἄλλη κάθετη ανταπόκριση καί σχέση τοῦ ποιήματος;

Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.) – Συμεών.

Εἶναι ξαφνικά ή ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος. Μπροστά του διαλύεται ή σύνταξη τῶν πέντε σιδωνίων νέων καί τοῦ ἡθοιοῦ του, πού στὸ ποιήμα μας ἔπιανε ὅλη τήν εἰκόνα. Τώρα ἀπεναντίας ἀποσύρονται στὰ περιθώρια καί στὰ ἐπίκεντρα δεσπάζει τὸ παράδειγμα τοῦ Συμεών:

*Ἄ Μέθη, τί Λιβάνιος! καί τί διβλία!
καί τί μικρότητες!... Μέθη, ἡμουν χθές
ή τύχη τὸ 'φερε – κάτω απ' τοῦ Συμεών τόν
στύλο.*

Σάν νά δούλιαξε μαζί τους ἓνας κόσμος καί τήν ἴδια ὥρα νά ἀναδύθηκε ἓνας ἄλλος. Ἐνας κόσμος καθημερινῆς τρυφῆς καί τύρβης καί ἓνας ἄλλος ἀγωνιστικῆς αὐτάρκειας καί χρέους: Ἐνα ἀκόμη απ' τὰ μηνύματα πού δείχνει ή ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος τοῦ ἔργου.

Τέλος πίσω απ' τὰ θαυότερα μοτίβα του, ὅπου συζητεῖται ή ἀξία ή ὁ ἀναχρονισμός τῆς παγανιστικῆς ἰδέας καί ζωῆς καί ή κλασική ἀντίληψη γιά τήν ἀξία τοῦ πολέμου καί τῆ στρατεύση τοῦ ποιητῆ, προεκτείνεται τὸ ποίημα. Σάν σέ πλάνα δεύτερα ἀποκαλύπτει, ὄχι πιὰ στὴ φαντασία ἀλλά στὴ συνείδηση τοῦ ἀναγνώστη, μιὰ διάσταση καί σημασία του ἐπίκαιρη καί στὸ βάθος ἄλλη μιὰ προοπτικότερη: ή διάσταση κ' ή σημασία ἐνός ποιήματος πού θά μπορούσε νά 'ναι ἐνεργεῖ ἓνα εἶδος χρονικοῦ ἀλλά καί ἀντιχρονικοῦ καί δυνάμει ἓνα εἶδος βιοθεωρήματος ἀλλά καί ἀντι-

θεωρήματος στὴ δεδομένη ὥρα τῆς ἱστορικῆς συνθήκης μιᾶς ζωῆς καί ἐνός πολιτισμοῦ.

Καί εἶναι πρώτα ἓνα εἶδος ἀντιχρονικοῦ, γιατί μέ τούς τελευταίους στίχους του ὁ ποιητῆς εἶναι σάν νά ἀντιστρατεύεται τῆ σκοπιμότητα τῆς πατριωτικῆς ἐπικαιρότητας. Δηλαδή τὸ 1920, τῆ χρονία πού κορυφώνεται ὁ ἐθνικός μας πυρετός μέ τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἐκστρατείας Πόλη-Σμύρνη- Προύσα- Ἀδριανούπολη, τῆ χρονία πού λ.χ. κ' ἓνας λυρικός ἀκόμη, ὁ Μαλακάσης, αὐτοεπιστρατεύεται κνκλοφορώντας πατριωτικά ποιήματα (*Μπαταριάς, Τάκης Πλούμας, Μπάμπρον*, 1920), στὴν ἰδέα αὐτῆς τῆς αὐτοστράτευσης, πού ή συνέπειά τῆς θά ὀδηγοῦσε ὡς τήν παραίτηση τῆς ποίησης

– *Μέσα σέ πόλεμο φαντάσσο ἑλληνικά ποιήματα!* – ἀντιδρᾶ, ἐπικαιρότητα, ὁ Καβάφης. Ἀλλά εἶναι κ' ἓνα εἶδος ἡ ἀφετηρία χρονικοῦ, γιατί σέ παραπληρωματικές στιγμές δίνει ἴσως καί τήν ἀνταπόκριση καί τὸ παρόν πρὸς τήν πανελλήνια ἐκεῖνη ἐκστρατεία: Τὸ 1916, πού εἰτοιμάζεται ή καινούρια ἐκστρατεία τῶν Ἑλλήνων – πλὴν τῶν κωνοταντινικῶν – γράφεται τὸ *Πλὴν Λακεδαμονίων* (πιθανότατα τὸ *Στά 200 π.Χ* δημ. 1931). Καί τὸ 1922, τῆ χρονία τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς, θά γραφεῖ καί θά δημοσιευτεῖ συγχρόνως τὸ *Ἐπὲρ τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας πολεμήσαντες*.

Εἶναι ἐπίσης ἓνα εἶδος βιοθεωρήματος. Πίσω απ' τὰ «διαβάσματα» καί τῆ φιλοκαλία καί τῆ «διασκέδαση» τῶν νέων ψηλαφοῦμε τήν ἀδυναμία τοῦ ἴδιου τοῦ Καβάφη: τήν ἀναγνωρίζομε καί στὴν αἰσθητικῆ προκάλυψη ή δικαίωσή τῆς (π.χ. *Νόησις* δημ. 1918) καί στὸ δίλημά τῆς (π.χ. *Ἰγνατίου τάφος*, δημ. 1917, τῶν *Ἑβραίων* [50 μ.Χ.] δημ. 1918)· προπαντός στὴν ἴδια τῆ γυμνή καταγραφή τοῦ πάθους του, ὅπως μαρτυρεῖται περιγραφικότερα καί ἀνοιχτότερα αὐτῆ τῆν ἐποχή λ.χ. μέ ποιήματα *Ἡ προθήκη τοῦ καπνοπωλείου* δημ. 1917, *Λάνη τάφος*, δημ. 1918, *Ὁ ἥλιος τοῦ ἀπογείματος* δημ. 1919. Καί ἔρα δείχνει ὅτι εἶναι παρακμίας ὁ Καβάφης; Ὅχι ἀκριβῶς, ἀφοῦ μπορεῖ τὸ βιοθεώρημά του νά τὸ ἀντιστρέφει· νά τὸ κάνει, κριτικά, ἀντιθεώρημα ή ἀντιδεολόγημα. Μᾶς δίνει δηλαδή εἰκόνες μιᾶς κοσμοπολιτικῆς διάλυσης, πού φαίνονται ἀπότοκες ἐνός εὐρύτερου κοινωνικοῦ συστήματος, τοῦ καπιταλισμοῦ. Μιὰ ἄμεση προέκταση λοιπὸν τῶν «πέντε σιδωνίων ἀρωματισμένων νέων» πού ἀποστρέφονται τὰ ἥρωικά ἰδανικά πρέπει νά εἶναι μ' ὅλη τήν καιροσκοπία καί τήν ἀπιστία καί τήν ἐκλυσή τους κ' οἱ διαλυμένοι ἀντιήρωες λ.χ. τοῦ *Ἀπὸ τήν σχολὴν τοῦ περιωνύμου φιλοσόφου* (δημ. 1921) καί τοῦ *Ἄς φρόντιζαν* (δημ. 1930) ἐξίσου προπετεῖς καί ἀκραῖα μυκτηρίζοντας:

τὸ χρέος πρὸς τήν πατρίδα καί ἄλλα ἡχηρά παρόμοια.

Ἐτοι, μ' ὅλα τὰ σημεῖα ἀναφορᾶς στὴ βάση τοῦ ποιήματος, τὸ ὕφος καί ή γλώσσα τοῦ Καβάφη ἐξελλοσσονται ὡς τήν τέλεια ἀπογύμνωση; Στὴν ἐκθεση τοῦ θέματος κυριαρχεῖ ἀπόλυτα ὁ ρεαλισμός, στὴ προὀληματική του ή κριτική τῆς εἰρωνείας.

Αὐτῆ εἶναι ή πολυσημία τοῦ ποιήματος. Μιὰ πολυσημία ἐνεργεία καί δυνάμει, πού ἀπορρέει βέβαια ἀπὸ τήν πολυδιάστασή του. Κατὰ τήν ἐξῆς φορὰ καί ἔννοια: Στὴν ἀφετηρία τῆς πηγῆς του– τοῦ ποιητικοῦ

10. F.M. Pontani, Fonti della poesia di Kavafis, *Ἐπιθεώρησις ἑλληνοῖταλικῆς πνευματικῆς ἐπικοινωνίας*, Ρώμη, ἔτος Γ', τ. Δ', Ὀκτ. 1940, σ. 665 καί Γ. Σεφέρης, ὁ. π. σ. 349.

σενάριου και τῆς σκηνογραφίας του - ὑποβάλλεται ἡ φόρμα κ' ἡ ἰδέα ἐνός ποιητικοῦ συμπόσιου.

Ἀπό τὴν πηγὴ αὐτὴ - στὴν περίπτωσή του ἀπὸ τοὺς Δειπνοσοφιστὲς τοῦ Ἀθηναίου - ἴσως νὰ ἀπορρέει καὶ τὸ κλίμα τῆς πνευματικῆς ψυχαγωγίας καὶ προπάντων ἡ ἀντιδικία πρὸς τὴ θέση τοῦ Αἰσχύλου· καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ Βίου πού ὑπόδειξε ὁ Pontani καὶ σχολίασε ὁ Σεφέρης¹⁰. Καὶ ἐνόσω χτίζε-ται ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ διάσταση, ἀπορρέει καὶ ἡ πρώτη σημασία τοῦ ποιήματος: πὼς ἀπέναντι στὴν προσφο-ρὰ τῆς δράσης καὶ τοῦ χρόνου καὶ πλατύτερα ἀπέναν-τι στό κέλευσμα τῆς Ἱστορίας ἢ παραίτηση ἀπ' τὴν τέχνη καὶ τὸ πνεῦμα - ἀλλὰ καὶ τὴ γενικότερη ψυχα-γωγία (π.χ. 1917: *Μεγάλῃ Ἑορτῇ τοῦ Σωσιβίου, τὸ 31 π.Χ. στὴν Ἀλεξάνδρεια*) - εἶναι καὶ αὐτὴ λειπο-ψυχία. Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ δευτέρη ἐπάλληλη διάσταση καὶ σημασία: στὴ θεατρικότητα τῶρα τοῦ μίμου, μὲ τὴν παρουσία μάλιστα ἐνός τέτοιου ἠθοποιῦ καὶ μιᾶς σκηνοθεσίας σάν αὐτὴ πού περιγράψαμε, δηλα-δὴ στό εἶδος καὶ τὸ ὕφος τῆς καλλιτεχνίας καὶ τῆς καλλιτέπειας, συστοιχεῖ ἡ θεωρία τοῦ αἰσθητισμοῦ. Καὶ τὴν ἴδια ἀκριβῶς στιγμὴ, στὴ διάσταση τοῦ ἀντι-λόγου πού ὡς εἶδος τὸν ἐκφράζει τῶρα συνθετότερα - συναιρώντας τὴ θεατρικότητα καὶ τὴ ρητορικὴ «ἐπί-δειξη» - ὁ σκηνικός μονόλογος, συστοιχεῖ ἡ θέση πὼς ζωὴ καὶ τέχνη εἶναι ἀξίες ἰσοδύναμες καὶ δέν ἀλλη-λοαναιροῦνται. Ὡσπου στοὺς ἀντίποδες ὑποβάλλε-ται, μὲ τ' ἄλλα σχετικὰ ποιήματα (π.χ. 1917: Ὁ Δα-ρεῖος, *Συμεών*), κ' ἡ θέση τοῦ ἀντιαισθητισμοῦ: τοῦ

ἀντιαισθητισμοῦ μὲ τὴν ἐννοια τοῦ ὠφελιμισμοῦ ἢ ἀκόμη καὶ τῆς ὑποτέλειας, τῆς ἀφασίας, τῆς κατα-στρατήγησης τῆς τέχνης ἀπ' τὴ δράση καὶ τὴν Ἱστο-ρία.

Ἄλλ' αὐτὰ δέν εἶναι παρὰ μιὰ ἀντιδιάσταση καὶ μιὰ ἀντισημασία πίσω ἀπὸ τὸ ποίημα. Εἶναι τυπικὰ ἢ ἀπόσβεσθ' του καὶ οὐσιαστικὰ ἢ ἀνοιχτὴ του πάντα ζύμωση. Ἄν, ὅπως εἰπώθηκε, ἡ ποίηση τοῦ Καβάφη εἶναι δλόκληρη, ἓνα ποίημα ἐν προόδῳ, τότε πρέπει νὰ συνυποθέσουμε στὴν ἐρμηνεία τοῦ ποιήματος καὶ αὐτὴ του τὴ σπερματικότητα. Ἄλλὰ πιὸ πολὺ μᾶς δό-θηκε ἡ εὐκαιρία νὰ συνειδητοποιήσουμε, μὲ τὴν προη-γούμενη ἀνάλυση, τὴν πολυδιάσταση καὶ τὴν πολυση-μία τοῦ καθαφικοῦ ποιήματος. Πρόκειται πραγματι-κά γιὰ ποίηση πού ἐνῶ παίζει ταυτοχρόνως σὲ πολλὰ, θεματικὰ καὶ ψυχολογικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ἐπίπεδα, εἶ-ναι ὀργανικὰ καὶ ἀπόλυτα ὁμόκεντρο. Κάθε ποίημά του κ' ἓνα πρίσμα. Πὼς δομεῖται καὶ ἀπὸ πού σημα-σιοδοτεῖται; Σημασιοδοτεῖται ἀπὸ τὴ συνείδηση κάθε φορὰ τοῦ ἀναγνώστη. Καὶ δομεῖται ἀπὸ τὸν ποιητὴ.

μὲ τὴν ποικίλη,

καθὼς εἶπε

δράσι τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν.

Εἰσήγηση στὴ διάρκεια ἐνός σεμιναρίου πού ὀργάνωσε ἡ ΕΛΜΕ τοῦ Ἡρακλείου σὰ μέσα Ἰουνίου 1982.

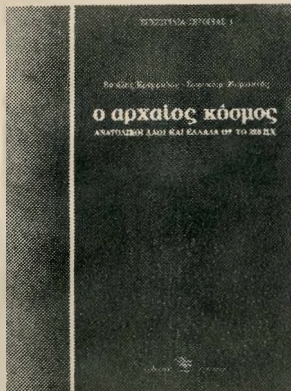

Τα βιβλία της «Γνώσης»

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Βασίλης Κρεμμυδάς
ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ

Βασίλης Κρεμμυδάς - Σοφοκλῆς Μαρκιανός
Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
(Ανατολικὸι λαοὶ καὶ Ἑλλάδα ὡς τὸ 323 π.Χ.)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ», ΓΡΗΓ. ΑΥΞΕΝΤΙΟΥ 26, ΙΛΙΣΙΑ,
ΑΘΗΝΑ 621, ΤΗΛ. 7794879-7786441

« Ὑπέρ τῆς ἀχαιϊκῆς συμπολιτείας πολεμήσαντες » τοῦ Κ. Καβάφη

Τῆς Βίκου Λελεδάκη

*Ἄνδρῆϊοι σεῖς πού πολεμήσατε καί πέσατ' ἐν κλεῶς·
τούς πανταχοῦ νικήσαντας μὴ φοβηθέντες.
Ἄμωμοι σεῖς, ἂν ἔπταισαν ὁ Δίαιος κι ὁ Κριτόλαος.
Ὅταν θά θέλουν οἱ Ἕλληνες νά καυχηθοῦν,
«Τέτοιους βγάζει τό ἔθνος μας» θά λένε
γιά σᾶς. Ἔτσι θαυμάσιος θά ναι ὁ ἔπαινός σας.*

*Ἐγράφη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπὸ Ἀχαιοῦ·
ἔβδομον ἔτος Πτολεμαίου, Λαθύρου.*

Τό 1922 ὁ Καβάφης κυκλοφόρησε μέ τό γνωστό του τρόπο τό *Ὑπέρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες*. Στό μόνοφυλλο ὑπῆρχε ἡ χρονολόγηση: Φεβρουάριος 1922. Ἀργότερα θά τό συμπεριλάβει στήν τελευταία του συλλογή μονοφύλλων πού ἔχει τόν τίτλο: *Ποιήματα, 1919-1932*.

Λίγα χρόνια μετά, στά 1930, ὁ ποιητής σέ συζήτηση του μέ τόν καθηγητή τοῦ Αἰγυπτιακοῦ Πανεπιστημίου στήν Ἀλεξάνδρεια, Bryn Davies, γιά τό ἴδιο ποίημα, πού «ἐλέγετο ὅτι εἶχε εἰδική σημασία μέ ὅ,τι εἶχε συμβεῖ τό '22», θά πει ὅτι αὐτό ἔπρεπε νά ἰδωθεῖ ἀπό τήν ἄποψη αὐτοῦ πού ὁ ἴδιος ὀνόμαζε «μιάν ὀλό-τελα ἄσκοπη καί ἀνεξήγητη ἀναδίωξη μέ χωρίς καμιά ὀποιαδήποτε σχέση μέ τά σύγχρονα γεγονότα»¹. Ὅμως ἡ συζήτηση γύρω ἀπό τό «Ὑπέρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες» εἶχε ἀρχίσει λίγα χρόνια πρῖν, τό 1926. Στόν Γ. Βρισμιτζάκη τό ποίημα εἶχε δώσει τήν ἐντύπωση ἑνός θρήνου, πού ὁ ποιητής ἐμπνεύσθηκε ἀπό τήν Ἱστορία: «ἐπίγραμμα σπαρακτικό, πάνω στόν πόνο μιᾶς ὥραίας φυλῆς πού, παλαιότητα γιά τήν διατήρηση τῆς παλιάς αἰγλῆς, ἠτᾶται»².

Στά 1928 ἔχουμε τή γνώμη τοῦ I. A. Σαρεγιάννη στό περιοδικό *Ἀλεξανδρινή Τέχνη*³. Γι' αὐτόν τήν τελευταία χρονολογία τοῦ ποιήματος «ἀξίζει να τήν ὑποσημειώσουμε», ἀφοῦ στά 109 π.Χ. ἡ Ρώμη «φαίνεται ἀήττητη καί κοσμοκράτειρα γιά τήν αἰωνιότητα». Μιά ἀντίρρηση εἰσάγεται μέ τόν τρίτο στίχο στή γενική κατάκριση κάθε ἀγώνα ἐναντίον τῶν Ρωμαίων, πού εἶχε δημιουργηθεῖ χάρη στόν Πολύβιο. Ὁ φανταστικός Ἀχαιός ποιητής θέλει νά σώσει «ἀπό τό δάραθρο τῆς κατάρας καί τῆς λήθης» τούς λίγους ἄμωμους καί ἀνδρείους τοῦ 146 π.χ.

1. Οἱ πληροφορίες αὐτές δόθηκαν στόν Τίμο Μαλάνο ἀπό τόν Robert Liddell καί προέρχονται ἀπό τίς σημειώσεις πού εἶχε κρατήσει ὁ B. Davies ἀπό τίς συζητήσεις του μέ τόν Καβάφη. Τίμου Μαλάνου, *Ἀναμνήσεις ἑνός Ἀλεξανδρινοῦ*, Ἀθήνα 1971 σ. 309.

2. Γ. Βρισμιτζάκη, «Ἡ πολιτική τοῦ Καβάφη», *Ἀλεξάνδρεια, Γράμματα*, 1926.

3. I. A. Σαρεγιάννη, Σχόλια στό ποίημα τοῦ Καβάφη «Ὑπέρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαν-

Τό 1932 ὁ Τίμος Μαλάνος στό βιβλίο του *Ὁ ποιητής Κ.Π. Καβάφης* θά ἀσχοληθεῖ, γιά λίγο, μέ τό ποίημα⁴. Ὁ Ἀχαιός τοῦ 109 π.χ. τοῦ φαίνεται ὅτι «παρουσιάζει ψυχικές ὁμοιότητες μέ τόν Καβάφη», ἀφοῦ ἐμπνέεται ἀπό ἕνα ἱστορικό πού διαδραματίστηκε πρῖν ἀπό τριανταεφτά χρόνια. Τήν ἀπόσταση αὐτή τήν ἐξηγεῖ ὁ Μαλάνος μέ τή βοήθεια τῆς Ἱστορίας. Στά 109 π.Χ. ἡ Αἴγυπτος βρίσκεται σέ παρακμή καί ὁ ποιητής βλέπει τή Ρωμαϊκή κυριαρχία νά πλησιάζει. Ἀλλά ἐνώ τό 146 π.Χ. οἱ Ἕλληνες πολέμησαν γιά νά τήν ἀποφύγουν, στήν Αἴγυπτο δέν ὑπάρχει τέτοια πιθανότητα. Ἔτσι ὁ τελευταῖος ἀγώνας γιά τήν ἐλευθερία, ὑψώνεται στή μνήμη του ἐξιδανικευμένος καί τοῦ ἐμπνέει τούς στίχους 1-6.

Τό 1946 θ' ἀκουστεῖ μιᾶ νέα καί ἐνδιαφέρουσα ἄποψη γιά τό ποίημα ἀπό τόν Γ. Σεφέρη σέ μιᾶ ὁμιλία του μέ τίτλο «Κ. Π. Καβάφης, Θ. Σ. Ἐλιοτ· παράλληλοι»⁵. Ὁ Σεφέρης ὑποστηρίζει ὅτι οἱ δύο ποιητές χωρίς νά συνδέονται μέ «δεσμούς ἐπιρροῆς», ἦσαν παράλληλοι στήν ποιητική τους τέχνη. Τό ποίημα πού τοῦ ἔδωσε τήν ἀφορμή νά κάνει τόν παραλληλισμό καί πού χρησιμοποιοῖ γιά νά δείξει πῶς αἰσθάνεται τόν ἱστορικό χρόνο ὁ Καβάφης εἶναι τό «Ὑπέρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες». Ἡ πρώτη χρονολογία (146 π.Χ.) ἀποτελεῖ τόν τελευταῖο σταθμό μιᾶς ἐποχῆς παρακμῆς. Ἡ δεύτερη (1922), «παραμονές τοῦ χαλασμοῦ τοῦ ἔθνους», ταυτίζεται μέ τήν πρώτη μέσω τῆς τρίτης (109 π.Χ.), πού ἀναφέρεται κι αὐτή σέ μιᾶ ἐποχή «ταραχῆς, ἐξευτελισμοῦ καί κατὰπτωσης». «Ἐπάρχει ἕνα αἰσθημα χρονικοῦ συνταυτισμοῦ», γράφει ὁ Σεφέρης: «Τό παρόν ταυτίζεται μέ τό παρελθόν καί ἴσως μέ τό μέλλον»⁶. Ὁ Ἐλιοτ θεωροῦσε μοναδικό τρόπο γιά νά ἐκφράσουμε τή συγκίνησή μας μέ τή μορφή τῆς τέχνης τήν «ἀντικειμενική συστοιχία», δηλαδή νά βροῦμε «ἕνα σύνολο ἀντικει-

τες», *Ἀλεξανδρινή Τέχνη*, Μάιος 1928, τώρα I. A. Σαρεγιάννη, *Σχόλια στόν Καβάφη*, Ἀθήνα 1964 σ. 92-96.

4. Τίμου Μαλάνου, *Ὁ ποιητής Κ.Π. Καβάφης*, τρίτη ἔκδοση συμπληρωμένη καί ὀριστική, χ.χ. (α' ἔκδ. 1933) σ. 356-359.

5. Ἡ ὁμιλία στό Βρετανικό Συμβούλιο Ἀθηνῶν

μένων, μιά κατάσταση, πού θά είναι ὁ τύπος (φόρμουλα) αὐτῆς τῆς εἰδικῆς συγκίνησης». Ἔτσι, ἂν θεωρήσουμε, ὅπως θέλει ὁ Σεφέρης, ὅτι ὁ Ἐλιοτ ἐννοεῖ πῶς «μιά σκηνοθεσία καταστάσεων» ἢ «ἐνα πλαίσιο γεγονότων» ἀποτελοῦν τό «μορφικό τύπο» πού θά δώσει τή συγκίνηση, τότε ὀδηγοῦμαστε κατευθείαν στόν τρόπο ἔκφρασης τοῦ «Ἐπὲρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες»⁷.

Στόν Σεφέρη δέν ἀργῆσε ν' ἀπαντήσει, τό 1948, ὁ Τίμος Μαλάνος μέ τό ἄρθρο του «Εἶναι πράγματι παράλληλοι;»⁸. Γι' αὐτόν ὁ Σεφέρης ἐπηρεασμένος ἀπό μιά ὄραση πού δέν ἦταν δική του, εἶδε Ἐλιοτ ἐκεῖ πού ἔπρεπε νά δεῖ Καβάφη. Ὁ τρόπος πού εἶναι γραμμένο τό «Ἐπὲρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες» δέν τόν παραξενεύει, γιατί τό ποίημα δέν εἶναι παρά ἓνα ταξίδι τοῦ ποιητῆ στήν ἱστορία. Ὁ Ἀχαιός ποιητής ὑλοποιεῖ τόν τρόπο ἔμπνευσης τοῦ Καβάφη καί οἱ στίχοι 7-8 δέν εἶναι παρά τό σχόλιο τοῦ ἱστορικοῦ, χωρῆς τό ὅποιο τό ποίημα «θά φαινόταν ξεκάρφατο». Ὁ Μαλάνος πιστεύει ὅτι ὁ Καβάφης δέν ἐμπνέεται ποτέ ἀπό τό παρόν καί ὅτι ἡ μοναδική ἀνάλογια πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό 1922 καί τό 109 π.Χ. εἶναι ἡ ἀτμόσφαιρα διχόνοιας. Ὅσο γιά τό συναισθηματικό ταυτισμό παρόντος καί παρελθόντος, αὐτός γίνεται πιά ἀπό τόν ἀναγνώστη καί ὄχι ἀπό τόν ποιητή. Ὁ Καβάφης αἰσθάνεται τό χρόνο σά μιά γραμμῆ ἀδιάσπαστη, ἀπό τόν Ὀμηρο ὡς τό '21.

Λίγα χρόνια μετά τή συζήτηση Σεφέρη-Μαλάνου ὁ Κ. Βάρναλης ἔρχεται νά προσθέσει τίς ἀπόψεις του γιά τή χρήση τῆς ἱστορίας ἀπό τόν Καβάφη, πού εἶναι παρόμοιες μέ ἐκεῖνες τοῦ Σεφέρη. Ὡστόσο ὡς πρός τό «Ἐπὲρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες» ἡ ἀπόψή του εἶναι διαφοροποιημένη. Σ' ἓνα παλιότερο ἄρθρο του γιά τή χρήση τῆς ἱστορίας ἀπό τόν Καβάφη⁹ παρατηρεῖ ὅτι στήν Καβαφική ποίηση ἀσημαντα γεγονότα καί ἱστορικά πρόσωπα παίρνουν ἀνθρώπινη σημασία καί δικαιώνονται ὅλα, μέ κάποιο τρόπο. Θεωρεῖ πιθανότερο ὅτι ὁ Καβάφης «τά συγκαιρινά του γεγονότα τά μετατόπιζε στά περασμένα (τ' ἀνάλογα περασμένα)», γράφοντας ἔτσι «ποιήματα ὄχι ἱστορικά, ἀλλά γεγονότα «διωμένα», πού τά ἔντυσε μέ ὅποιον ἱστορικότητα, γιά νά μὴ φαίνονται ἀτομικά».

Σχολιάζοντας τή διαμάχη Σεφέρη-Μαλάνου, ὁ Βάρναλης παρατηρεῖ ὅτι τό ποίημα εἶναι μιά εἰρωνεία, πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή Μικρασιατική καταστροφή¹⁰. Σέ μιά ἐποχή «γενικῆς ἀπιστίας καί ψεύτικων εἰδώλων» μέ ἀνίκανους ἀρχηγούς, ἡ θυσία τοῦ λαοῦ «γιά ἓνα μπράβο» προκαλεῖ εἰρωνικές σκέψεις στόν σκεπτικιστῆ Καβάφη, ὁ ὁποῖος στά λεγόμενα ἱστορικά του ποιήματα «χρησιμοποιεῖ τή ματαιοδοξία τοῦ παρελθόντος γιά νά εἰρωνευθεῖ τή ματαιότητα τοῦ παρόντος». Αὐτή ἡ τελευταία παρατήρηση

τοῦ Βάρναλη φαίνεται νά ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ ὅσα εἰπώθηκαν στήν ἀρχή τοῦ ἄρθρου γιά τήν ἔλλειψη σχέσης τοῦ ποιήματος μέ τή Μικρασιατική καταστροφή. Γιατί ἂν τά ἱστορικά ποιήματα τοῦ Καβάφη εἶναι ἐμπνευσμένα ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ, τότε κάποια σχέση (ἔστω ὄχι αὐτή πού ἀνιχνεύει ὁ Σεφέρης), θά πρέπει νά ὑπάρχει ἀνάμεσα στή χρονική στιγμή πού γράφει τό ποίημα καί τή χρονική στιγμή πού αὐτό περιγράφει. Καί ἡ χρονική στιγμή πού αὐτό περιγράφει δέν μπορεῖ νά εἶναι ξεκομμένη ἀπό τήν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς πού ὀδήγησε στή Μικρασιατική καταστροφή. Τό «κλειδί» τῆς εἰρωνείας τοῦ ποιήματος βρῖσκεται γιά τό Βάρναλη στούς δύο τελευταίους στίχους. Ὅμως ὁ Ἀχαιός τῆς Ἀλεξάνδρειας δέν γράφει «ὑστερα ἀπό ἑκατό περίπου χρόνια», ὅπως λέει ὁ Βάρναλης, ἀλλά μόλις τριανταεφτά. Καί γιά τήν Αἴγυπτο, τῆς ὁποίας ἡ ὑποταγή στούς Ρωμαίους φαίνεται ἀναπόφευκτη, ἡ ἀνάμνηση τῆς πτώσης τῆς Ἀχαιϊκῆς συμπολιτείας δέ νομίζω ὅτι εἶναι, ὅπως πιστεύει ὁ Βάρναλης, «πράματ' ἀκαιρα».

Γιά τόν Γ. Μιχαλέτο, πού τό 1952 στό βιβλίο του *Ἡ ποίηση τοῦ Καβάφη* ἀσχολεῖται μέ τό «Ἐπὲρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες»¹¹, τό ποίημα εἶναι «σαθρό στή βάση του καί στή σύλληψή του», γιατί ἡ μάχη πού παρουσιάζει δέν εἶναι καθόλου ἥρωική. Ἀνάλογα ἐλαττώματα βρῖσκει καί στήν ἐπέλευση, ὅπου σχολιάζει περισσότερο τούς δύο τελευταίους στίχους. Ἀφοῦ παραθέσει τίς γνώμες τῶν Σεφέρη, Μαλάνου, Κ. Θ. Δημαρά (πού συμφωνεῖ μέ τόν Σεφέρη)¹², τοῦ Μ. Περίδη (ὅτι γράφτηκαν μέ παιγνιώδη διάθεση ἱστοριοδίφης), καταλήγει ὅτι πρέπει νά δοθεῖ γι' αὐτούς ἐρμηνεία καθαρά αἰσθητική: ἡ προσθήκη (στίχοι 7-8) πού ἀποδίδει τό ποίημα σ' ἓναν ἀρχαῖο ποιητή, ἐνισχύει «τὴν γοητεία τῆς ἱστορικῆς σκηνοθεσίας» καί δίνει «τὴν ἱστορική μετάταξη», πού εἶναι κατά τό Μιχαλέτο ἡ μόνη μικρὴ ἀρετὴ στὸ «Ἐπὲρ τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες».

Αὐτές εἶναι, μέ λίγα λόγια, οἱ σημαντικότερες ἀπόψεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ γιά τό ποίημα. Ἄς δοῦμε ὅμως τό ἴδιο τό κείμενο καί τί ἄλλο ἔχει ἐνδεχομένως νά μᾶς πεί:

Οἱ ἔξι πρῶτοι στίχοι ἀποτελοῦν ὀπωσδήποτε μίαν ἐνότητα, πού ὅμως χωρίζεται σέ δύο μέρη: στούς στίχους 1-3 ἔχουμε τόν ἔπαινο γιά τούς «πολεμήσαντες» αὐτό καθεαυτό καί μέ ἄμεση ἀναφορά στοῦ παρελθόν (ὁ χρόνος πού κυριαρχεῖ εἶναι ὁ ἀόριστος). Τά «ἀνδρείοι», «εὐκλεῶς», «ἄμωμοι» ἀποτελοῦν τή σπονδυλική στήλη τοῦ ἐπαινοῦ. Οἱ μαχητές εἶναι ἄμωμοι ἀκόμη κι ἂν δέν εἶχαν καλοὺς ἀρχηγούς. Γι' αὐτούς τό σπουδαῖο εἶναι ὅτι πολέμησαν καί ἔπασαν «εὐκλεῶς». Τό περιεχόμενο τῆς *εὐκλεῶς* τό ἐπεξηγεῖ ὁ στίχος πού ἀκολουθεῖ: αὐτοὶ μέ τούς ὁποίους πολέμησαν οἱ Ἀχαιοὶ εἶναι οἱ πανταχοῦ νικῆσαντες, δηλαδή οἱ Ρωμαῖοι. Ἔχουμε μίαν ἔντονη ἀντίθεση ἐδῶ: στίχος 2: τούς πανταχοῦ νικῆσαντας ↔ μὴ φοβηθέντες.

στὶς 17 Δεκεμβρίου 1946 δημοσιεύτηκε στήν Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, Ἰούνιος 1948. Τώρα Γ. Σεφέρης, *Δοκίμιές, γ' ἔκδοση*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1974, σ. 324-363.

6. ὁπ. σ. 335.

7. ὁπ. σ. 347-348.

8. Τίμος Μαλάνου, *Καβάφης - Ἐλιοτ (Εἶναι πράγματι παράλληλοι;)* (=Τίμου Μαλάνου, *Καβάφης* 2, σ. 121-161).

9. Κώστα Βάρναλης, «Ὁ ἱστορισμός τοῦ Καβάφη», *Αἰσθητικά-Κριτικά*. Ἀθήνα 1979 τ.β' σ. 191-192.

10. ἔφ. *Πρωῖα*, 12 Μαρτίου 1943 (=ὁπ. σ. 193-194).

11. Γιάννη Μιχαλέτου, *Ἡ Ποίηση τοῦ Καβάφη*. Αἰσθητικὴ Θεώρηση, Ἀθήνα 1952, σ. 73-86.

12. βλ. Κ. Θ. Δημαρά, «Ἡ ἠθοποιία τοῦ Καβάφη», *Νέα Ἐστία* τ. 14 σ. 764 κ.ε. καί τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, 1975⁶ σ. 466-467.

ὁ Λογοτεχνικός Πολίτης

Τό πρώτο ἡμίστιχο ἔχει μεγαλύτερο βάρος, γιατί ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα ὑπερβατό πού διαταράσσει τή φυσιολογική σειρά τοῦ λόγου. (πού θά ἦταν:... *πέ-σας εὐκλεῶς/ μή φοβηθέντες τούς πανταχοῦ νική-σαντας*). Τό ἴδιο τό πανταχοῦ καθῶς συνοδεύει τό *νικήσαντας* γίνεται μιά λέξη δυσάρεστη καί ἀπειλητική, πού φαίνεται νά προοικονίζεται επικίνδυνες καταστάσεις γιά τό μέλλον.

Στούς τρεῖς ἐπόμενους ὁμως ὁ χρονικός προσανατολισμός ἀλλάζει ἀποφασιστικά: τό *Ὅταν* θά μᾶς στρέφει πρὸς τό μέλλον, πού πρὸς τό παρόν διαγράφεται ἀόριστα. Ὁ ἔπαινος δηλαδή προβάλλεται ἐδῶ σέ συνάρτηση μέ τά χρόνια πού θά ῥθουν. Τότε, μᾶς λέει ὁ ποιητής, θά εἶναι ἔτσι *θαυμάσιος*, γιατί σ' αὐτόν θ' ἀναφέρονται οἱ Ἕλληνες, ὅταν θά θέλουν νά καυχηθοῦν. Στό ἄγνωστο μέλλον ὁ ἀγώνας τῶν μαχητῶν τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας πού ἀντιμετώπισαν ἓναν ἐχθρό πανίσχυρο, μέ ἀρχηγούς πού δέν στάθηκαν ἱκανοί, ὁ ὁμως ἔπεσαν εὐκλεῶς, θ' ἀποτελεῖ καύχημα.

Τήν προβολή αὐτή στό μέλλον τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος τήν κάνουν πολύ πιά συγκεκριμένη οἱ τελευταῖοι οἱ στίχοι τοῦ ποιήματος (7-8), πού μᾶς δίνουν καί τό ὑποθετικό τοῦ παρόντος: τόν τόπο (Ἀλεξάνδρεια), τόν χρόνο (ἔβδομον ἔτος Πτολεμαίου Λαθύρου: 109 π.χ.) καί τό πρόσωπο τοῦ φανταστικοῦ ποιητή: ἓνας Ἀχαιοῦς. Ὁ Ἀχαιοῦς αὐτός μπορεῖ νά εἶναι ἓνας ἀπό τούς πολεμιστές τοῦ 146 π.χ., πού ἐπέζησαν. Τότε πρέπει νά δοῦμε στά λόγια του τή νοσταλγική ἀναπόληση (ἴσως καί φθόνο) γιά τά περασμένα καί τήν πικρή εἰρωνεία γιά τήν τωρινή κατάσταση. Ἴσως βέβαια καί νά μῆν πολέμησε καθόλου καί νά ἐγκατέλειψε τήν Ἑλλάδα λίγο πρὶν ἢ λίγο μετά τό 146 π.χ. Ὅποτε σίγουρα θά ἔχει μιά ἔντονα εἰρωνική διάθεση γιά τό ἀνώφελο τοῦ ἀγῶνα καί μιά λεπτή ἀποχρώση φθόνου γιά τούς μαχητές. Ὑπάρχει ὁμως καί μιά τρίτη συνθετικότερη ἐκδοχή: ὁ Ἀχαιοῦς αὐτός ποιητής νά εἶναι ὁ νέος πού ἐφυγε παιδί ἀπό τήν πατρίδα του καί πού κάποιος ἀπό τούς δικούς του πολέμησαν τό 146 π.χ., ἢ τό ἀντίθετο, ἐφυγαν χωρίς νά πολεμήσουν. Ἐτσι, ἂν ἡ ἀρχική ἀντιμετώπιση τοῦ γεγονότος εἶναι θετική, ὁ θαυμασμός, ἴσως καί ὁ φθόνος γιά τούς ἀνδρείους δέ μπορεῖ νά μῆ συνοδεύονται ἀπό μιά εἰρωνεία, πού οφείλεται στήν ἀπογοήτευση γιά τήν κατάσταση τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Κῆμος Μενεδώρου, ὁ νέος τοῦ «Εἰς Ἱταλικήν παραλίαν» πρέπει νά εἶχε παρόμοια αἰσθήματα. Ἀν πάλι πρόκειται γιά ἓναν νεαρό «...ζωηρό/φανατικό γιά τά γράμματα», ὅπως αὐτόν στό «Νέοι τῆς Σιδῶνος 400 μ.χ.», εἶναι πιθανό ὅτι στήν εἰρωνική του διάθεση θά ὑπάρχει καί θαυμασμός. Ἴσως καί κάποιος τύψεις γιά τήν ἀδράνεια τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Καβάφης ὑποβάλλει ὅλες αὐτές τίς ἐκδοχές – μαχητής, φυγόμαχος, ἀπόγονος – χωρίς νά δηλώνει ποιά προτιμᾷ. Ἴσως γιατί στήν κάθε περίπτωση τῆς βασικά συναισθήματα τοῦ Ἀχαιοῦ παραμένουν τά ἴδια: γνωρίζουν μόνο μιά ποικιλία στούς δραματικούς τόνους. Ὅπως ὁποτε ὁ Ἀχαιοῦς, παρά τήν εἰρωνεία πού ὑπολανθάνει στό ποίημα, πρέπει νά εἶχε στήν ἀρχή θετική στάση ἀπέναντι στούς μαχητές. Οἱ θαῦμοι καί οἱ ἀποχρώσεις τῆς εἰρωνείας του ἐξαρτῶνται ἀπό τήν προσωπική του σχέση μέ τό 146 π.χ. Ὁ χώρος πού βρίσκεται ὁ φανταστικός αὐτός ποιητής πολιτικά ἔχει διαβρωθεῖ ἀκόμη

περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ Πελοπόννησος τοῦ 146 π.χ., ἀπό τίς Ρωμαϊκές ἐπεκτατικές βλέψεις καί ἀπό τήν ἀδυναμία καί ἀνικανότητα ἀρχηγῶν καί λαοῦ. Ἡ ἴδια ἡ προσωνυμία τοῦ Πτολεμαίου, Λάθυρος: ρεθύθι, δίνει ἓνα ἐλάχιστο δείγμα τῆς παρακμῆς.

Ἄν δοῦμε λοιπόν μέ τά μάτια τοῦ Ἀχαιοῦ αὐτοῦ τοῦ 109 π.χ. τή μάχη στή Λευκόπετρα τοῦ 146 π.χ., πού σήμανε τό τέλος τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, τότε πολλά σημεῖα τῶν ἔξι πρώτων ἀποκοτῶν μίαν ἐπιπλέον ἔνταση: Οἱ «πανταχοῦ νικήσαντες» πρώτα, εἶναι φυσικό νά βαρύνουν περισσότερο στή συνείδησή του. Οἱ Ρωμαῖοι σάν επικίνδυνη δύναμη δέν ἔχουν πάψει ν' ἀπειλοῦν τόν ἑλληνιστικό κόσμο, καί ἰδίως τήν Ἀλεξάνδρεια μέ τίς δυναστικές κρίσεις καί τίς ἀναταραχές τοῦ πληθυσμοῦ. Τό πόσο οἱ Ρωμαῖοι ἀπασχολοῦν τή σκέψη τῆς ἐποχῆς τό δείχνει καί ὅτι ἀκόμη δέν ἀναφέρονται μέ τ' ὄνομά τους, ἀλλά μέ μιά ἰδιότητα χαρακτηριστική: οἱ νικήσαντες πανταχοῦ. Ἡ περιφραση εἶναι πολύ πιά ἀποτελεσματική καί τό «πανταχοῦ», ὀριστικό καί ἀμετάκλητο, μοιάζει νά ἀπειλεῖ ὡς καί τήν ἴδια τήν Ἀλεξάνδρεια. Ὁ ὑπαινιγμός, πού μόλις διαφαίνεται, ἀποτελεῖ βασικό γνώρισμα τῆς ποίησης τοῦ Καβάφη. Ἐπίσης τό «ὅταν» στήν ἀρχή τοῦ στίχου 4 ἀποκτᾷ μιά πολύ πιά συγκεκριμένη σημασία, ἂν λάβουμε ὑπόψη κάτω ἀπό ποιές συνθήκες θέλει ὁ Καβάφης νά δοῦμε ὅτι γράφτηκε: «*Εἶναι καί αὐτή μία παραγμένη ἐποχή ἐξουτελισμοῦ, κατάντιας καί ἀνεξάντλητης ραδιουργίας, πού κορυφώνεται μέ τή φυγή τοῦ Πτολεμαίου ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια, ἐνῶ ἡ παντοδύναμη Ρώμη πυκνώνει τά δίκτυα τῆς γύρω ἀπό τό ἐλεεινό βασίλειο τῶν Λαγιδῶν. Αὐτή εἶναι ἡ παρούσα στιγμή τοῦ ποιητή πού ἔγραφε τό ποίημα...*»¹⁴. Μέσα ἀπό αὐτό τό παρόν ὁ Ἀχαιοῦς στρέφεται πρὸς τό μέλλον, γιά τό ὁποῖο δέν ὑπάρχει κανείς καλός οἰωνός. Ἀντίθετα, ὅλα δείχνουν ὅτι δέ θά διαφέρει πολύ ἀπ' αὐτό τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας. Καί ἐάν τού ἐπῆρξαν οἱ ἄνωμοι καί οἱ ἀνδρείοι πού ἔπεσαν ἡρωϊκά, σέ ἐποχή προχωρημένης παρακμῆς, ὅπως αὐτή πού θά ἀκολουθήσει τό 109 π.χ., τέτοια περίπτωση δέν θά ὑπάρξει. Καί ἔτσι, στό μέλλον, ὅταν, ἀργά ἢ γρήγορα, θά ἔχει ἐπιβληθεῖ ἡ Ρωμαϊκή κυριαρχία καί θά θέλουν οἱ Ἕλληνες νά καυχηθοῦν, θ' ἀναφέρουν τούς μαχητές τοῦ 146 π.χ. «*Τέτοιους θγάξει τό ἔθνος μας*» θά λένε. Τό «τέτοιους» στή θέση αὐτή, ὅπου θά περίμενε κανείς ἓνα πιά ἐπιβλητικό ἐπίθετο, φαίνεται, ἀπό πρώτη ἀποψη, ὑποπο. Ἀλλά ὁ Καβάφης δέν εἶναι ἀπό τούς ποιητές πού χρησιμοποιοῦν ὄραϊές καί ἐντυπωσιακές λέξεις. Κι ἐδῶ τό περιεχόμενο διαγράφεται ἀόριστα, χωρίς νά τό περιορίζει ἓνας ὀποιοσδήποτε χαρακτηρισμός. Μποροῦμε νά φανταστοῦμε πῶς στά δύσκολα χρόνια τοῦ 109 π.χ. τό περιεχόμενο αὐτό θαρραίνει περισσότερο καί ὁ ἔπαινος «ἔτσι θαυμάσιος», γιατί ἐπαναλαμβάνεται σέ τέτοιες περιστάσεις.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού θά ἔπρεπε νά προσέξει κανείς εἶναι ἡ συνεχῆς ἐπανάληψη στούς ἔξι πρώτους στίχους τοῦ δευτέρου πληθυντικοῦ προσώπου: Στόν πρώτο στίχο ἡ παρουσία του εἶναι ἔντονη:

Ἀνδρείοι σεῖς, πού πολέμησατε καί πέσατ' εὐκλεῶς. Ἐκτός ἀκόμη ἀπό τό ἄνωμοι *σεῖς* στό στίχο 3, ὑπάρχει καί ὁ διασκελισμός στούς στίχους 5-6:... θά λένε/γιά *σᾶς*. Καί ὁ ἴδιος τελειώνει ἀνάλογα: ὁ ἔπαινός *σας*. Δίνεται ἔτσι ἓνα κυκλικό σχῆμα, πού ἀρχίζει μέ τό «ἀνδρείοι σεῖς» καί τελειώνει μέ τό «ἔπαινός

13. βλ. Μ. Περίδη, *Ὁ βίος καί τό ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Καβάφη*, Ἀθήναι 1948, σ. 204.

14. Γ. Σεφέρης ὁ.π. σ. 333.

σας». Τό δεύτερο δηλαδή πρόσωπο επαναλαμβάνεται στις καιρίες θέσεις και οι λέξεις πού τό συνοδεύουν είναι νοηματικά ισοδύναμες.

Όλη αὐτή ἡ ἔμφαση βέβαια εἶναι ὡς ἓνα βαθμό δικαιολογημένη, γιατί τό ποιῆμα ὑμνεῖ τούς μαχητές τῆς Ἀχαιϊκῆς Συμπολιτείας καί ἡ ἐπίκληση σέ δεύτερο πρόσωπο εἶναι ἕνας συνηθισμένος ἐκφραστικός τρόπος στά ἑλληνιστικά ἐπιγράμματα. Εἶναι ὁμως δικαιολογημένη ὡς ἓνα βαθμό, γιατί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὑπάρχουν καί τά λόγια τοῦ Καδάφη: «Σπανίως κάμνω χρῆσιν ἐκφράσεως, ὅταν δέ συναντήσωμεν τοιαύτην, κάτι ἀσφαλῶς σημαίνει. Δέν ἐγινε τυχαίως ἢ ἀπό παρασυρμόν λυρισμοῦ»¹⁵

Θά ἔπρεπε ἴσως νά οοῦμε πάλι τούς στίχους 1-6 σε συσχετισμό μέ τό χώρο καί τό χρόνο πού ὑποτίθεται ὅτι ἔχουν γραφεῖ, τήν Ἀλεξάνδρεια τοῦ 109 π.Χ., καί μέ τήν τότε κατάσταση. Πίσω ἀπό τόν σέ, πρῶτο πλάνο, λαμπρό ἔπαινο τοῦ παρελθόντος, ὑπάρχει ἡ δραματική διατύπωση τῆς τωρινῆς καί μελλοντικῆς ἀδυναμίας. Τό δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο, πού χρησιμοποιεῖται ἐμφατικά, θέλει νά σημάνει καί μιάν ἀντιδιαστολή: ἐσεῖς οἱ ἀνδρείοι, ἐσεῖς οἱ ἄμωμοι – ἔστω καί χωρίς ἄξιους ἀρχηγούς. Στήν Αἴγυπτο τῶν Πτολεμαίων δέν ὑπάρχει καί οὔτε θά ὑπάρξει ἀγωνιστική διάθεση. Ἡ ἀντιδιαστολή αὐτή καθώς εἶναι συνδυασμένη μέ τό πρόσωπο τοῦ Ἀχαιοῦ, δίνει στό ποιῆμα διάφορες συναισθηματικές διακινῶσεις: μποροῦμε νά ἐπισυνάψουμε τή μελαγχολία τοῦ μαχητή ἢ τοῦ ἀπόγονου, ἢ ἀκόμη τή νοσταλγική ἀναπόληση. Ὑπάρχει βέβαια καί ἡ ἔιρωνεία. Πίσω ἀπό τόν ἔπαινο ἔχουμε τήν ἔμμεση ἀναγνώριση τοῦ τέλους πού πλησιάζει. Πίσω ἀπ' τά ὠραία λόγια βρίσκεται τό τέλος τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, τοῦ «ἔθνους μας», πράγμα πού δέν φαίνεται ν' ἀγνοεῖ ὁ Ἀχαιός τῆς Ἀλεξάνδρειας τοῦ 109 π.Χ.

Όλη αὐτή ἡ διάταξη στό ποιῆμα, ὁ τρόπος πού εἶναι γραμμένο καί οἱ χρονικές στιγμές μᾶς κάνουν νά σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Καδάφης θέλει νά δοῦμε τό γεγονός μέσα ἀπό διάφορα ἐπίπεδα: Σέ πρῶτο ἐπίπεδο ἔχουμε νά κάνουμε με τό ἴδιο τό γεγονός τοῦ 146 π.Χ., ὅπως μᾶς δίνεται στούς στίχους 1-3. Σέ δεύτερο ἐπίπεδο ἔχουμε τή μάχη τῆς Λευκόπετρας, ὅπως τή βλέπει ὁ Ἀχαιός τοῦ 109 π.Χ. (στίχοι 7-8). Σ' ἓνα τρίτο ἐπίπεδο ἔχουμε τό συσχετισμό τῶν δύο χρονολογιῶν γραφῆς τοῦ ποιήματος: τῆς ὑποθετικῆς (109 π.Χ.) καί τῆς πραγματικῆς (1922). Ἐνα τέταρτο ἐπίπεδο βρίσκεται στό μέλλον, πού μποροῦμε νά τό δοῦμε σέ δύο διαστάσεις: εἴτε τό ἄμεσο μέλλον τοῦ Ἀχαιοῦ, πού εἶναι ἡ ὑποταγή τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου στούς Ρωμαίους, εἴτε τό ἀπώτερο μέλλον τοῦ ἔθνους μας», τό ἄγνωστο καί ἀόριστο. Γιά ὅποιον θέλει νά διαβάσει ἱστορικά τό ποιῆμα, ὑπερισχύει τό πρῶτο: ὅποιος θέλει νά τό δει γνωμικά, τό δεύτερο. Στήν ποίηση ὅμως τοῦ Καδάφη ὑπάρχει πάντα τό «ἐν μέρει... ἐν μέρει...» κι ἔτσι μποροῦμε νά τά δοῦμε καί τά δύο.

Πρέπει νά σταθοῦμε γιά λίγο στό συσχετισμό τοῦ 109 π.Χ. καί τοῦ 1922 καί στούς ποιητές πού βρίσκονται πίσω ἀπ' αὐτές τίς χρονολογίες. Οἱ ἀναλογίες πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στό φανταστικό Ἀχαιό καί στόν Καδάφη ἔχουν ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπό τούς περισσότερους πού ἀσχολήθηκαν μέ τό ποιῆμα. Ἐκτός ἀπό τό κοινό στοιχεῖο τῆς πόλης (Ἀλεξάνδρεια), κι οἱ δύο ἐμπνέονται ἀπό τό παρελθόν. Ἐνα

παρελθόν ὁμως πού γιά τόν Ἀχαιό δέν εἶναι καθόλου ἄσχετο μέ τήν ἐποχή του· βλέποντας τήν ἀδράνεια καί τήν παρακμή τῶν συγχρόνων του στρέφεται σ' ἓναν ἄλλο χρόνο πού τουλάχιστον ἡ διάθεση γιά ἀγώνα δέν ἔλειψε. Ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματος γίνεται ἄρκετά διαφωτιστική, ἄν σκεφτοῦμε πόσο εἶχε ἐπικρατήσει ἡ ἄποψη τοῦ Πολύβιου, πού θεωροῦσε ἐπιζήμια κάθε προσπάθεια ἀντιστάσεως κατά τῶν Ρωμαίων. Μιά ἔμμεση κριτική τοῦ λαοῦ καί τῶν ἀρχηγῶν τῆς Ἀλεξάνδρειας τοῦ 109 π.Χ. ἀσκεῖται μέσα ἀπό τούς ὑπαινιγμούς πού εἶδαμε στούς στίχους 1-6. Κι αὐτή ἀκόμη ἡ ἀνικανότητα τῆς ἡγεσίας τοῦ 146 π.Χ. τίθεται σέ ἀμφιβολία (ἔν ἑπταίον) σάν ἓνας τρόπος γιά νά καταπολεμηθεῖ τό πνεῦμα ἀδράνειας τῆς ἐποχῆς.

Ὑστερα ἀπό ὅλα αὐτά, νομίζω ὅτι γίνεται ἀκόμα πιό φανερό ὅτι τό ποιῆμα μιλά γιά τό 109 π.Χ. κυρίως καί ὄχι γιά τό 146 π.Χ. Οἱ ἔμμεσες ἐνδείξεις στήν πρώτη ἐνότητα προετοιμάζουν τή μετάβαση καί τή συγκέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος στή δεύτερη καί ὄχι στήν πρώτη χρονολογία. Βέβαια ἡ στίξη στό τέλος τοῦ ἔκτου στίχου θέλει νά παρουσιάσει πρῶτα τή μάχη στή Λευκόπετρα αὐτή καθεαυτή. Ὑποδηλώνει μιὰ παύση, προτοῦ τήν δοῦμε μέ τά μάτια τοῦ Ἀχαιοῦ, πού ὁ ἴδιος εἶναι ἓνα τραγικό πρόσωπο: ἐνῶ κατάγειται ἀπό τό χώρο ὅπου ὀργανώθηκε ἡ τελευταία ἀντίδραση κατά τῶν Ρωμαίων, βρίσκεται σ' ἓναν τόπο ἀλλοτριωμένο ὀλοκληρωτικά, στόν ὅποιο δέν ὑπάρχουν τά περιθώρια γιά ἓναν – μάταιο ἔστω – ἀγώνα. Εἶναι ἡ πρώτη φανερή σύνδεση ἀνάμεσα στίς δύο ἐποχές, πού δίνει συγκεκριμένο περιεχόμενο σέ πολλά σημεῖα τοῦ πρώτου μέρους καί κάνει ἐπιβεβλημένη μιὰ δεύτερη ἀνάγνωση τοῦ ποιήματος.

Ἀλλά τό σχῆμα αὐτό μέ τόν ποιητή τοῦ 109 π.Χ., πού στρέφεται στό παρελθόν, γιά νά μιλήσει γιά τό παρόν καί γιά τό μέλλον τῆς φυλῆς του, μᾶς ὀδηγεῖ στόν ἀναπόφευκτο παραλληλισμό του μέ τόν πραγματικό πιᾶ ποιητή, τόν Καδάφη. Γιατί, ἐκτός ἀπό τίς ἀναλογίες ἀνάμεσα στίς δύο ἐποχές συνθέσεως τοῦ ποιήματος (109 π.Χ.-1922), πού μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ σύνδεσή τους εἶναι τυχαία, ὑπάρχουν καί οἱ ὁμοιότητες τῶν δύο ποιητῶν. Καί τό ὅτι ὁ Ἀχαιός εἶναι ἓνα πρόσωπο πού δημοιόγραψε ὁ ἴδιος ὁ Καδάφης καί δέν τό πήρε ἀπό τήν Ἱστορία, εἶναι ἓνα στοιχεῖο πού ἐνισχύει τήν ὑπόθεσή μας.

Τό ζήτημα βέβαια ἀνάγεται στό γενικότερο πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ Καδάφη μέ τήν Ἱστορία καί στό διαχωρισμό τῶν ἱστορικῶν ποιημάτων σ' ἐπιμέρους κατηγορίες. Ὅμως χωρίς νά ἐπεκταθοῦμε σέ ποιήματα ἄσχετα μ' αὐτό πού μᾶς ἀπασχολεῖ, νομίζω ὅτι μιὰ ἀναγκαῖα συνέπεια τῶν ὄσων ὑποστηρίχθηκαν μέχρι τώρα, εἶναι ὅτι ὁ Καδάφης, μεταθέτοντας τή σκέψη του σ' ἓναν φαινομενικά ἀνώδυνο χρόνο, διέκρινε τήν καταστροφή τοῦ '22 καί κατονόμασε τούς ἄμωμους καί τούς ἀνδρείους. Παραβλέποντας δηλαδή τή δήλωση τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητή ὅτι τό ποιῆμα δέν ἔχει σχέση μέ τά σύγχρονα του γεγονότα, μποροῦμε νά θεωρήσουμε τόν Ἀχαιό σάν τό ποιητικό ἄλλοθι τοῦ Καδάφη· κι αὐτό χωρίς νά εἶναι ἀπαραίτητο νά πρόκειται γιά μιὰ ἐνσυνείδητη πρόβλεψη, ἀλλά περισσότερο γιά μιὰ σκέψη πού λειτούργησε σύμφωνα μέ τήν ποιητική του μέθοδο καί ἀντίληψη, ὅπως διαγράφεται στά ποιήματα πού ἀκολουθοῦν:

Στό «Σοφοί δέ προσιόντων» (1915) τά πράγματα παρουσιάζονται ἄρκετα καθαρά:
Οἱ ἄνθρωποι γνωρίζουν τά γινόμενα (στ. 1)

15. Γ. Λεχωνίτη, *Καβαφικά ἀντοσχόλια*, β' ἐκδοση, Ἀθήνα 1977 σ. 28.

τά μέλλοντα γνωρίζουν οί θεοί
καί μόνο
*Ἐκ τῶν μελλόντων οἱ σοφοί τά προσερχόμενα
ἀντίλαμβάνονται.* (στ. 4-5)

Γιά τόν Καβάφη δηλαδή μόνο οἱ «σοφοί» «ἐν ὧραις σοβαρῶν σπουδῶν» μπορούν νά προβλέψουν τό μέλλον, σέ ἀντίθεση μέ τούς πολλούς ἀνθρώπους πού «οὐδέν ἀκούουν». Τήν εἰκόνα αὐτή ἐρχεται νά συμπληρώσει ἕνα παλιότερο ποίημα, «Τό πρῶτο σκαλί» (1899). Σ' αὐτό οἱ ποιητές εἶναι μαζί μέ ἄλλους σοφοὺς πολίτες «εἰς τῶν ἰδεῶν τήν πόλιν» πού «πολύ ἀπό τόν κοινό τόν κόσμο ἀπέχει». Τό «Ἀπιστία» μᾶς ἐνδιαφέρει γιά τή σύζευξη τῆς ιδιότητος τοῦ ποιητῆ καί τοῦ προφήτη στό πρόσωπο τοῦ Ἀπόλλωνα, παρόλο πού ἡ προφητεία του γιά τόν Ἀχιλλεῖα ἐξυπηρετεῖ μιά διαδικασία ἀποκρυψῆς παρά ἀποκάλυψης τοῦ μέλλοντος. Πράγμα πού προκαλεῖ τίς κατηγορίες τῆς Θέτιδος:

*καί ρώτησε τί ἔκαμνε ὁ σοφός Ἀπόλλων,
πού γύριζεν ὁ ποιητής πού στά τραπέζια
ἔξοχα ὀμιλεῖ, πού γύριζε ὁ προφήτης (στ. 20-22)*

Ὑστερα ἀπό ὅλες αὐτές τίς διασυνδέσεις μέ τό παρελθόν καί τίς προεκτάσεις στό μέλλον, μέ μιά ἀξαναπόφευκτη ἐνταση στό συναισθήματα τοῦ ἀναγνώστη, τό κύριο θέμα τοῦ ποιήματος ἐξαιρείται, καθῶς προβάλλεται μέσα ἀπό διαφορετικές ὀπτικές γωνίες μέ ὄλο καί μεγαλύτερη διαχρονική ἀξία. Βλέπουμε ὅτι μιά ἡρωϊκή – ἔστω καί ἀνώφελη – πράξη μέσα σέ ἐποχές παρακαμῆς ἀποκτᾶ μεγαλύτερη ἀξία στά μάτια τῶν ἀνθρώπων. «*Τέτοιους δγάζει τό ἔθνος μας*». Ὁ χρόνος τοῦ ρήματος, ὁ ἐνεστώτας, εἶναι δυναμικός καί ὑποδηλώνει τήν πεποίθηση ὅτι ἡ ἐπερχόμενη τό 109 π.Χ. καταστροφή δέν θά εἶναι ἀφανιστική καί ὅτι οἱ Ἕλληνες θά ξαναζήσουν χρόνια, ὅπου θά μπορούν νά καυχηθοῦν καί πάλι. Μιά ἀκόμη σύνθεση ἀνάμεσα στίς ἐποχές.

Ὁ ἀναγνώστης καλεῖται νά συμπληρώσει μόνος του τά κενά καί νά κάνει αὐτές τίς συνδέσεις καί συσχετίσεις. Ἔτσι μπορεῖ μετά τούς στίχους 7-8 ὁ ἔπαινος τῶν μαχητῶν τῆς Συμπολιτείας νά ἔχει μιά «πικρὴ γεύση» αὐτό ὅμως δέν εἶναι ἀρνητικό γιά τό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα. Αὐτό πού ὁ Καβάφης μᾶς εἶπε μέ τρόπο ἀπλό στίς «Θερμοπύλες»:

*Καί περισσότερον τιμῆ τούς πρέπει
ὅταν προβλέπων (καί πολλοὶ προβλέπουν)
πῶς ὁ Ἐφιάλης θά φανεῖ στό τέλος
κ' οἱ Μῆδοι ἐπὶ τέλους θά διαδοῦνε,
εἶναι εἰπωμένο ἐδῶ μ' ἕνα πολύ πιό ὑπαινετικό καί περιεχνο τρόπο. Σέ μᾶς, πού διαβάσαμε τό ποίημα, ἀπομένει νά τόν ἀναγνωρίσουμε. Αὐτή ἡ ἐνεργητική συμμετοχὴ αὐξάνει τό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα, γιατί κατά κάποιο τρόπο, ἡ συγκίνηση πού ἀποκομίζουμε γίνεται βίωμα.*

Κάτι ἄλλο πού παρατηρεῖ κανεὶς διαβάζοντας ὅσα ἔχουν γραφεῖ γιά τό «Ἐπὲρ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες», εἶναι ὅτι ἀπό τούς περισσότερους οἱ στίχοι 7-8 θεωρήθηκαν ξεκομμένοι ἀπό τούς προηγούμενους. Ὁ Μιχαήλης τούς εἶχε ὀνομάσει προσθήκη, ὁ Μαλάνος πού ξεχώριζε τόν ποιητὴ Καβάφη ἀπό τόν ἱστορικό Καβάφη, τούς εἶχε δεῖ σάν τό σχόλιο τοῦ ἱστορικοῦ. Ὁ Σεφέρης, τούς θεωροῦσε «οὐρά» στό ἐπίγραμμα τῶν ἑξὶ πρώτων στίχων. Τό σωστότερο εἶναι νά δοῦμε τό ποίημα ἀπό τόν πρῶτο

ὡς τόν τελευταῖο στίχο σάν ἕνα ἐνιαῖο ὄλο. Τίς πληροφορίες τῶν τελευταίων στίχων μπορούσε ὁ Καβάφης, ἂν ἤθελε, νά μᾶς τίς δώσει στόν τίτλο, ὅπως εἶχε κάνει καί σέ ἄλλα του ποιήματα. («Αἰμιλιανὸς Μονῆ, Ἀλεξανδρεὺς, 628-655 μ.Χ.» – «Ἐν μεγάλῃ Ἑλληνικῇ ἀποικίᾳ, 200 π.Χ.» – «Κίμων Λεάρχου, 22 ἐτῶν, σπουδαστῆς ἐλληνικῶν γραμμάτων (ἐν Κυρήνη)» – «Μύρης· Ἀλεξάνδρεια τοῦ 340 μ.Χ.» – «Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.) κ. ἄ.». Τό ὅτι ἐδῶ τίς ἔχουμε σέ στίχους, ἔστω καί σέ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ αὐτούς πού προηγούνται, δέν εἶναι χωρὶς σημασία. Ἄλλωστε, ἐκτός ἀπὸ τίς διασυνδέσεις μέ τούς προηγούμενους, ἡ διατύπωση ἔχει γίνει μέ τό ἴδιο λιτό, ἐπιγραμματικό ὕφος. Ἔτσι, ἂν πρέπει κανεὶς νά χρησιμοποιοῦν τόν ἀρχικό ὄρο «ἐπίγραμμα» τοῦ Σεφέρη γιὰ τούς πρώτους στίχους, θά ἦταν καλύτερα νά τόν προεκτείνει σ' ὄλο τό ποίημα, ἔχοντας ὑπόψη ὅτι τό λογοτεχνικό αὐτό εἶδος ἀπὸ τούς ἐλληνιστικούς χρόνους καί μετά, ἀποδεδειγμένο ἀπὸ τήν ἀποκλειστικὴ μνημειακὴ χρῆση, εἶχε διαμορφώσει δικούς του ἐκφραστικούς τρόπους. Αὐτὸς πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα ἐδῶ εἶναι ἡ ἐκπληξη, δηλαδή ὁ ἐντυπωσιασμός, ἐννοούμενος σάν στοιχεῖο δομῆς, πού δέν ἐντοπίζεται πιά σέ ἐπιμέρους ἐκφραστικὰ μέσα. Πολλὰ εἶναι τὰ ἐπιγράμματα πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο μέρη, διαφορετικὰ στῆν ἔκταση καί στῆ λειτουργία. Τό πρῶτο εἶναι πάντα μεγαλύτερο καί δίνει τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἀφήγησης, περιγράφει ἢ ἐκφράζει μιά ἐπιθυμία. Τό δεύτερο, ὅπως ὅποτε μικρότερο – κάποτε δέν καλύπτει οὔτε ἕνα στίχο – μέ μιά ἀπροσδόκητη στροφή, ἕνα σχόλιο ἢ μιά παρατήρηση, παρέχει τήν ἐκπληξη¹⁶. Στὸ παρακάτω ἐπίγραμμα τοῦ Καλλιμάχου, οἱ στίχοι 5-6 εἶναι τό σχόλιο τοῦ ποιητῆ, πού φορτίζει συναισθηματικὰ τό ποίημα:

*Ἐλκος ἔχων ὁ ξείνος ἐλάνθανεν· ὡς ἀνηρόν
πνεῦμα διὰ στηθῶν – εἶδες; – ἀνηγάγετο,
τό τρίτον ἤνικ' ἔπινε, τὰ δέ ῥόδα φυλλοβολεῦντα
τῶνδρός ἀπὸ στεφάνων πάντ' ἐγένοντο χαμαί,
ῶπτηται μέγα δὴ τι· μὰ δαίμονας, οὐκ ἀπὸ ὄνυμοῦ
εἰκάσω, φωρός δ' ἴχνια, φῶρ ἔμαθον.*

(Παλατινὴ ἀνθολογία, XIII134)

*κρατοῦσε τόν πόνο μέσα του ὁ ξένος· ὅταν
– τόν εἶδες; – ἀναστέναξε θαθιά,
τήν ὥρα πού ἔπινε τό τρίτο ποτήρι, τὰ τριαντάφυλλα
μάδησαν ἀπὸ τό στεφάνι του καί σκόρπισαν ὄλα χάμω.
Σίγουρα κάτι τόν ξεροψήνει. Μὰ τούς θεοὺς, δέν τό
λέω στή τύχη, μὰ κλέφτης ἐγώ, ἔμαθα νά ξεχωρίζω τὰ
ἴχνη ἐνός κλέφτη.*

Ἡ ἐκπληξη στό «Ἐπὲρ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες», πού ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐπιγράμματος τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, θρῖσκεται στούς στίχους 7-8, πού σέ καμιά περίπτωση δέν πρέπει νά νοηθοῦν χωριστὰ ἀπὸ τούς ὑπόλοιπους.

Ἔτσι ἡ λύση πού δίνεται μᾶς φέρεται ἀπὸ ἕναν ἄλλο δρόμο στῆν ἀρχικὴ διαπίστωση τοῦ Σεφέρη: νά νιώσουμε καί νά ἐντάξουμε τό ποίημα μέσα στῆν Ἑλληνικὴ παράδοση, ὀλόκληρη καί ἀδιαίρετη.

Σεμιναριακὴ ἐργασία στό μάθημα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης.

16. Ν. Χουρμουζιάδη, Ἐπίγραμμα. Εἰσαγωγὴ-κείμενα, Θεσσαλονίκη 1972 σ. 28-29.

Εξάντας / Λογοτεχνία

Τα βιβλία του χειμώνα

<p>Λάουρα Μπέτι Η ΚΥΡΙΑ ΜΕ ΤΟ ΠΕΠΛΟ</p>	<p>Αλέχο Καρπεντιε Ο ΑΙΩΝΑΣ ΤΩΝ ΦΩΤΩΝ</p>	<p>Γουίλιαμ Μπάροουζ TZANKI</p>	<p>Ζαν Ζενε Ο ΚΑΥΓΑΤΖΗΣ ΤΗΣ ΒΡΕΤΤΗΣ</p>
<p>Λουι Αραγκον ΑΝΙΣΣΕ</p>	<p>Ρεϊνάλντο Αρένας ΠΑΡΑΙΣΘΗΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ</p>	<p>Βιολετ Λεντοκ ΝΑΥΑΓΙΑ</p>	<p>Σιμον Σινιορε Η ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΙΑ ΑΥΤΟ ΠΟΥ ΗΤΑΝ</p>
<p>Ελένη Ανδριανοπούλου ΒΡΑΔΙΑ ΚΑΡΝΑΒΑΛΙΟΥ</p>	<p>Βασίλης Ιωακειμίδης ΕΙΚΟΣΙ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΜΕΡΕΣ</p>	<p>Νίκος Πλατης ΚΑΜΑ - ΤΣΟΥΧΤΡΑ</p>	<p>Πόπη Γερωνομάκη ΜΩΡΟ ΜΟΥ</p>
<p>Βασίλης Αλεξάκης ΤΑ ΚΟΡΙΤΣΙΑ ΤΟΥ CITY BOUM - BOUM</p>	<p>Τάσος Δαρβέρης ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΥΧΤΑΣ, 1967 - 74</p>	<p>Σπεράντζα Βρανα ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΑ ΜΠΟΥΛΟΥΚΙΑ ΚΙ ΕΓΩ</p>	<p>Δημήτρης Λυμπερόπουλος ΩΝΑΣΗΣ</p>

καί γράμματα γνωρίζω

Ὀδυσσέα Ἐλύτη

Τρία ποιήματα μέ σημαία εὐκαιρίας

Μιλοῦσες γιά πράγματα πού δέν τά 'βλεπαν
Σεφέρης

Τά «Τρία ποιήματα μέ σημαία εὐκαιρίας» εἶναι ἡ πρώτη ἔκδοση ποιημάτων τοῦ Ἐλύτη μετά τή βράβευση του μέ τό Νόμπελ Λογοτεχνίας (1979). Αὐτή ἡ συλλογή περιλαμβάνει 3 ποιητικές ἐνότητες, πού ἡ καθεμιά ἀποτελεῖται ἀπό 7 ποιήματα. Γιά τούς μύστες τοῦ Ἐλυτικού ἔργου οἱ ἀριθμοί αὐτοί εἶναι σημαδιακοί. Οἱ ἐνότητες εἶναι κατά σειρά, «Ὁ Κῆπος βλέπει», «Τό ἀμύγδαλο τοῦ Κόσμου» καί τό «Ad Libitum». Ἡ τελευταία αὐτή ἐνότητα δημοσιεύτηκε πρῖν καιρό στό περιοδικό *Λέξη* καί πρωτοφανέρωσε τό ὕφος πού θά ἀκολουθοῦσε ἡ ποίηση τοῦ Ἐλύτη. Ἡδῆ ἡ στροφή τῆς ποίησής του εἶχε ἀρχίσει μέ τή *Μαρία Νεφέλη*, ὄχι μέ τήν ἐννοια ἀλλαγῆς στή θεματική του, ἀφοῦ ὅλα σχεδόν τά στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τό λόγο του ὑπάρχουν ἀκέραια ἀπό τό *Ἄξιον ἔστί* ὡς τά *Τρία ποιήματα μέ σημαία εὐκαιρίας*, ἀλλά κυρίως μέ μιὰ νέα μορφική ἀναζήτηση σέ πρῶτο ἐπίπεδο ἀναρχη, ἀλλά στό βάθος βαθιά πειθαρχημένη καί δουλεμένη. Ἡ νέα συλλογή τοῦ Ἐλύτη συγγενεῦει ἀπόλυτα μέ τή *Μαρία Νεφέλη* τόσο στή μορφή ὡς καί στήν οὐσία τοῦ λόγου της.

Ἐκεῖνο ὅμως πού αὐθαίρετα πιστεύω ὅτι χαρακτηρίζει ἐξαιρετικά τήν τελευταία συλλογή τοῦ Ἐλύτη εἶναι ἡ σχέση της μέ τά *Τρία κρυφά ποιήματα* τοῦ Σεφέρη. Ὑπάρχουν πρῶτα-πρῶτα λόγοι ἐξωτερικοί πού μέ ὀδηγοῦν σέ ἓνα τέτοιο συμπέρασμα. Ἡ ὁμοιό-

τητα τῶν τίτλων τῶν δύο συλλογῶν, τό γεγονός ὅτι ἀποτελοῦν αὐτές τά πρῶτα ἔργα τῶν δημιουργῶν τους μετά τή βράβευση τους μέ τό Νόμπελ, σέ συνδυασμό μάλιστα μέ τή σύμπτωση (;) ὅτι καί οἱ δύο συλλογές δημοσιεύτηκαν τρία χρόνια μετά τό βραβεῖο (τό 1966 τά *Τρία κρυφά ποιήματα*, τό 1982 τά *Τρία ποιήματα μέ σημαία εὐκαιρίας*), εἶναι λόγοι πού μέ ὀδήγησαν νά ἀναζητήσω οὐσιαστικές στό ὕφος τῶν δύο συλλογῶν ὁμοιότητες. Τό τελικό μου συμπέρασμα, αὐθαίρετο πάντα, ἀφοῦ δέν ἐπιδέχεται δογματική τεκμηρίωση, εἶναι ὅτι καί οἱ δύο συλλογές εἶναι προϊόνα μιᾶς ὑπαρξιακῆς ἀγωνίας ἐντονότατης, ἡ εὐλικρινῆς ἐξομολόγησης δυό κορυφαίων πνευματικῶν ἀνθρώπων πού στό γέρμα τῆς ζωῆς τους αἰσθάνονται τήν ἀνάγκη νά μιλήσουν, εἰδικότερα νά ἐκθέσουν τίς ἐμπειρίες ἀπό μιὰ ζωῆ πλούσια σέ ἐντυπώσεις, ὁ καθένας φυσικά μέ τό δικό του τρόπο. Παραθέτω δυό ποιήματα, τό πρῶτο ἀπό τά *Τρία κρυφά ποιήματα* τοῦ Σεφέρη καί τό δεύτερο ἀπό τά *Τρία ποιήματα μέ σημαία εὐκαιρίας* ἀκριβῶς γιά νά δείξω αὐτά πού ἰσχυρίζομαι.

*Ἡ λεύκα στό μικρό περιβόλι
ἡ ἀνάσα της μετρά τίς ὥρες σου
μέρα καί νύχτα·
κλεψύδρα πού γεμίζει ὁ οὐρανός.
Στή δύναμη τοῦ φεγγαριοῦ τά φύλλα της
σέρνουν μαύρα πατήματα στόν ἄσπρο τοῖχο.
Στό σύνορο εἶναι λιγοστά τά πεῦκα
ἔπειτα μάρμαρα καί φωταπίες
κι ἄνθρωποι καθῶς εἶναι πλασμένοι οἱ ἄνθρωποι.
Ὁ κότσυφας ὅμως τιπιρίζει
σάν ἔρχεται νά πιεῖ
κι ἀκούς καμμιὰ φορά φωνή τῆς δεκαοχτούρας.
Στό μικρό περιβόλι δέκα δρασκελιές
μπορεῖς νά ἰδεῖς τό φῶς τοῦ ἡλίου
νά πέφτει σέ δυό κόκκινα γαρύφαλλα
σέ μιάν ἐλιά καί λίγο ἀγιόκλημα.
Δέξου ποῖός εἶσαι.*

Τό ποίημα

*μὴν τό καταποντίζεις στά βαθιά πλατάνια
θρέψε το μέ τό χῶμα καί τό βράχο πού ἔχεις.
Τά περισσότερα –
σκάψε στόν ἴδιο τόπο νά τά βρεῖς.*

Καί ὁ Ἐλύτης:

*(Ἄκόμα ἓνα τοιγάρο
πού νά βαστάει ὥσπου ξεψυχῆσομε
δυό-τρία λεπτά ζωῆ
μέ στιγμές ἀλήθεια ὑπέροχες
αὐτές ὅπου ἀκατανόητα μεγαλώσαμε
κι ἐσύ πικρὸ πού τό 'θαλες γινάτι
νά βρεῖς νά κόψεις λέει τό ἀμύγδαλο τοῦ κόσμου
καί σου ἀπόμεινε τό χέρι
γράφοντας κάτι ποιήματα*

*λευκά στή μαύρη τή σελίδα ἐπάνου
ποῖός ποτέ κατάλαβε
τά δειλινά πού τ' ἄντεχες μὴν καί δακρῦσεις;
ὑπάρχει ἓνας προδότης μέσα σου
πού ἡ ὥρα του θά ρθει νά τιμωρηθεῖ
ὦ φίλοι*

*ἂν κάποιος ἀπό μᾶς ἀμάρτησε
πρέπει νά 'ναι ὁ Θεός
χαλάλι του
ψάξαμε ψάξαμε ὅσο γίνεται*

καί γράμματα γνωρίζω

νά 'μαστε άνθρωποι σωστοί
σέ μιά ταρατσα πάνω από τή θάλασσα
κοίταξε:

σπᾶν τ' ἀστέρια ἔνα-ἔνα
καί τό ὕστερο πάει φωσάκι τοῦ τοιγάρου σου
κι ἐκεῖνο σώνεται
πάτα το χάμου
ἀντίο).

Ὁ 70χρονος Ἐλύτης δείχνει συνέχεια – καί μέ τή τελευταία του ποιήματα – πώς εἶναι πάντα ὁ «ἀνάληγτος δαιμονιστής» τῆς ποιήσῆς μας. Μέ μιά ἀπύθμενη ἐρωτική διάθεση τραγουδᾷ τίς ἀγάπες τῆς ζωῆς του, «τόν κόσμο τόν μικρό, τόν μέγα». Ἀνάγει τήν ὠραιότητα σέ αὐτοσκοπό καί τήν προστασία τῆς σέ ἐπιταγή δικαίου. Ὁραματίζεται μιά κοινωνία ὅπου ἡ ὁμορφιά θά κατοχυρώνεται ἀπό τούς θεσμούς τῆς:

*ἔνα στήθος νέας γυναίκας εἶναι ἤδη
ἄρθρο μελλοντικοῦ Συντάγματος.*

Αἰσθάνεται πώς εἶναι ὁ μόνος πού συλλαμβάνει σήματα ἀόρατα γιά τούς ἄλλους
καί τὰ σέ μᾶς ἀόρατα
μέ τ' αὐτί στήν πέτρα,
σσοβαρός καί μόνος προσέχει.

Παράλληλα μέ τόν Σεφέρη ἀντιλαμβάνεται τή μοναδικότητα τοῦ λόγου του (εὐρύτερα τῆς ποιήσῆς)

Τώρα...

*ἂν ἐξαιρέσουμε τούς Ἀναχωρητές
νά 'μαι ὁ τελευταῖος παίκτης
πού ἄσκει τὰ δικαιώματά του*

Τήν ἴδια πικρή διαπίστωση γιά τόν ἑαυτό του κάνει ὁ Σεφέρης σιά *Τρία κρυφά ποιήματα*:

*Τώρα σέ τοῦτο τ' ἀκρογιάλι περιμένο
ν' ἀράξει ἕνας ἄνθρωπος
ἕνα ὑπόλειμμα μιά σχεδία*

Στά ἀλήθεια ξενίζει γιά ἕνα ποιητή τῆς ἡλικίας τοῦ Ἐλύτη τό πάθος του γιά τή ζωή, πάθος ὄχι ἀνθρώπου πού φοβάται τό θάνατο ἀλλά συνουσία μακροχρόνια μέ ὅ,τι χαρακτηρίζει τό ζῶν.

Φίλησε με θάλασσα προτοῦ σέ χάσω

Στίχος πού μοιάζει μέ ὕστατο χαιρετισμό σέ κάτι ἀνεπανάληπτα ἀγαπημένο.

Ἡ συλλογή τοῦ Ἐλύτη πραγματώνεται σέ τόνο διαλόγου ἢ ἐξομολόγησῆς ἢ διδαχῆς. Ὁ διάλογος φαίνεται μέ τό καθημερινό, τό ἀντιποιητικό κάποτε τοῦ λόγου του, ἢ ἐξομολόγησῆς δίνεται σέ στίχους σπαρακτικούς μέ τήν εἰλικρίνεια τῶν προθέσεών τους:

*«Πάει καιρός πού δέν ἔχω πεῖ μιά λέξη
σά νά μ' ἀγνόησαν τὰ γεγονότα
ἤ καί τό ἀντίστροφο»*

(καί παρακάτω)

*Εἶναι γεγονός
ἔχω μπεῖ γιά τὰ καλά στό ναρκοπέδιο
δι' ὃ καί δέν φοβάμαι νά μιλήσω
νά μή λύσω τό αἰνίγμα
πού εὐχήθηκαν κι οἱ ἐχθροί μου κάποτε»*

Ὁ διδακτικός τόνος τῶν ποιημάτων εἶναι ἀπόσταγμα μᾶς μακροχρόνιας γόνιμης ἐμπειρίας τοῦ Ἐλύτη πού θέλει νά μεταδώσει μέ τήν ἀγωνία ἐνός ἀνθρώπου πού κατέχει τή καθαρότητα μᾶς ἀλήθειας καί μάχεται νά τήν κάνει κτήμα ὅλων.

μυριάδες δυνατότητες φρικιοῦν

*γύρω μας κι οὔτε πού καθόλου ἐγγίζουμε
οἱ ἡλίθιοι*

*δέν καταλάβαμε ποτέ πώς σκέπτονται τὰ περισσότερία
δύο σπιθαμές πάνω ἀπό τό κεφάλι μας
παίζεται αὐτό πού χάσαμε ἤδη*

Στό τέλος ὁ Ἐλύτης τά σβήνει ὅλα, ἀμφιβάλλει γιά τό κύρος τῆς πείρας του, σέ ὑστερόγραφο σημειώνει κουρασμένα:

*Μόνο πού ὑπάρχει καί μιά διαφορετική ἐκδοχή: μή
μέ πιστεύετε
ὄσο γερνώ τόσο λιγότερο καταλαβαῖνω
ἢ πείρα μου ξέμαθε τό κόσμο*

Ἡ ὠραιότητα στέκεται πάνω καί ἀπό τὰ ἐκφραστικά σχήματα τοῦ ποιητή, ὁ ἴδιος τουλάχιστον κάτι τέτοιο ἀφήνει νά φανερωθεῖ ἀκόμα ἀπό τή *Μαρία Νεφέλη*. Παίρνει τότε ὁ λόγος του βοηθό τήν εἰκόνα καί τό χρώμα:

*τά ἀνθρώπινα ὄργανα δέν ἀντέχουνε τόση καθαρότητα
ἕνας Vermeer κάποτε τό κατάφερε ἄλλ'
ἐσοτήρηθηκε στό χρώμα
ἢ γραφή σταματᾷ*

Ὁ ὄριμος Ἐλύτης ξαναγυρνᾷ στό πρόβλημα τῆς γλώσσας. Ὅλο του τό ἔργο τό βασανίζει ἡ δυναμική τῆς λέξης. Ἀπό τό Ἄξιον ἐστί ὅπου ἐξομολογεῖται «Μονάχη ἔγνοια ἢ γλώσσα μου» καταλήγει στήν τελευταία του συλλογή νά ἀναδεικνύει πάλι τή γλώσσα πρωταρχικό του αἶτημα, αἶτημα τῆς ἀπόλυτης ποιήσῆς

*ἐκατομύρια σήματα
ὠμέγα ζήτα ἦτα
πού ἔάν καί δέν σοῦ ἀρμόσουν λέξη
αὔριο
Θά 'ναι χθές γιά πάντα*

Ὁ Ἐλύτης ἀπό τὰ πρῶτα βήματα στήν ποίηση ψάχνει γιά τό νῦν καί τό αἰεὶ αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ὅσο προχωρᾷ τόσο ὁ λυρισμός του ἀπό θριαμβικός γίνεται τραγικός, ὁ ποιητής ἐρχεται ἀντιμέτωπος μέ τό χρόνο καί τόν «βάζει σέ δοκιμασία».

*ἀνεξήγητα μετακινούνται οἱ θάμνοι
πνοή νιώθω νά μέ παίρνει
ελαφρά στό νερό
ὑπογράφο καί χάνομαι*

Ὁ ποιητής εἶναι ὁ μεσάζων ἀνάμεσα σ' ἕνα Παράδεισο χαμένο καί σέ ἕνα κόσμο ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἐρχεται «μ' ἕνα θυμητικό κατακερματισμένο ἄλλ' ἐφεκτικό στά θαύματα». Ὁ ποιητής μιά Πυθία, νά συλλαμβάνει ἀκατάλληπτα γιά τούς ἄλλους σήματα «πού ἐν ἀγνοία του ἀφαιρεῖ ἀπό ἕνα τέλειο ἐπίτευγμα».

Τά *Τρία ποιήματα μέ σημαία εὐκαιρίας* σιάθηκαν γιά μένα μιά εὐχάριστη ἐπιβεβαίωση τῆς ἐμπροσούνης μου στόν ποιητή Ἐλύτη. Κάθε ἔργο του, εἶναι γεγονός, ἀναταράσσει τὰ νερά μᾶς καθηνοχασμένης, ἀτολμῆς ποιητικῆς παραγωγῆς καί ἀποτελεῖ μέτρο λόγου. Ἡ ἀπόπειρά μου νά ἀνιχνεύσω τήν ποίησή του εἶναι ἀναίδης ἀλλά καί δικαιολογημένη. Ἀναίδης γιατί θραύει ἕνα λόγο σέ κομμάτια γιά νά μπορέσει νά τόν ψελλίσει μέ ἀποτέλεσμα νά κατακερματίζει αὐθαίρετα τή συνέχειά του, ἀλλά καί δικαιολογημένη μιά πού κάθε ἀπόπειρα ἐρμηνείας στίχων τοῦ Ἐλύτη ἐνέχει τόν κίνδυνο πτωχῆς ἀνάλυσης μᾶς Κραταιᾶς Ποίησης.

Ένας μοντέρνος Παρνασσιακός

«Εγκώμιο τῆς σκιᾶς» του Χόρχε Λούις Μπόρχες

Μετάφραση Δημήτρης Καλοκύρη, εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 1982.

Όπως κάθε μεγάλος πεζογράφος που γράφει και ποιήματα, ο Μπόρχες θεωρεί τον εαυτό του κυρίως ποιητή, και τούτο δεν είναι όπωσδήποτε υπερβολικό, όταν σκεφτούμε ότι πιά πολλές είναι οι ποιητικές του συλλογές από τὰ βιβλία του με διηγήματα. Και τὰ διηγήματά του με τή συντομία τους, τή συμπαγή μορφή τους και τὰ ρητορικά τους σχήματα πού θυμίζουν τόν τρόπο τών ποιητών και, βεβαίως, τήν πρακτική τών δικών του ποιημάτων περισσότερο, μπορούμε νά τὰ θεωρήσουμε ποιήματα, πού, όπως και οι στίχοι του, ύλοποιούν τό ίδιο ζητούμενο, εκείνο τό εσχατο όριο πού είναι γιά τόν Μπόρχες ή ἀληθινή λογοτεχνική του δόξα: ή εξέλιξη τῆς προσωπικότητας, ή μεταλλαγή τῆς ἀτομικότητάς του σέ μιά ἀπόσπαστη έκφραστικότητα πού ἄλλη δέν είναι ἀπό τό ίδιο τό πολύμορφο και ἀπέραντο πρόσωπο τῆς λογοτεχνίας. Κανένας ἄλλος ποιητής του εικοστού αἰώνα, ούτε ἀκόμη και ὁ Ἐλιοτ, δέν μπόρεσε νά υπερβεί τόσο τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά του ἐγώ και νά ἐνωθεί με τόν κόσμο τῆς λογοτεχνίας ὅσο ὁ Μπόρχες.

Φυσικό, κατά τούτο, είναι ή ποίηση του νά είναι ποίηση πού ἀποστρέφει τὰ μάτια ἀπό τό ρομαντικό ἀνθοκήπιο τῆς προσωπικῆς συγκίνησης, πού περιδιαβαίνει στούς λειμῶνες τῆς κλασικῆς διάθεσης κι ἐκεῖ καλλιεργεῖ τὰ ἀνήθη τῆς. Ποιήματα σέ μέτρο, μέ καθορισμένη μορφή, συγκροτοῦν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς στιχουργικῆς δουλειᾶς του, μέ μιά ἀπό τίς σταθερές τῆς, ἀπό τήν ἀποψη τούτη, τό σονέτο: αὐστηρά προδιαγραμμένο στιχουργικό εἶδος, μέ τό ὅποιο κυρίως ὁ ποιητής ἐπιχειρεῖ νά δαμάσει τήν ἀταξία τῆς πραγματικότητας. Ἐγραψε βέβαια και σέ ἐλεύθερο στίχο, ἀλλά στό βάθος είναι ἕνας Παρνασσιακός, πού ἐπέτυχε νά ἐμφυώσει ζωή στούς μύθους του χάρη στή ζωντανή ἐπαφή του μέ τὰ πράγματα, γιά τήν ἀκρίβεια ἕνας μοντέρνος και σύγχρονος Παρνασσιακός - ὄχι στήν ποίηση μόνο ἀλλά και στήν πεζογραφία του - πολύ κοντά στόν Καβάφη, ἀν και βρίσκεται μακριά του σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τόν ἐρωτικό αἰσθησιασμό. Καί ἐδῶ μᾶς γεννιέται ή σκέψη ὅτι ἴσως ή πιά οὐσιαστική πλευρά του Μπόρχες, ἀν και ὄχι ή πιά κατορθωμένη ἐκφραστική, νά βρίσκεται στά ποιήματά του, γιὰτί σ' αὐτά, πιά πολύ ἀπ' ὅτι στήν πρόζα, ἔχει βάλει τόν ἐσωτερικό ἐαυτό του. Κατά τούτο ή ἐρμηνεία τῆς

ποιήσῆς του μπόρει νά μᾶς φανερώσει τίς βαθύτερες πτυχές του νοήματος του συνόλου ἔργου του.

«Εὐκολότερα θυμάται κανείς στίχους παρά τήν πρόζα», λέει ὁ ἴδιος, «και πολύ περισσότερο ἕνα παραδοσιακό ποιητικό ὕφος παρά ἕνα ἐλεύθερο. Ὁ ἔμμετρος στίχος είναι, κατά κάποιον τρόπο φορητός. Μπορεῖς περπατώντας ή ταξιδεύοντας νά συνθέσεις ή νά ἐπεξεργάζεσαι ἕνα σονέτο, γιὰτί τό μέτρο και ή ὁμοιοκαταληξία ἔχουν τό καλό ὅτι ἀπομνημονεύονται».

Ἀπό τήν ἐκδοση τών ποιημάτων του Μπόρχες πού συγκεντρωτικά περιέχει ὅλη τήν ποιητική παραγωγή του ἀπό τό 1923 ἕως τό 1976, ὁ Δημήτρης Καλοκύρης μᾶς προσφέρει τήν πρώτη παρουσίαση μιάς ἀντιπροσωπευτικῆς ἐπιλογῆς κάνοντας γνωστό στό ἑλληνικό κοινό, πού νιώθει πιά δικό του τόν πεζογράφο Μπόρχες, και τόν ποιητή Μπόρχες. Σποραδικές μεταφράσεις τών ποιημάτων του Ἀργεντινῶν εἶχαν δημοσιευθεῖ και πιά πρίν σέ περιοδικά, στήν πλειοψηφία τους ἀνεπιτυχεῖς, γιά τούτο ή μεταφραστική ἀπόπειρα του Καλοκύρη, πού ἔχει γίνει μέ ἐπιμέλεια, είναι ἐξαιρετικά ἐνθαρσυνεπτική.

Τό πιά σπουδαῖο προσόν τούτων τών μεταφράσεων είναι ὅτι ἔγιναν κατευθείαν ἀπό τὰ ἰσπανικά. Μᾶς ἐμφανίζεται λοιπόν ἕνας Μπόρχες χωρίς τή μεσολάβηση τρίτων, πού συνήθως παραμορφώνει, περισσότερο ἀπ' ὅσο θά μπόρουσε κανείς νά ὑποφέρει, τό πρόσωπο του ποιητή. Παρεμβαίνει ἔτσι μόνο ή προσωπικότητα ἑνός μεταφραστή, πού χωρίς αὐτόν δέν μπόρει νά ὑπάρξει μετάφραση. Ὁ Καλοκύρης, ποιητής και ὁ ἴδιος, ξέρε τὰ προβλήματα τῆς μετάφρασης και κάνει ὅ,τι είναι δυνατόν γιά νά μὴν ἀπιστήσει στό νόημα του πρωτότυπου, θγνίζοντας συχνά ἀπό τόν ἴδιο τόν εαυτό του, πού ὡς ψυχροσύνθεση είναι ἀκριβῶς τό ἀντίθετο του Μπόρχες. Τούτο είναι τό κύριο πρόβλημα τῆς μετάφρασῆς του, διότι ὡς ποιητής κινεῖται στόν χῶρο του νεοϋπερρεαλισμοῦ, και ἀν ἀληθεύει τό λεγόμενο ὅτι ψυχικά πρέπει νά συμφωνοῦν ὁ μεταφραστής μέ τόν ποιητή, τότε ἔπρεπε νά σκεφτεῖ πολύ πρίν ἀναλάβει τό μεταφραστικό ἔργο. Ἀλλά, ὅπως εἶπαμε, ἐπειδή μπόρει και ξεφεύγει ἀπό τόν εαυτό του μέ μεγάλη προσαρμοστικότητα, ἀρκετές ἀπό τίς μεταφράσεις του είναι καλές, περισσότερο ὅσες μεταγλωττίζουν στήν ἑλληνική ποιήματα του Μπόρχες γραμμένα σέ ἐλεύθερο στίχο:

Θά ξεχουθῶ μέ τή γαλήνη σου
νά ἐξερευνησω τήν πιά ἀπόμακρη
ἀκτῆ του ἐαυτοῦ σου
κι ἴσως σέ δῶ, πρώτη φορά,

ἔτσι ὅπως θά πρέπει νά σέ βλέπει
ὁ Θεός
μέ γκρεμισμένο τό μύθο του Χρόνου
δίχως τόν ἔρωτα, δίχως ἐμένα.
(«Ἐρωτική προσομένη»)

Στά ἔμμετρα ποιήματα ὁμως χάνεται ή ποιητικότητα, γιὰτί ἀπό τή μορφή πού ἔχουν οι μεταφράσεις στό χαρτί, ἀπό τό ὀπτικό σχῆμα τών στροφῶν και τήν ἀπουσία τῆς ρίμας ἐκεῖ πού τήν περιμένουμε, δημιουργεῖται ἕνα αἶσθημα ἀνεκπλήρωτου, πού είναι εἰς βάθος τῆς μεταφραστικῆς προσπάθειας:

Ούτε σκοτάδι ούτε χάος. Στό σκοτάδι
πρέπει νά ὑπάρχουν μάτια γιά νά
βλέπουν πῶς ὑπάρχει,
ὅπως και γιά τή σιωπή και γιά
τόν ἦχο ἀφτιά
ὅπως χρειάζεται ὁ καθρέφτης τή
μορφή πού περιέχει.

Σέ τούτη τή στροφή ἀπό τό σονέτο «Κοσμογονία» ή ποιητικότητα ἔχει σ' ἕνα σημαντικό μέρος ἐξατμισθεῖ, γιὰτί ὁ στροφῆς είναι γραμμένη σέ ἀδέξιο ἐλεύθερο στίχο. Πιστεύουμε ὅτι γιά νά δοθεῖ ή ποίηση, ὁ ἔμμετρος στίχος δέν πρέπει νά μεταφράζεται σέ ἐλεύθερο, ἀλλά νά κρατιέται ή στιχουργία του πρωτότυπου, εἴτε πρόκειται γιά ποιήματα παλιότερων ἐποχῶν εἴτε γιά νεότερα, διότι στή στιχουργική μορφή περιέχεται ή ἔννοια τῆς τάξης, ἀρμονία πού θέλησε ὁ ποιητής. Θά ἦταν καλύτερα ἀν τὰ ἔμμετρα ποιήματα του Μπόρχες τὰ μετέφραζαν ποιητές πού είναι πιά κοντά στό κοσμικό και δημιουργικό του πιστεύω, ὅπως ὁ Γ. Βαφόπουλος π.χ. ή ή Ζωή Καρέλλη.

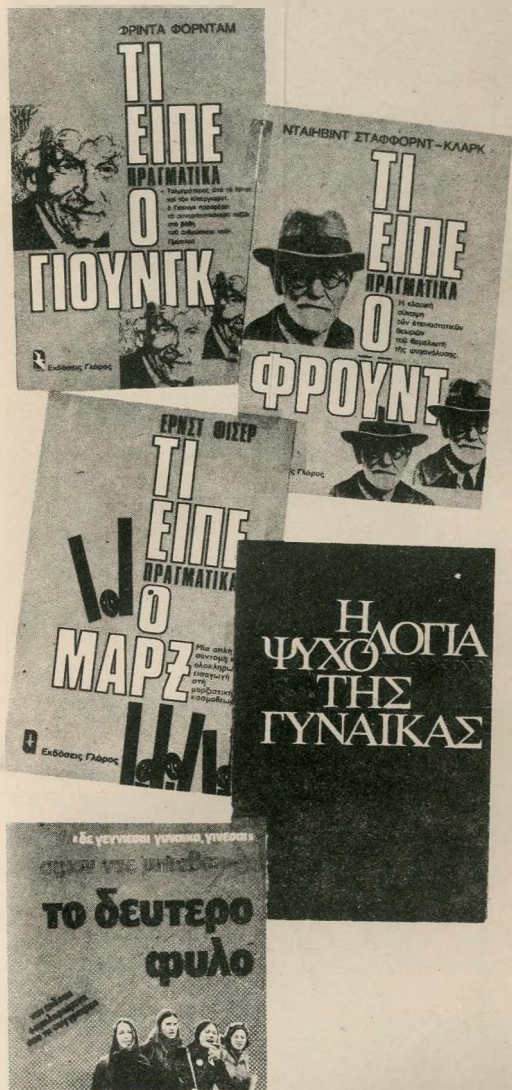
ΔΗΜ. ΦΙΛ. ΠΕΠΠΑΣ

Κυκλοφορεῖ τό Δεκέμβριο

Σίμων Σινιορς

Η ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΙΑ
ΑΥΤΟ ΠΟΥ ΗΤΑΝ

Ἐξάντας
Κωλέττη 11 - Αθήνα
τηλ. 3604885

Εκδόσεις Γλάρος

Κεντρική διάθεση

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ 31 • ΑΘΗΝΑ 141 • ΤΗΛ. 36 18 457

Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ
Μαυρομιχάλη 9 - Αθήνα
τηλ. 3607744 - 36004793

ΓΚΥ ΝΤΕ ΜΩΠΑΣΑΝ

‘Ο θεϊός μου ὁ Ἰούλιος

Μετάφραση
ΑΜΑΛΙΑ ΤΣΑΚΝΙΑ

νεφέλη

ΓΚΥ ΝΤΕ ΜΩΠΑΣΑΝ

Ο ΘΕΙΟΣ ΜΟΥ Ο ΙΟΥΛΙΟΣ

Κάτω απ' αυτόν τόν τίτλο στεγάζονται δεκαεφτά διηγήματα προσεκτικά επιλεγμένα ώστε νά αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα τού τεράστιου έργου τού μεγάλου Γάλλου ρεαλιστή τού δέκατου ένατου αιώνα. Διηγήματα από τίς πολεμικές του εμπειρίες, από τή σκληρή ζωή τών χωρικών στή Νορμανδία, από τή ζωή στό Παρίσι, από τίς έρωτικές του περιπέτειες, δίνουν μιά σφαιρική εικόνα τής προβληματικής του, κι ένα δείγμα τής αφηγηματικής δεξιοτεχνίας του. ‘Ο Γκυ ντε Μωπασάν ανήκει στους δασκάλους τού διηγήματος, αυτού τού σύντομου, περιεκτικού καί απαιτητικού πεζογραφήματος. ‘Ο αναγνώστης θά έκπλαγεί ανακαλύπτοντας πόσο μοντέρνος είναι σήμερα.

Τά κυβικά σέ βήμα σημειωτόν

Υπό τόν τίτλο αυτόν ὁ Ριζοσπάστης, 7.11.82, ἀγκαλιάζει τὰ «μηχανικά σπόρ», ὅπως τὰ λέει, πού ἐδῶ πάνε «ἀπό τό κακό στό χειρότερο». Ἐνα ρεπορτάζ, σάν πολλά ἄλλα, γιά τίς πίστες πού λείπουν, τίς πολυεθνικές, μέ συνεντεύξεις ὁδηγῶν μοτοσυκλέτας.

Οὐδέν ἐπιλήψιμον. Ἡ ἔφημερίδα φαίνεται νά ἀνοίγει νέα μέτωπα, καί καλά κάνει. Ἄλλά τό μέτωπο ἀποδεικνύεται ἕνα καί καθαρό. Διότι, καταρχήν, πρὸς τό τέλος εἰσβάλλει ἐν πλήρει σούζα ὁ παράγων «γειτονική Βουλγαρία» καί ἡ σύγκριση ἀποβαίνει συντριπτική: 150 πίστες ἐκεῖ, καμία ἐδῶ. Ἐξίσου ἐκτεταμένη ἡ πιστοποίηση καί στίς «ἄλλες σοσιαλιστικές χώρες, πού τὰ τελευταία χρόνια ἐντυπωσιάζουν στούς διεθνεῖς ἀγῶνες». Καί ἔτσι, πίσω ἀπό τό μπουχό τῶν ἐξατμίσεων, εἰσβάλλει καί ὁ παράγων κράτος.

Ἡ πολιτεία, λοιπόν, «δέν ἔχει δικαίωμα νά ἀδιαφορήσει», ὅπως ἄλλωστε ζητοῦν καί ὄλοι οἱ ἀσχολούμενοι μέ τὰ σπόρ. Ἄλλ' ἐδῶ ἡ κουβέντα δέν εἶναι ἀπό ἀγάπη γιά τὰ σπόρ καθεαυτά καί δι' ἑαυτά; Ἡ πολιτεία δέν ἔχει δικαίωμα νά ἀδιαφορήσει γιά καλό δικό της. «Γιατί ὅταν μένει κλειστός ὁ δρόμος γιά ἀθλητική καλλιέργεια τῶν μηχανικῶν σπόρ», κλείνει τό ἄρθρο, «ἀνοίγει κάποιος ἄλλος ἄλλά μέ ἐπικίνδυνες κοινωνικές προεκτάσεις».

Οἱ κόντρες καί οἱ καμικάζι; Οἱ τσαντάκηδες; Ἡ μήπως τὰ ναρκωτικά; Ἡ ἔφημερίδα δέν κατονομάζει. Τῆς ἀρκεῖ πού ἀνέδειξε τό γενικό αἴτημά της: κοινωνία υγίης ἐν σώμασι υγίεσι.

Οἱ ὅποιες κοινωνικές ἐντάσεις καί οἱ ἐντάσεις, γενικότερα, πρέπει ἄρα νά κρατικοποιηθοῦν, ὁ κυβισμός νά θεσμοθετηθεῖ κεντρικά καί ὁ λαός ν' ἀρχίσει νά παραβγαίνει μέ τόν Πήγασο. Καί τό ποιός θά χάσει ἢ θά κερδίσει εἶναι, ὡς γνωστόν, ἀνευ σημασίας· ἀρκεῖ ἡ συμμετοχή καί ἡ εὐγενής ἀμιλλα. Κρίμα μόνο πού ἡ ἔφημερίδα δέν μάς λέει τίποτε γιά τίς φοβερές, τεκμαίρεται, ἐντάσεις καί «κοινωνικές προεκτάσεις» πού κάνουν τῆ γειτονική μας Λ. Δ. νά θριαμβεύει στίς διεθνεῖς πίστες.

Τσαχπίνικα

Κατά τόν «νεοσύστατο» (χιουμορίστα) τῆς «Αυγῆς» (12.11.82) ἄν κάτι κάνει τίς γυναῖκες νά διατάζουν νά πιάσουν δουλειά στή τρολέυ εἶναι καί «ἡ προκατάληψη μέ τούς τρολέδες (τίς κεραίες τῶν τρολέυ)», ἀφήνοντας τόν ἀναγνώστη νά ἐννοῆσει ὅτι μέ τήν ἔκφραση αὐτή ἀναφέρεται στή δυσκολία πού θά εἶχε ἡ γυναῖκα-ὁδηγός νά ἐπαναφέρει τόν τρολέ στή θέση του, στήν (συχνή) περίπτωση πού χάνει τήν επαφή του μέ τό σύρμα. Ἄλλοῦ τό πάει ὅμως ὁ τσαχπίνης καί προσθέτει: «Κι ὅμως ποιός δέ θά...βηθοῦσε τήν ὁδηγό νά βάλει τόν τρολέ στή θέση του;». Εἰκόνα πού στήν παιχιδιάρικη σεξουαλικότητά της καί μάλιστα στόν ὄνειρικό συνδυασμό ἐργασίας καί ἡδονῆς θυμίζει, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, τίς χαριτόβρυτες χωριατοπούλες πού τίς περιμένουν, τήν ὥρα τῆς δουλειᾶς, διουσιακοί μαρκησιοὶ στήν ἐπίσημη γαλλική ζωγραφική τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα. Καί βέβαια οἱ πίνακες φιλοδοξοῦσαν νά ἀρέσουν καί νά πωληθοῦν στούς τελευταίους. Τό σύνολο, μεταφερμένο στήν ἀντιρομαντική Αθήνα τοῦ 1982 δέν στερεῖται γοητείας. Μόνο φιλοδοξεῖ νά πωληθεῖ στίς χωριατοπούλες, παρντόν, στίς γυναῖκες πού, χωρίς δά καί πολλές ἐπιλογές, ψάχνουν γιά δουλειά. Μέ ὅλες τίς πρόσθετες δυσκολίες καί ἀπαιτήσεις πού ἡ φαντασία τοῦ «νεοσύλλεκτου» ἐρωτιδέα μεταποιεῖ σέ ἀκκισμούς ὁδηγῶν καί γαλαντόμων ἵπποτῶν στή λεωφόρο Πατησίων. Τρολέδες πού μάς χρειάζεται...

Ξεκοιλιάσματα

Σέ πολλά σημεία τῆς Πλάκας (ὁδός Φαρμάκη, ὁδός Θέσπιδος..), ὁ πρόσφατα πλακοστρωμένος πεζόδρομος ξηλώνεται ἀπό ἀρειμάνια συνεργεία ποικίλης προέλευσης καί ποικίλων ἐπιδιώξεων. Μέ πολλή ἀγριάδα καί λίγες ἐξηγήσεις. Ὁ ἱατρικός συντάκτης τοῦ «Πολίτη», ἐρωτηθεῖς, δήλωσε ὅτι τὰ φαινόμενα αὐτά δέν ἔχουν σχέση μέ τήν αἴτηση τῆς παραγωγικότητας τοῦ ΥΧΟΠ ἢ τῆς ΔΕΠΟΣ πού εἶναι ὑπεύθυνοι γιά τὰ ἔργα, ἀλλά μάλλον συνδέονται σέ παροξυστική μορφή, μέ τό γνωστό στίς κλινικές φαινόμενο τοῦ χειρουργοῦ πού ξεχνά τό γάντι του ἢ τό ψαλίδι του στήν κοιλία τοῦ ἀσθενοῦς. Ἐνα κάποιο ποσοστό δικαιολογεῖται, λέει, στατιστικῶς. Πέραν τούτου ἐπαπειλεῖται ἡ ἀφαίρεση τῆς ἀδειᾶς ἐξασκήσεως τοῦ ἐπαγγέλματος. Δυστυχῶς ὅμως οἱ ἐργολάβοι καί τὰ ὑπουργεῖα δέν ὑπάγονται στή δικαιοδοσία τοῦ ἱατρικοῦ Συλλόγου.

Βραβείο έφηβείας ή βραβείο λογοτεχνίας; Τουτέστιν βραβείο στον Άνθρωπο άντώνη

Ευρώπαια 1982, βραβείο στον Άντώνη Σαμαράκη ως πρώτο των ζώντων Ελλήνων λογοτεχνών - και από την έφημερίδα Τά Νέα τής 29ης Οκτωβρίου 1982 αναδημοσιεύου με τό ακόλουθο σημείωμα:

«ΔΥΟ γενιές ανθρώπων του τόπου μας τιμήθηκαν προχτές στο πρόσωπο του Άντώνη Σαμαράκη. Δύο γενιές έφηβων δικαιώθηκαν. Γιατί οι Ευρωπαίοι έταίροι μας βράβευσαν έναν επαναστατημένο ΕΦΗΒΟ.

Η στήλη δέν κάνει κριτική· αλλά είναι αναμφισβήτητο πώς ο Άντώνης Σαμαράκης στάθηκε στή λογοτεχνία μας ένα διαπορών παιδί, μέ έκπληκτα μεγάλα μάτια πού φανάζει συνεχώς, όπως στο γνωστό παραμύθι, πώς ο βασιλιάς είναι ΓΥΜΝΟΣ.

Ο Άντώνης επαναστάτησε πρώτα ως άνθρωπος και τήν εξέγερσή του τή μετέφερε ύστερα στή Λογοτεχνία. Έσπασε έφηβος κι αυτός τά δεσμά τής σεμνοτυφίας, τής ύποκρισίας, τής μονόπλευρης στράτευσης. Σήκωσε κεφάλι στήν ύποταγή των ποικιλώνυμων αυταρχικών δομών, πού συμπιέζουν τήν έλευθερία και τήν προωπικότητα. Και τότε ήταν τό θρησκευτικό καταστημένο. Τά ΓΚΕΤΟ των κατηχητικών σχολείων και των οικοτροφείων.

Τά βιβλία του βρέθηκαν κρυμμένα κάτω από τά στρωσίδια, τά μαξιλάρια έφηβων. Σχεδόν άφοριστήκαν.

Τολμούσε νά ΑΡΝΕΙΤΑΙ τήν όποια ένταξη. Τολμούσε νά φωνάζει για τό παράλογο του πολέμου, τόν πυρηνικό όλεθρο, τήν ύποκρισία, τό φανατισμό.

Αποκάλυπτε τούς μηχανισμούς του ολοκληρωτισμού. Ήταν απόλυτος και φωνακλάς, όπως όλοι οι έφηβοι. Και εύτυχώς, τέτοιος συνεχίζει.

Γιατί αυτή τή γιορτή πήγε νά τήν αμαυρώσει κάποιος επίσημος κύριος πού τόν ένέταξε στους άστυνομικούς συγγραφείς και σχεδόν λυπήθηκε για τή βράβευσή του;

»Λάθος ή Λήθη;

Πορφύριος

Λάθος ή Λήθη, αλήθεια, τής Λογοτεχνίας; Ή παλιμπαιδισμός σε κάποιες πασίγνωστες «πολιτιστικές άξίες» πού άγονα μäs ταλάνισαν όλους για χρόνια... Ο Άντώνης, λέει, επαναστάτησε πρώτα και έπειτα μετέφερε τήν εξέγερσή του στή Λογοτεχνία. Ο Πορφύριος, γνωστός ποιητής, στιχουργός, κριτικός θεάτρου και φιλόλογος έχει άραγε τήν επίγνωση πού θέλει σώνει και καλά νά μεταφέρει τούς αναγνώστες σήμερα στα μαξιλάρια μιάς έφηβείας μέ τό «Ένα παιδί μετράει τ' άστρα»; Έτσι δένεται ακόμη τό Άτσάλι τής πεζογραφίας μας;

Ή λογική του ψεύδους

Γράφει ο Ριζοσπάστης (12.11.82) κάτω από τόν τετράστηλο τίτλο: «Φιάσκο τής άντεπανάστασης χτές στή Λ. Δ. Πολωνίας», ότι «παντού επικρατούσε τάξη και όλοι οι Πολωνοί δούλεψαν κανονικά». Κι άκόμα, ότι: «μικροεπεισόδια, μέ πλήρη άπουσία έργων και έργαζόμενων σημειώθηκαν...»

Άνεργοι δέν υπάρχουν ως γνωστόν στις σοσιαλιστικές χώρες και άεργοι δέν επιτρέπεται ή νομοθεσία νά υπάρχουν. Άφου στα έπεισόδια δέν πήραν μέρος ούτε «εργάτες» ούτε «εργαζόμενοι», τότε τά επεισόδια τά έκαναν οι γάτες, ή οι συνταξιούχοι, ή άμερικανοί πεζοναύτες...

”Οχι άλλο πράσινο

Τελευταία έγιναν στο Ζάππειο δύο φόνοι ομοφυλοφίλων από άγνωστους δράστες. Άντίστοιχα πράγματα συμβαίνουν όπου υπάρχουν δέντρα. Δουλειά τής άστυνομίας είναι, τυπικά μιλάμε, νά συλληφθαι τούς δράστες φόνων, βιασμών, επιθέσεων κ.λπ. Δουλειές δικές μας είναι πολλές· μιά άπο αυτές είναι νά έχουμε τό νοϋ μας και νά ζητάμε από τήν άστυνομία νά περιοριστεί στη δουλειά της και νά μäs αφήσει ήσυχους. Καλά, και πώς νά τήν κάνει τή δουλειά της, θά ρωτούσε κάποιος. Που νά ξερούμε; Άστυνομικοί διευθυντές είμαστε; Πολίτες είμαστε και δέν θέλουμε νά άστυνομεύμαστε.

Η Διεύθυνση Άστυνομίας Άθηνών τό βλέπει αλλιώς. Άμα τούς παρακολουθώ όλους, σκέφτεται, δέν θά μου ξεφύγει κανένας. Κατά άποκλειστικο ρεπορτάζ, λοιπόν, του Βήματος, 14.11.82. «όλόκληρη ή δύναμη των ΜΑΤ (19 διμοιρίες) ρίχτηκε στή μάχη για τόν έλεγχο και τή συστηματική άστυνομευση των πάρκων και των λόφων τής Άθήνας πού έχου μεταληθεί σε χώρους εγκλήματος...Τά ΜΑΤ, πού πριν από τήν Άλλαγή επενέβαιναν μόνο για διάλυση συγκεντρώσεων», τώρα θά άσκουν «συστηματική άστυνομευση». Προς τό παρόν θά σταθμεύουν στο Ζάππειο, στο Φιλοπάππου, στο Πεδίο του Άρεως γεμάτα λεωφορεία και επί 24ώρου βάσεως θά έλέγχονται «τά στοιχεία τής ταυτότητας των ύποπτων πού συχνάζουν εκεί».

Γιά τό εγγύς μέλλον, ο διευθυντής τής άστυνομίας θά προτείνει στον Υπουργό Δημοσίας Τάξεως νά ιδρυθούν ειδικοί άστυνομικοί σταθμοί στους λόφους και τά πάρκα για νά άσχολούνται άποκλειστικά μέ τήν άστυνομευση τους. Κάθε δασάκι και σταθμός, κάθε δεντρί και κλούβα!

Ένα αίτημάτι για λίγο πράσινο είχαμε κι εμείς και μäs τό έκαναν αίτημα για πολλή άστυνομία. Όλοι οι δρόμοι οδηγούν στο ταιμένο...

Έμπρός Έλλάς...

Έπίσημος λοιπόν φέτος ο γιορτασμός τής Έθνικής Άντίστασης. Μέ γενικό σημαιοστολισμό και ήλεκτροφωτισμό των πόλεων, μέ επίσημους λόγους (των νομαρχών κ.λπ.), μέ δοξολογίες στις έδρες των νομών. Άνοιξε δηλαδή ο δρόμος για τήν καθιέρωση άλλης μιάς ξέπνοης, γουργουριστής, βαρετής μέχρι και ψυχοβγαλτικής έθνικής έπετειού σαν τις άλλες: λόγοι κατά παραγγελία, σύνδεση μέ τήν τρισχιλιετή ιστορία τής Φυλής, μεταμφιέσεις των ανηλικών, καραγκιοζιλίκια των ενηλικών, παρελάσεις στους δρόμους, έπελάσεις στις δεξιώσεις, προελάσεις των εκπροσώπων των «φορέων», άπελάσεις ένδεχομένως των μη συμμορφωμένων, έκδρομες κυρίως των έπωχουμένων για παρατεταμένα γουήκ-έντ. Και όλα αυτά υπό τούς ήχους τής κρατικής μουσικής και των εκκλησιαστικών ψαλμωδίων. Σ' αυτά ποιός θά άντισταθεί;

καί γράμματα γνωρίζω

ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ

Αγαπητέ Πολίτη,
στο τεύχος 53, στά απόσπασμα που δημοσιεύετε από τη μελέτη « Ανδρέας Έμπειρικός: ο ποιητής του Έρωτικού Νόστου», ο Γιώργης Γιατρομανωλάκης, όταν παραπέμπει στην έκδοση της «Πλειάδας» για τα *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία*, θά έπρεπε νά έξετάζει, εκτός από τή νομιμότητα της έκδοσης και τήν έγκυρότητα της. Έκτός από τήν άθλια τυπογραφική εμφάνιση των άλλεπάλληλων κλειψιτυπων επανεκδόσεων της «Πλειάδας» (τυπωμένο πιά σέ στρατσόχαρτο, στραβοτυπωμένες και μαυρισμένες σελίδες κ.λπ. κι αυτό όχι μέ τή δικαιολογία ότι πρόκειται για φτηνότερη έκδοση, γιατί οί τιμές στά βιβλιοπωλεία είναι ίδιες μέ τίς τιμές των εκδό-

σεων «Άγρα») υπάρχουν και εκατόν εξήντα λάθη περίπου που διορθώθηκαν στην τωρινή έκδοση. Η «Πλειάς» στην έκδοσή της πολλαπλασίασε τά ήδη πολλά λάθη που υπήρχαν στην α' έκδοση των *Γραπτών* από τόν «Δίφφρο». Στίς εκδόσεις των βιβλίων *Ψυικάμινος*, *Ένδοχώρα* και *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία* των εκδόσεων «Άγρα» έγινε προσπάθεια νά διορθωθούν τά λάθη που είχαν έπισωρευτεί από τίς πρώτες εκδόσεις των κειμένων και μετά, καθώς και νά τηρηθεί ή όρθογραφία των χειρογράφων που τηρήθηκε και στην έκδοση της *Όκτάνας* στόν «Ίκαρο». Αύτά τουλάχιστον θά όφειλε νά τά έχει παρατηρήσει ό φιλόλογος μελετητής.

Φιλικά

Σταύρος Πετσόπουλος
για τίς εκδόσεις «Άγρα»

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ

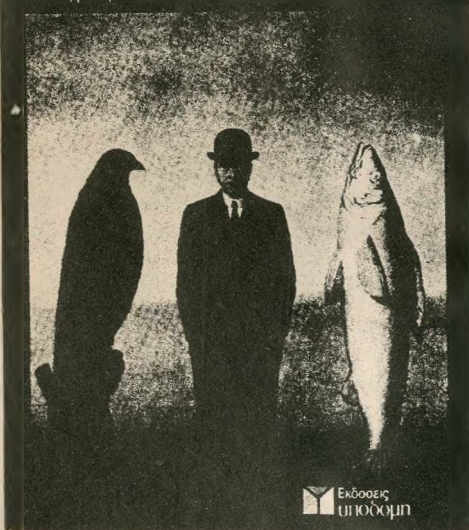
30

Ήθρικ Βολντμπεργκ

Σουρρεαλισμός

Μεταφραση: Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου

Εκδόσεις
ΥΠΟΔΟΜΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗ

Κυκλοφορεί

- Μέ 197 εικόνες
από τίς όποιες οί 8 έγχρωμες
- Μετάφραση:
Άλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου
- Περιλαμβάνει:
  - Ίστορική άνασκόπηση του σουρρεαλισμού από τόν Π. Βάλντμπεργκ
  - Κείμενα των Άραγκόν, Άρτώ Έλυάρ, Έρνσι, Μπρετόν, Νταλί Ντεσός, Ριγκώ, Βιτράκ κ.ά.
  - Χρονολόγιο
  - Βιογραφικά σημειώματα για όλους τούς πρωταγωνιστές του σουρρεαλιστικού κινήματος

● ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΥΠΟΔΟΜΗ ● 3ης Σεπτεμβρίου 22 ● τηλ. 52.34.790
● ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Μ. ΚΟΤΖΙΑ και Σία ● Τσιμισκή 78 ● τηλ. 27.97.20

Διονύση Χαριτόπουλου

525 Τάγμα Πεζικού
Μυθιστόρημα
Δανεικιά γραβάτα
Μυθιστόρημα

Άντωνή Σιμιτζή

Κυνηγοί κεφαλών
Μυθιστόρημα
Ο καπιταλιστής
Μυθιστόρημα
Γῆ καὶ έραστές
Μυθιστόρημα (Τόμος Α΄)
Διηγήματα τῆς άπαλάμης

Φώντα Κονδύλη

Τριήμερο στά κάγκελα
Μυθιστόρημα
Τό κύμα
Μυθιστόρημα
Η έξωση
Μυθιστόρημα

ΞΕΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

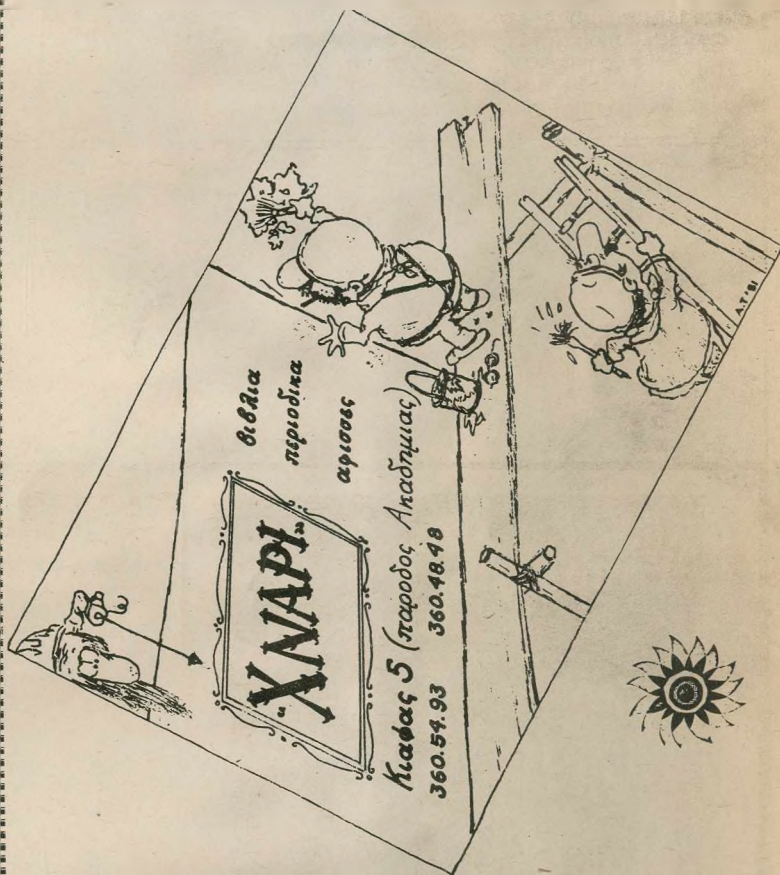
Γιάρσλαβ Χάσεκ
Όμορφος κόσμος ήθικος
Διηγήματα
Γιά γέλια καὶ γιά κλάματα
Διηγήματα
Ντημήταρ Κορούτζιεφ
Τό ήσυχο νησί
Νουβέλες
Σάουλ Μπέλοου
Ό μετέωρος άνθρωπος
Μυθιστόρημα
Σίλβα Μισέλ Ότέρο
Οί πέντε πού δέν μίλησαν
Μυθιστόρημα

ΑΝΤΙΔΕΣΕΙΣ

Κυκλοφόρησε το τεύχος 11

Αντρέας Βελισσαρόπουλος: Η «σοσιαλιστική» λογοκρισία, και το «κράτος γκυοβερνάττα» • **Θανάσης Καλόμαλος:** Αριστερά και επιστήμη • **Δημήτρης Κωνσταντινίδης:** «Μονοτονία» • **Σταύρος Λυγερός:** Ερυθραία: μεταξύ σφύρας και άκμονος • **Γιώργος Παπαγιαννόπουλος:** Η κατάργηση του σταυρού και ορισμένων βουλευτών • **Αντρέας Παππάς:** Ένα δύο πολλά... Σπόρτιγκ • **Φωτεινή Παπαδοπούλου:** Τα πράσινα φύλλα, τα κόκκινα μήλα κ.ά. πολλά • **Τζέιμς Πέτρας:** Η ελληνοτουρκική διένεξη και η αμερικάνικη πολιτική • **Γιάννης Τούντας:** Εδώ και τώρα, ένα χρόνο μετά • **Αλέξης Φωτεινός:** Ισραηλινά οράματα-παλαιστινιακές αντιστάσεις • **Βαγγέλης Χωραφάς:** Για το επιστημολογικό πρόβλημα της αξίας.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΖΩΟΔΟΧΉ ΠΗΓΗ 17,
36 39 780

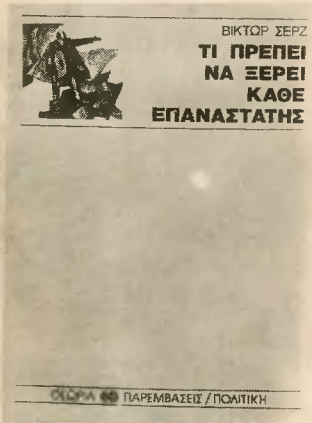
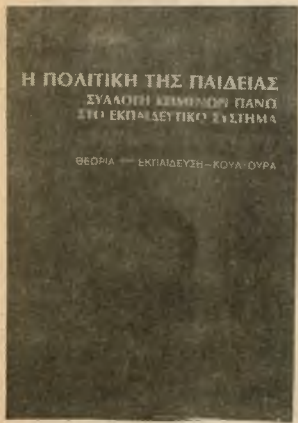
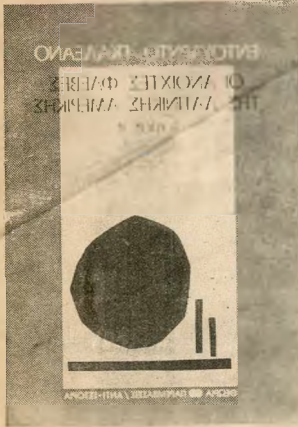
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΛΟΓΗ
ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ

ΠΛΗΡΗΣ ΚΑΙ ΜΟΝΙΜΗ
ΓΙΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΟΛΩΝ
ΤΩΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΤΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΩΝ

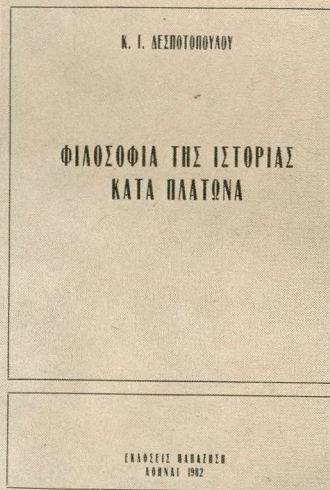
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
"Ελευθερος Τυπος"

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΩΡΙΑ

ΖΩΛΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ 17 ΤΗΛΕΦΩΝΟ 3624187

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

brother

7900

ΔΙΓΛΩΣΣΗ

ΔΡΧ. 46.700

Ναί, δέν είναι όνειρο!...

Ήλεκτρική γραφ/νή μεσαίου μεγέθους για δουλειά στό γραφείο (ή καί στό σπίτι) μέ Έλληνικό & Λατινικό πληκτρολόγιο ταυτόχρονα, μέ δύο ή περισσότερα «μπαλλάκια» γιά ποικιλία γραφής, μέ μηχανισμό διορθωτικής απορροφητικής ταινίας, μήκος κυλίνδρου 34,5 εκ., μέ κασέτες ταινίας σέ διάφορους χρωματισμούς καθώς καί καρμπονταινία, μέ λειτουργία μισού διαστήματος καί στηλογνώμονα.

Έξάγεται σέ περισσότερες από 100 χώρες· αυτό είναι τό έπίτευγμα της BROTHER, τής εταιρείας πού παράγει συνολικά περισσότερες από 100 000 γραφίνες τό μήνα.

ΑΠΟΚΤΕΙΣΤΕ ΤΗΝ ΣΗΜΕΡΑ

brother

ΝΤΑΚΟΣ Α.Ε.

ΖΑΪΜΗ 20 & ΤΟΣΙΤΣΑ (ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ)
ΑΘΗΝΑ 148 ΤΗΛΕΦΩΝΟ 88.41.411-13

ΤΟΠΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ: ΘΕΣ/ΚΗ, ΒΕΡΟΙΑ, ΚΑΒΑΛΑ, ΣΕΡΡΕΣ, ΚΟΖΑΝΗ,
ΛΑΡΙΣΑ, ΒΟΛΟΣ, ΓΙΑΝΝΕΝΑ, ΠΑΤΡΑ, ΗΡΑΚΛΕΙΟ, ΡΟΔΟΣ

**ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΤΑ ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1982**

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΗ**

Σόλωνος 76 - τηλ. 3629923

ΜΑΡΓΚΕΡΙΤ ΓΙΟΥΡΣΕΝΑΡ

**ΕΥΛΑΒΙΚΕΣ
ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ**

ΑΖΤΟΝ ΜΠΑΣΣΕΛΑΡ

**Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ**

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΗ**

Σόλωνος 76 - τηλ. 3629923